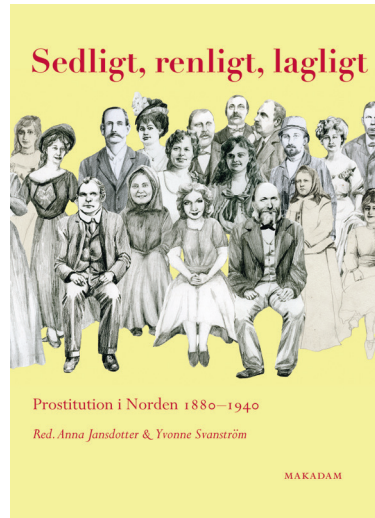

Upplaga för elektronisk publicering för forsknings-, utbildnings- och biblioteksverksamhet, ej för kommersiella ändamål.
Publicerad med tillstånd från Makadam förlag.
Tryckt utgåva finns i bokhandeln: ISBN 978-91-7061-040-0
Makadam förlag, Göteborg & Stockholm
www.makadambok.se

Edition to be published electronically for research, educational and library needs, not for commercial purposes.
Published by permission from Makadam Publishers.
A printed version is available through book stores: ISBN 978-91-7061-040-0
Makadam Publishers, Göteborg & Stockholm, Sweden
www.makadambok.se

Anna Jansdotter & Yvonne Svanström
(red.)

Sedligt, renligt, lagligt

Prostitution i Norden
1880–1940

Makadam

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG & STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOK.SE

Utgivningen har stötts av
Riksbankens jubileumsfond
Crafoordska stiftelsen
Letterstedtska föreningen

Sedligt, renligt, lagligt. Prostitution i Norden 1880–1940
© respektive författare och Makadam förlag 2007
Omslagsbild © Jennica Magnusson
För övriga bilder, se förteckning s. 245

ISBN 978-91-7061-540-5 (pdf)

Innehåll

Anna Jansdotter & Yvonne Svanström

Förord 7

Inledning 11

Historisk bakgrund · Nordiskt forskningsläge · Forskningsteman och teoretiska ansatser

I. Motstånd, sedlighet, kvinnorörelse, räddningsrörelse

Pirjo Markkola

Mannen som moralreformist. Manligheten och prostitutionskontrollen i Finland vid sekelskiftet 1900 39

Moralreformens början · Mannen och sedligheten · Staten och prostitutionskontrollen · Den moraliska jämlikheten · Hegemonikampen · Familjen och den avhållsamma sexualiteten · Manligheten och moralreformen

Yvonne Svanström

Ellen Bergman och svenska Federationen. Kvinnoemancipation och sedlighet i Sverige 1880–1900 71

Den tidiga Federationen Ellen Bergman och kvinnoemancipationen · Systrar · Män · Den sena Federationen Hugo Tamm och sedligheten · Kvinnopetitionerna 1882 och 1902 · Avslutning

Anna Jansdotter

Rädda Rosa. Frälsningsarméns räddningsarbete i Sverige 1890–1920 107

”Ärbara” och ”fallna” kvinnor · ”I mörkaste England och vägen ut” · Prostituerade kvinnors räddning · Kläder och kroppar · Att klä sig som en kvinna · Att föra sig som en kvinna · Kvinnor emellan · Avslutning

II. Kontroll, lagstiftning, polis, läkare

Merete Bøge Pedersen

Den problematiska prostitutionslagstiftningen och den osedliga osedlighetspolisen i Danmark 1870–1906 139

Polisens administration och grundlagen · Den stora sedlighetsskandalen · Den danska prostitutionslagstiftningen · Preludiet till den stora sedlighetsskandalen · Kommissionen för prövning av gällande bestämmelser för kontroll av prostitutionen i Köpenhamn · Avslutning

Elisabeth S. Koren

Från moral till hälsa? Debatter om förebyggande av könssjukdom i Norge 169

Lagstiftningen · Holst 1893: ”visitera de lösaktiga kvinnorna” · Prostitutionskontroll i Norge · Dubbelmoral och sedlighetskrav · Bruusgaard 1926: ”på den moderna hygienens grund” · Socialistisk sexualupplysning · De oskyldiga · Universalism för alla? · Från moral till hälsa?

Marlene Spanger

Myndigheternas köns- och sexualsyn. Lösaktiga kvinnor i 1930-talets Danmark 197

Monografins genomslag hos myndigheterna · Nya kvinnor lösaktiga kvinnor? · Den gifta husmodern som gränsmarkör · Ras-, social- och mentalhygien i gränslandet mellan biologiska och sociala förhållanden · Avslutning

Källor och litteratur 227

Medverkande författare 244

Bildkällor 245

Personregister 246

Förord

Med den här antologin vill vi bygga vidare på den nordiska traditionen av samarbete mellan genushistoriker. Redan 1983 hölls ett första nordiskt kvinnohistorikermöte och sedan dess har genusforskare fortsatt att träffas i olika nordiska länder vart tredje år. Ett antal nordiska genushistoriska projekt har genomförts och det finns även flera nordiska antologier med ett genushistoriskt perspektiv. År 2000 kom en antologi som diskuterade de olika äktenskapslagstiftningarna i de nordiska länderna, *The Nordic Model of Marriage and the Welfare State*, och år 2006 *Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och politik i Norden ca 1850–1930* från samma författargrupp.[1] Ytterligare en nordisk antologi med ett genushistoriskt perspektiv publicerades år 2000, *Gender and Vocation. Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940*, redigerad av Pirjo Markkola som också deltar med en artikel i den här volymen.[2]

Det finns mycket forskning om prostitution under 1800-talet och tidigt 1900-tal – både internationell och nordisk forskning. Vår första tanke med den här antologin var att försöka få skribenter från de olika nordiska länderna att delta i en gemensam publikation med bidrag som diskuterade kontrollen av prostitutionen i varje land – införandet, motståndet och avskaffandet av den. Boken skulle då tjäna som ett slags sam-

lad översikt över prostitutionskontrollen i de nordiska länderna. Under ett samtal med den danska forskaren Karin Lützen på det sjunde Nordiska kvinnohistorikermötet i Kungälv 2002 kom vi emellertid på andra tankar. Hon uppmuntrade oss att söka i marginalerna, i fotnoterna, i de enskilda människoödena, och genom att lyfta upp dessa historier problematisera intressanta aspekter av nordisk prostitutionshistoria. Istället för överblickar och sammanställd grundforskning kom vårt projekt att handla om det som inte fått plats i ”vanliga studier” om prostitution, det som övergetts i avhandlingen eller i boken. Det som blev kvar av vår ursprungstanke är istället en mer utarbetad ”Inledning” där vi redogör för den europeiska kontexten till artiklarna i boken, det nordiska forskningsläget och ett tematiserat internationellt forskningsläge. I antologins titel *Sedligt, renligt, lagligt* ryms också flera av de teman som diskuteras i boken och som var aktuella under undersökningsperioden – krav på sedlighet hos både ”fallna” och ”respektabla” kvinnor, krav på friska, ”renliga” offentliga kvinnor, och den lagstiftningsapparat som omgärdade hela det system som prostitutionsreglementeringen innebar. Mot allt detta växte sig under perioden ett motstånd allt starkare, något som också diskuteras i boken.

Vi hade turen att kunna knyta kontakt med flera forskare i de nordiska länderna som ville delta i projektet; tyvärr hade dock inga forskare från Island möjlighet att vara med. Redaktörerna för antologin vill varmt tacka medförfattarna Elisabeth S. Koren, Pirjo Markkola, Merete Bøge Pedersen och Marlene Spanger för gott samarbete och tålamod under den långa tid som detta projekt pågått.

Vi vill även tacka Makadam förlags redaktör Tove Marling Kallrén för ett professionellt redaktörskap och noggrant arbete med manuskriptet. Ett tack också till Jennica Magnusson som på kort tid skapade en omslagsbild till boken. Slutligen vill vi också tacka Karin Lützen för hennes utmärkta idé till antologins inriktning.

Skribenterna i denna antologi har arbetat med sina artiklar på tid

som tagits från andra forskningsprojekt i respektive land. Vi har dock haft förmånen att kunna träffas och diskutera vår forskning på en projektkonferens i Stockholm i maj 2004, finansierad av Vetenskapsrådet. Några av skribenterna kunde även presentera och diskutera forskningen vid det åttonde nordiska kvinnohistorikermötet i Åbo, Finland i augusti 2005. Redaktörernas resa och uppehälle till Finland finansierades av Crafoordska stiftelsen. Tryckningen av boken finansieras av Riksbankens jubileumsfond, Crafoordska stiftelsen och Letterstedtska föreningen.[3]

Lund och Stockholm, juni 2007

Anna Jansdotter
Yvonne Svanström

Noter

1. Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg, *The Nordic Model of Marriage and the Welfare State*, Nord 2000:27, København 2000; Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och politik i Norden ca 1850–1930,* Göteborg & Stockholm 2006.
2. Pirjo Markkola (red.), *Gender and Vocation. Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940*, Helsingfors 2000.
3. Antologin ingår som en del i de av Riksbankens jubileumsfond finansierade projekten ”Den (själv)biografiska produktionen av den prostituerade kvinnan vid sekelskiftet 1900”, som leds av Anna Jansdotter, och ”Att handla med sex: reglering, liberalisering eller kriminalisering? Den svenska prostitutionspolitiken 1930–2000”, som leds av Yvonne Svanström.

Inledning

Anna Jansdotter & Yvonne Svanström

Prostitution har under de senaste 15 åren blivit ett alltmer politiserat ämne. Åtskilliga förändringar i europeiska länders politik på området, inte minst i samband med att handel med kvinnor har blivit ett uppmärksammat problem, har gjort att prostitution debatterats och debatteras intensivt. 1999 valde den svenska staten att kriminalisera köpet av tillfälliga sexuella tjänster. Brottet ger böter eller fängelse i maximalt sex månader. Samma år legaliserade den nederländska staten bordeller. Dessa länder kan sägas exemplifiera de mest oförenliga förhållningssätten när det gäller denna fråga: att antingen kriminalisera endast den köpande parten i sexhandeln eller reglera prostitution som sexarbete under arbetsrättslig lagstiftning.[1] Också i övriga nordiska länder har frågan kommit att aktualiseras. Den finska staten har diskuterat att följa det svenska exemplet. Den lag som trädde i kraft i oktober 2006 i Finland innebär att den som utlovar eller ger ersättning i utbyte mot samlag eller andra sexuella handlingar till någon som är utsatt för sexhandel, eller till en person under 18 år, döms till böter eller fängelse i högst sex månader.[2] I Norge fann en utredare år 2005 att effekterna av den svenska lagstiftningen inte var positiva. År 2007 finns dock majoritet i Stortinget för att kriminalisera köpet av sex. Ett förslag som i mycket liknar den

svenska lösningen är på remiss och målet är att ha ett lagförslag färdigt sommaren 2008.[3] Den danska lagstiftningen är kanske den som mest påminner om den nederländska hållningen. I Danmark är sexköp lagligt och myndigheterna kan även hjälpa handikappade att få kontakt med kvinnor i prostitution för att köpa sexuella tjänster.[4]

Att prostitution är ett ämne som debatteras i medierna och på riksdagsnivå och regleras via lagstiftning är dock inget nytt – tvärtom skulle man kunna påstå att dagens debatter är överraskande beskedliga i relation till förra sekelskiftets häftiga diskussioner. Det är bland annat perioden runt sekelskiftet och det som hände under första hälften av 1900-talet som denna antologi skildrar. Det som då diskuterades mycket intensivt var den så kallade reglementeringen av prostitutionen. I de flesta europeiska länder kontrollerades prostitutionen via olika typer av regleringar. Kontrollen riktade sig uteslutande mot kvinnor, även om det i vissa länder finns indikationer på att man även försökte kontrollera män som köpte sexuellt umgänge. Kvinnor som skrivits in som offentliga, reglerade kvinnor fick bland annat inte gå på vissa namngivna gator, inte bära vissa kläder, inte vara ute efter klockan elva på kvällen och de skulle genomgå veckovisa läkarundersökningar för att myndigheterna skulle kunna förvissa sig om att de inte var smittade av veneriska sjukdomar.

Historisk bakgrund

Frankrike var föregångsland när det gällde införandet av prostitutionsregleringar, och i andra länder gick reglementeringen under namnet ”det franska systemet”. Detta härstammade från tiden före den franska revolutionen, men fick genomslag först under tidigt 1800-tal. Systemet bestod av olika kommunala regleringar med levnadsregler för de registrerade kvinnorna samt regelbundna läkarundersökningar, och städerna i Frankrike fick själva bestämma om och i vilken form de införde regle-

menten. Den franska polisen fick förfrågningar från andra europeiska länder om hur man konstruerat sin framgångsrika modell för att kontrollera prostitutionen, och många länder införde liknande system.

Norden låg i prostitutionskontrollens utkanter rent geografiskt. De nordiska länderna gjorde dock sina första försök att reglera prostitutionen under ungefär samma period, mellan 1830- och 1840-talen, men med skilda förutsättningar.[5] Finland var lydstat under Tsarryssland, Norge befann sig i en ofrivillig union med Sverige. Sverige hade genom en oblodig statskupp avskaffat envåldet och påbörjat sin långa fredsperiod efter att länge ha varit en krigförande nation, och i Danmark höll vad som ansågs vara en mycket liberal och demokratisk konstitution på att utvecklas.

De flesta länders officiella motiv för att införa denna typ av prostitutionskontroll var att reglementeringen skulle bekämpa de veneriska sjukdomarna, könssjukdomarna. Den farligaste sjukdomen var syfilis, men även gonorré och det som kallades chanker var sjukdomar som läkare och myndigheter såg allvarligt på. Syfilis hade ett förlopp i tre stadier och kunde i värsta fall leda till döden i sitt sista stadium, men hade innan dess bidragit till andra kroppsliga följdåkommor. Det fanns inget helt effektivt botemedel mot syfilis innan penicillinet upptäcktes på 1940-talet. Redan under tidigt 1800-tal hade läkarna klart för sig att veneriska sjukdomar spreds från både män och kvinnor genom samlag, men det fanns länge föreställningar om att man kunde få syfilis genom att röra föremål som en smittad person använt, eller genom att ligga nära varandra i samma säng. Att leva i smuts och äta dålig föda antogs också göra det lättare att bli smittad. Det är svårt att veta hur många som egentligen var smittade av veneriska sjukdomar under 1800-talet och det finns inte heller någon samlad statistik som visar hur många som dog i syfilis. Alla sökte inte vård eftersom sjukdomen mycket tidigt förknippades med ett skamligt och syndfullt beteende.

I sin artikel i den här antologin diskuterar historikern Elisabeth S.

Koren två norska läkares syn på hur man skulle förebygga könssjukdomar. De båda läkarna verkade under två olika perioder av smittpreventivt medicinskt arbete. Läkaren Axel Holst förespråkade i slutet av 1800-talet reglementering av prostitution som den enda vetenskapligt baserade lösningen på problemet med könssjukdomarnas spridning. Fyrtio år senare argumenterade läkaren Edvin Bruusgaard för frivillig och gratis sjukvård utan moraliska förtecken. Genom historien om dessa två läkare belyser Koren hur läkarvetenskapens och samhällets inställning till dessa frågor förändrats, då var och en av läkarna i sin samtid hade stort stöd både av sina kollegor och i samhället i stort. Samtidigt menar Koren att förändringen från en retorik som talade om ”samhällsordning” till en som talade om ”samhällshälsa” inte är så stor som tidigare forskning velat hävda. Snarare fanns det moraliska inslag i båda dessa läkardiskurser.

Den medicinska kontroll som genomfördes i Norden fokuserades uteslutande på kvinnor, och det var också dessa som blev föremål för tvångsvård när de motsatte sig läkarnas ordinationer. Mycket snart utvecklades emellertid reglementeringssystemet från att ha varit en kontroll, i första hand motiverad av medicinska skäl, till en administration av prostitutionen med fokus på ordning och moral. Reglementets ordningsparagraf var påfallande lika i de olika ländernas prostitutionsreglementen. Paragrafen talade om vilka tider kvinnorna fick vara ute, var de fick gå, hur de skulle klä sig och hur de skulle uppträda. Kvinnor som var registrerade som prostituerade fick alltså existera så länge de inte syntes eller gjorde något som drog uppmärksamheten till sig. Myndigheterna önskade sig en väl kontrollerad men osynlig prostitution.

Den som oftast förknippas med reglementeringssystemet och pekas ut som dess ”fader” är läkaren Alexandre-Jean-Baptiste Parent-Duchâtelet. Hans bok *De la prostitution dans la ville de Paris* publicerades första gången 1836, samma år som författaren dog, och i en andra utgåva 1857.[6] Parent-Duchâtelet kartlade hur prostitutionen och

regelsystemet som omgärdade den hade sett ut i det förrevolutionära Frankrike och skapade en idealtyp för många länders prostitutionskontroll. Han var dock ingalunda först med dessa idéer. Parent-Duchâtelets vision var att prostitutionen skulle organiseras och övervakas genom bordeller, inhysta i oansenliga hus i särskilda distrikt i staden. Husen skulle ha gallerförsedda fönster eller fönster med frostat glas. De rum där det sexuella umgänget ägde rum skulle ha fönsterförsedda dörrar och skulle inte gå att låsa. Övervakning måste vara möjlig vid alla tidpunkter. Självklart var det system som praktiserades i Frankrikes (och övriga länders) städer långt ifrån denna vision för rationellt sexuellt umgänge.

När det gäller de nordiska länderna under 1800-talet var det endast Danmark som officiellt införlivade bordeller i prostitutionsreglementeringen. Myndigheterna i Köpenhamn betonade dock att de danska bordellerna inte var lika dekadenta som de bordeller som fanns på kontinenten.[7] Bordeller var officiellt förbjudna i Norge men tolererades ändå i polisens informella kontrollsystem i Kristiania. På samma sätt översåg polisen med inofficiella bordeller i Stockholm liksom i Helsingfors.

Läkarkåren var inledningsvis den grupp som ansvarade för systemets upprätthållande, men i samband med att ordningsstadgor infördes kom polisen att överta ansvaret. I de flesta länder upprättades speciella sedlighetsenheter inom polisen. Historikern Merete Bøge Pedersens artikel tar sin utgångspunkt i en omfattande skandal inom sedlighetspolisen i Köpenhamn i mitten på 1890-talet. Skandalen, som slogs upp stort i alla tidningar, tog sin början när det upptäcktes att sedlighetspolisens chef begått självmord. Därefter uppdagades både maktmissbruk, koppleri och polisens utnyttjande av prostituerade kvinnor. Som i så många andra länder gick prostitutionsreglementeringen på tvärs med rådande lagstiftning. Bøge Pedersen menar dock att detta var extra problematiskt i Danmark, som ville framstå som en nation med en ny, modern syn på demokrati där fler grupper än tidigare skulle omfattas av med-

borgerliga rättigheter. Hon visar hur denna skandal användes som ett argument i debatten om en förändring av reglementeringen och, i ett större perspektiv, ett argument i den pågående politiska debatten om demokratiseringsprocessen i Danmark.

Reglementeringen förde med sig en stor byråkratisk apparat. De kvinnor som misstänktes prostituera sig registrerades och övervakades via förteckningar över frånvaro och närvaro vid läkarundersökningar, adresser, sjukhusvistelser, arresteringar och internering på arbetshus och i fängelser. I de flesta länder fanns det tre sätt för en kvinna att bli avregistrerad: genom att hon fick anställning, genom att en henne närstående person tog ansvar för hennes försörjning eller genom att hon gifte sig. Kvinnors egen försäkran om att de ville ändra sitt leverne räckte inte; endast föräldrar, släktingar, blivande arbetsgivare eller makar kunde ge den garantin. Åtminstone på papperet var kvinnornas liv alltså genomreglerat. Många kvinnor bröt emellertid mot dessa bestämmelser och lämnade helt enkelt städerna olovandes.

Även om den samtida officiella förklaringen i de olika länderna till varför systemet infördes sades vara sjukdomskontroll så måste man också se denna utveckling ur ett annat perspektiv. Gemensamt för alla länder, vid sidan av argument som hänvisade till hälsa och ordning som skäl för reglementeringen, var att det var uteslutande kvinnor, företrädesvis från underklassen, som stod i fokus för övervakningen. Dessa kvinnors medborgerliga rättigheter förbisågs för nationens bästa. Så småningom blev kvinnor i offentligheten associerade med prostitution; vissa gator, torg och platser kunde inte längre beträdas av kvinnor som ville betraktas som respektabla. Samtidigt som kvinnors politiska och ekonomiska rättigheter utökades genom olika lagändringar, minskade deras möjligheter att röra sig som medborgare i det offentliga rummet och en okontrollerad kvinnlig sexualitet sågs som alltmer hotfull. Under systemets utveckling hade kampen mot de veneriska sjukdomarna blivit sekundär – det primära syftet var att administrera en kommunal pro-

stitution och kontrollera kvinnorna. Kontrollen innebar även en *kategorisering* av kvinnor, där de icke-respektabla kvinnorna skulle skiljas från de respektabla.

Reglementeringen kritiserades återkommande under seklets gång, och avskaffades vid olika tidpunkter i olika länder. Kritiken fördes fram av debattörer i pamfletter och i tidningsartiklar. Det var dock först mot slutet av 1870-talet som dessa protester tog en mer organiserad form. I England bildades organisationen British, Continental and General Federation (Brittiska, kontinentala och allmänna Federationen) som bekämpade systemet, och det var också i England som reglementeringen avskaffades först, mellan 1870 och 1886. Federationen bildade nationella underavdelningar i flera länder och i och med föreningens bildande påbörjades en ny period i prostitutionens historia då systemets förespråkare på allvar tvingades förhålla sig till en organiserad kritik av systemet. Det var framför allt medelklasskvinnor som kritiserade reglementeringen och sedlighetsnivån i samhället. Kraven från denna grupp ställdes delvis på staten som man ansåg sanktionerade prostitutionens upprätthållande samt på män från den egna klassen. Kvinnor (och vissa män) krävde att medelklassmän skulle förändra sin sexualmoral, och i likhet med kvinnor i sin klass leva avhållsamt tills de gifte sig samt efter giftermålet leva i trohet inom äktenskapet.

Historikern Pirjo Markkola visar i sin artikel hur finska män agerade i frågan om mäns sexualitet kring sekelskiftet 1900. Hon menar att medelklassmän som var engagerade i kampen mot prostitution och för en förbättrad sedlighet i samhället argumenterade utifrån en kristen världsbild och ställde höga krav på den egna klassens förmåga att kontrollera sin sexualitet. De talade om jämlikhet mellan kvinnor och män på det sexualmoraliska området, något som dock inte nödvändigtvis gällde jämlikhet på andra områden och inte heller med andra klasser. Snarare kunde man genom att betona den egna klassens och könets självkontroll upprätthålla klass- och könshierarkier. När sedlig-

hetskampen under början av 1900-talet förlorade sin radikala udd försvann också mäns intresse av att förknippas med denna kamp. Genom detta kunde kvinnorna i högre utsträckning inta framträdande roller. Markkola framhåller att kvinnors bidrag till denna kamp därmed har fått företräde i såväl samtida historieskrivning som historisk forskning. På så sätt kunde kampen också ses som mindre viktig.

Federationskvinnornas inträde på den offentliga scenen komplicerade bilden av ”offentliga kvinnor”, det vill säga prostituerade, genom att göra kvinnor offentliga också i politisk mening. Dessutom var det i frågor som rörde sexualitet och ”offentliga kvinnor” som medelklasskvinnorna talade. De gränser mellan kvinnor som reglementeringssystemet försökte skapa och upprätthålla försökte dessa kvinnor bryta ned. Under 1890-talet och runt sekelskiftet återkom dock vad som har kallats en ”nygammal kvinnosyn” i många länder, där kvinnors roll som mödrar och hustrur snarare än som medborgare/individer betonades. Kvinnor och män framställdes som i grunden olika och kvinnoemancipationen stötte på motstånd. Liknande uppfattningar kunde även ses inom Federationen, där kvinnors frigörelse inte längre var av vikt, utan sedlighetsnivån i samhället sågs som det övergripande målet.

Yvonne Svanström berättar i sin artikel om den svenska avdelningen av Federationen. Genom att lyfta fram federationsmedlemmen Ellen Bergmans retorik visar hon hur organisationens argument formulerades och ändrades över tid. En stor del av den tidigare forskningen har sett organisationen som samhällsbevarande och moraliserande, men Svanström visar att Federationen under en period av nästan fyrtio år gav utrymme för kvinnor med olika förståelse av vad kampen mot den reglementerade prostitutionen handlade om. Under 1880-talet fanns både medlemmar som menade att prostitutionen var ett samhällsproblem som skulle lösas om kvinnor fick rätt till utbildning och lika lön för lika arbete, och medlemmar som såg prostitution som en i första hand bristande moralisk hållning hos de kvinnor som prostituerade sig.

Båda grupper talade dock om ett systerskap med de ”fallna” kvinnorna.

Arbetet mot prostitutionen och reglementeringen bedrevs inte endast via offentlig debatt och via etablerandet av organisationer som Federationen.[8] En annan väg att gå var att ägna sig åt socialt arbete bland prostituerade kvinnor. Det fanns inga vattentäta skott mellan arbetet med att skapa opinion och att arbeta med att ”rädda” prostituerade. Så till exempel var den brittiska feministen Josephine Butler involverad i båda verksamheterna. Genom ett långt tidsperspektiv kan man se att räddningsinstitutioner, så kallade räddningshem, funnits i katolska länder sedan medeltiden. I den protestantiska världen öppnades den första institutionen under 1700-talet. I Storbritannien öppnades det första hemmet 1758 och i Tyskland startade diakonissor räddningsarbete i början av 1800-talet. Den nordiska rörelsen, med influenser från Tyskland och Storbritannien, dominerades av väckelsekristna drag där enskilda individer och grupper från de nyevangeliska kretsarna, samt Frälsningsarmén, var viktiga aktörer. I Sverige öppnades det första hemmet 1852.

Det sociala arbetet bland prostituerade kvinnor bedrevs framför allt på räddningshem. Tanken var att man skulle skapa ett ”rum” för kvinnorna där de skulle avskiljas från sitt gamla liv, men också där de skulle tränas i ett yrke, lära sig att uppträda som ”kvinnor ”och komma i kontakt med Guds ord. Kvinnorna skulle stanna på hemmet en tid, och efter vistelsen återanpassas till samhället. Andra metoder var att söka upp kvinnorna på gatan, på kurhuset, i bostäderna eller i fängelserna. Kvinnorna kunde också ha enskilda beskyddarinnor som stöttade dem på olika vis, kanske med en båtbiljett till Amerika. Räddningsarbetet var i mycket, som man uttryckte det i samtiden, en kvinnornas mission bland kvinnor.

Anna Jansdotter skriver i sin artikel om Frälsningsarméns räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige. Hon analyserar mötet mellan räddaren och dem som skulle räddas, och tar sin utgångspunkt i frälsningssoldaten Laura Petris biografiska skildring av Rosa. Rosa var en

kvinna som levt på prostitution men vars liv förändrades genom mötet med Frälsningsarmén och Jesus. Jansdotters utgångspunkt är att Lauras berättelse om Rosa säger oss mer om Frälsningsarméns kvinnor än om de kvinnor som levde på prostitution. Genom att analysera arméns räddningsarbete och diskutera kvinnors kläder och kvinnors kroppar i det offentliga rummet, visar hon hur Frälsningsarméns kvinnor konstruerades som respektabla kvinnor, medan de prostituerade kvinnorna återskapades som de icke-respektabla. Jansdotter visar i sin artikel hur maktrelationer mellan kvinnor är centrala för en genusanalys.

I de flesta europeiska länder hade reglementeringssystemen avskaffats i början av 1900-talet. England avskaffade sina Contagious Diseases Acts redan under 1880-talet. Det brittiska systemets upphävande har bland annat delvis tillskrivits den agitation mot systemet som genomfördes av den brittiska avdelningen av Federationen. Som visas i den här antologin hade den kampen betydelse även i de nordiska länderna. I Norden avskaffades reglementeringen gradvis. I Norge upphävdes den officiellt 1888 då Kristiania avskaffade sitt system, i Danmark 1906, i Finland 1907 och i Sverige först 1918. Länder som Frankrike och Tyskland avskaffade sina system i samband med första världskriget och Ryssland i samband med den ryska revolutionen. I Italien avskaffades systemet så sent som 1958. Att systemet slutligen togs bort sammanföll med penicillinets upptäckande som botemedel mot syfilis.[9] I många av de länder som upphävde systemet först på 1900-talet hade tiden hunnit ikapp det, och det betraktades som en kvarleva från en svunnen tid. Dess avskaffande hade då stöd även hos andra samhällsgrupper utanför kvinnorörelsen och sedlighetsrörelsen. Trots det var delar av läkarkåren fortfarande övertygade i sin uppfattning om reglementeringen som ett effektivt led i att förhindra könssjukdomarnas spridning.

Det finns fortfarande mycket litet forskning när det gäller prostitution under den första hälften av 1900-talet – åtminstone om man ser till forskning om europeiska länder.[10] I de flesta europeiska länder var

staten på väg att ta sin hand från prostitutionskontrollen, medan den i andra länder var på väg in. Således finns det flera studier om USA och länder i Sydamerika i början av 1900-talet där frågor både om kontrollen av prostitutionen och om statens ökade fokus på kontroll av sexualitet och normförändringar i samhället diskuteras.[11] Det finns viss nordisk forskning om perioden, och Marlene Spangers artikel i den här antologin är ett viktigt bidrag. Hon lyfter fram hur det tidiga 1900-talet innebar en syn på framför allt unga kvinnors sexualitet som ett farligt samhällsproblem. Genom att utgå från den danske läkaren Tage Kemps studie *Prostitution. An investigation of its causes, especially with regard to hereditary factors* från 1936 visar hon, i likhet med Elisabeth Koren, på det moraliska inslaget i det tidiga 1900-talets läkardiskurs. Prostitution var inte längre en fråga för läkare som specialiserade sig på könssjukdomar utan diskuterades nu i högre utsträckning av de läkare som intresserade sig för socialhygien och arvsbiologi. Spanger menar att de samhällsförändringar som gjorde att kvinnor bland annat fick nya möjligheter i arbetslivet, tog mer plats i offentligheten och bröt mot tidigare normer för kvinnlig sexualitet också gav upphov till nya kategoriseringar av kvinnor – och framför allt av kvinnors sexualitet.[12]

Nordiskt forskningsläge

Den internationella genushistoriska forskningen om prostitution under 1800-talet och det tidiga 1900-talet är omfattande. Äldre forskning om prostitution hade i första hand bestått av studier som fokuserat kvinnors sexualitet utifrån arvsbiologiska eller socialpsykologiska perspektiv, och där kvinnors prostitution förklarades genom deras avvikande psykopatologiska karaktäristika.[13] En vattendelare var dock den amerikanska historikern Judith Walkowitz bok *Prostitution and Victorian Society. Women, Class, and the State* som kom 1980. Det hade redan tidigare, framför allt inom anglosaxisk forskning, publicerats studier med ett

kvinnohistoriskt angreppssätt, men Walkowitz studie hade ett uttalat feministiskt socialistiskt perspektiv.[14]

Under 1990-talet och därefter har det publicerats en mängd studier om 1800-talets prostitution.[15] Dessa studier fokuserade mer än tidigare på att dekonstruera den historiska konstruktionen av den ”prostituerade kvinnan”. Man vill undersöka hur diskursen om prostitution hade förändrats över tid, snarare än de faktiska omständigheterna när det gällde prostituerade kvinnors liv.[16] I analyserna av motståndet mot prostitutionens kontroll, där relativt polariserade marxistiska eller radikalfeministiska positioner brutits mot varandra i 1980-talets forskning, lyftes nu en mer komplex bild fram.[17]

Forskningsfältet genus och prostitution rymmer emellertid mycket mer än det ovan nämnda, och har, som så mycket annan genusforskning, en tvärvetenskaplig bredd. Det finns forskning som rör representationer av den ”fallna” kvinnan i konst, teater och litteratur, som analyserar de prostituerade kvinnorna som objekt för medicinvetenskapen eller diskuterar prostitutionens betydelse för hur staden kunde upplevas som hotfull av borgerligheten.[18]

Även den nordiska genushistoriska forskningen om prostitution har rötter i 1980-talet. Under det sena 1970-talet och hela 1980-talet kom flera mindre studier om prostitution och framför allt om dess reglementering. Flera kvinnohistoriker lyfte fram olika aspekter av reglementeringen och de reglementerade kvinnornas liv samt könssjukdomar i Kristiania, Göteborg, Stockholm och andra städer. I sin hovedoppgave diskuterar den norska historikern Kari Melby debatten om prostitutionen och dess reglementering fram till 1888. Hon studerar också den fortsatta diskussionen om kontrollsystemet efter att reglementeringen avskaffats, samt de olika grupper – läkarkåren, sedlighetskämpar, kvinnorörelsen och socialdemokrater – som var involverade i den debatten.[19] Den svenska historikern Gunnel Karlsson diskuterar Göteborgs reglementeringssystem, där hon framför allt lyfter fram kvinnornas

interaktion med polisen men också deras protester mot systemets kontrollförsök.[20] Genom ett databasmaterial studerade historikern Gunilla Johansson kvinnors livslopp och chanser till ett annat liv efter reglementeringen i Stockholm. I en mindre studie diskuterade hon kampen mot prostitutionen runt sekelskiftet och hur denna kamp till största delen fördes av den borgerliga kvinnorörelsen, snarare än av socialdemokraterna, trots att man såg detta som ett förtryck av arbetarklassens kvinnor.[21] Även den större sedlighetsrörelsen och dess kamp mot reglementeringen uppmärksammades, framför allt i den svenska historikern Hjördis Levins studier om sexualmoralens historia.[22]

Under 1990-talet och det tidiga 2000-talet har flera omfattande genushistoriska studier publicerats i Norden. Den finska historikern Pia Leminens pro gradu-avhandling från 1993 diskuterar prostitution som en del i vissa kvinnors livslopp. Leminen skrev senare en artikel om kvinnors möjligheter efter ett liv i prostitution i början av 1900-talet.[23] År 2000 kom den danska historikern Merete Bøge Pedersens utökade "historiske speciale", *Den reglementerede prostitution i København 1874–1906*, en socialhistorisk studie om de reglementerade kvinnornas liv och levnadsmöjligheter.[24] Samma år kom den svenska ekonomhistorikern Yvonne Svanströms studie om reglementeringen i Stockholm, *Policing Public Women. The Regulation of Prostitution in Stockholm 1812–1880*.[25] Studien diskuterar reglementeringssystemets införande i Stockholm i en europeisk urban kontext. Framför allt diskuteras de kommunala myndigheterna och polis- och läkarkårens roll i systemets införande och upprätthållande.

Motståndet mot reglementeringen och dess kopplingar till kvinnorörelsen och sedlighetsrörelsen har uppmärksammats i flera svenska avhandlingar under 1990-talet och det tidiga 2000-talet. Hjördis Levins avhandling *Masken uti rosen. Nymalthusianism och födelsekontroll i Sverige 1880–1910* (1994), idéhistorikern Ulla Manns avhandling *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921* (1997) och

historikern Inger Hammars avhandling *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900* (1999) samt Yvonne Svanströms populärhistoriska bok *Offentliga kvinnor. Prostitution i Sverige 1812–1918* (2006) diskuterar alla, om än på olika vis, spänningen mellan feminism och sedlighet och motståndet mot reglementeringen inom kvinnorörelsen årtiondena kring sekelskiftet 1900.

År 2002 kom historikern Pirjo Markkolas bok *Synti ja siveys. Naiset, uskonto ja sosiaalinen työ Suomessa 1860–1920* [Synd och sedlighet. Kvinnor, religion och socialt arbete i Finland 1860–1920]. Markkola analyserar bland annat kristet socialt arbete bland prostituerade kvinnor. Hon menar att de kristna kvinnor som var engagerade i socialt arbete vid sekelskiftet 1900 utmanade rådande genusnormer genom sitt arbete. De bejakade skillnader mellan kvinnor och män, samtidigt som de omdefinierade kvinnans kallelse.[26] År 2004 kom historikern Anna Jansdotters studie *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920* som handlar om den svenska räddningsrörelsen; grupper och enskilda aktörer som var engagerade i ”fallna” kvinnors räddning. Jansdotter är framför allt intresserad av att problematisera maktrelationerna i mötet mellan de två kvinnogrupperna – de som skulle rädda och de som skulle räddas. [27]

Två etnologer har publicerat större undersökningar där prostitutionen är ett centralt tema. Den danska forskaren Karin Lützen gav 1998 ut sin studie *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. Fokus i boken är hur den danska medelklassens föreställning om ”Det gode Liv” påverkade allt från familjens utseende till hur välgörenheten organiserades i 1800-talets Köpenhamn. Lützen menar vidare att dessa föreställningar går att spåra i den danska välfärdsstaten idag. Det danska reglementeringssystemet och kampen mot detsamma, samt räddningsarbetet bland prostituerade kvinnor, är viktiga teman i Lützens analys.[28] Den svenska forskaren Rebecka Lennarts-

sons studie *Malaria urbana. Om byråflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900* kom 2001. Inspirerad av Michel Foucault är Lennartsson intresserad av att lyfta fram myndigheternas klassificering och maktutövning samtidigt som hon vill ge röst åt de reglementerade kvinnornas strategier för att hantera kontrollen.[29]

Forskningsteman och teoretiska ansatser

Det nordiska forskningsläget placerar sig på olika sätt och i olika utsträckning i den internationella utvecklingen när det gäller forskningsteman och teoretiska ansatser. Vi vill lyfta fram fyra centrala teman inom historisk prostitutionsforskning (som delvis går in i varandra) där det nordiska forskningsläget bitvis går i dialog med det internationella.

Gemensamt för en stor del av både den internationella och nordiska feministiska forskningen om prostitution som producerats från 1980-talet och framåt är synen på prostitution och prostituerade kvinnor som en *social konstruktion*. Som ett första tema finns således upplösandet av kategorin ”prostituerad” i forskning om prostitution. Den brittiska konsthistorikern Lynda Nead diskuterar hur idén om den rena och obefläckade medelklasskvinnan var beroende av idén om den besmittade prostituerade kvinnan. Det undermedvetna motivet för denna koncentration på sedlighet och sexuell moral, menar Nead, var ett behov av att stärka medelklassens egen klassidentitet. Nead kopplar också de två dominerande synsätten på den offentliga kvinnan, ”smittbäraren” och ”det tragiska offret” till kulturens roll i den brittiska nationella identitetsformeringen och till framväxande medelklassvärderingar.[30] Även sociologen Linda Mahood, inspirerad av Foucaults diskursbegrepp, visar i sin studie hur kategorin ”prostituerad” skapas i olika diskurser. Hon påpekar dock hur olika diskurser kan vara i konflikt och att det är nödvändigt att även se vem som talar och vilken position denna har för att förstå hur kategorier skapas.[31] Samma ansats har litteraturvetaren Jann Matlock

när hon studerar konstruktionen av bl.a. prostitution i franska 1800-talsromaner i *Scenes of Seduction. Prostitution, Hysteria and Reading Difference in Nineteenth-Century France*, liksom Judith Walkowitz i sin kulturhistoriska studie av London under slutet av 1800-talet, *City of Dreadful Delight. Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian London*, där olika konstruktioner av kvinnlighet och klass möts.

Tolkningen av prostitution och prostituerade som en social konstruktion menar vi genomsyrar mycket av den forskning som publicerats i en nordisk kontext under de senaste decennierna.

Ett andra tema i genusteoretiska historiska studier om prostitution är *medborgarskap* och 1800-talets *offentlighet*. 1800-talets liberala idéer om en fri marknad och om ett individuellt medborgarskap omfattade inte synen på prostitution; där gällde traditionella idéer om familjen som enhet och en reglerad sexualitet. Den amerikanska historikern Donna J. Guy visar i sin studie *Sex and Danger in Buenos Aires* hur prostitutionens reglementering innebar en inskränkning av medborgerliga rättigheter såsom att disponera sin egen inkomst, inneha egendom, utöva religion och ingå äktenskap.[32] Genom att i sin argumentation använda familjen som samhällelig enhet legitimerade de argentinska myndigheterna en kontroll av kvinnor som inte var sexuellt monogama och accepterade pengar för något som man menade hörde till privatlivet, det vill säga sexuellt umgänge. Dessa kvinnors beteende hotade familjen, samhället och till slut också nationen. Den amerikanska historikern Jill Harsin lyfter i sin studie *Policing Prostitution in Nineteenth-Century Paris* fram paradoxerna med reglementeringen, motsägelser som var vanliga i flera länders regler. Lagar som förbjöd prostitution, exempelvis lagar om lösdriveri och om utomäktenskaplig sexualitet, användes istället för att kontrollera prostitution; reglementeringen verkade i en gråzon mellan dessa lagar.[33]

Inspirerad av dessa medborgarskapsdiskussioner studerar Yvonne Svanström i sin avhandling från 2000 de offentliga kvinnornas motsägelsefulla status under reglementeringen i Stockholm. Genom feministisk

kritik av offentlighetsbegreppet, och med hjälp av Carole Patemans resonemang om hur ett sexuellt kontrakt finns inbäddat i det liberala samhällskontraktet, diskuteras de reglementerade kvinnornas och övriga kvinnors villkorade roll i offentligheten. De fanns i det offentliga rummet, på krogar och kaffehus där politik diskuterades, men uteslöts ur den offentliga sfären – samtalet – som pågick på dessa etablissemang. *Alla* kvinnor var uteslutna, och paradoxalt nog var det kanske de reglementerade kvinnorna som hade mest tillgång till de pågående samtalen i sin roll som offentliga kvinnor.[34]

Studier av motståndet mot reglementeringen (men också mot prostitutionen överhuvudtaget) har varit viktiga för forskningsfältet. Det tredje temat – *spänningen mellan feminism och sedlighet inom rörelsen* – har varit väsentligt i denna debatt. En anledning är att synen på sexualitet länge varit en het potatis för den akademiska feminismen. När socialistiska feminister under 1980-talet gjorde kritiska läsningar av motståndet mot reglementeringen, visade de på de protesterande medelklasskvinnornas konservatism, kontrollen av underklasskvinnors sexualitet och maktrelationen mellan över- och medelklasskvinnor och prostituerade kvinnor.[35] Radikalfeministiska forskare tolkade 1800-talets protester annorlunda. De betonade sedlighetsaktivisternas nära relation till det sena 1800-talets kvinnorörelse och hur de engagerade medelklasskvinnorna lyfte fram feministiska frågor och problemområden som våldtäkt och incest och – redan då – politiserade den privata sfären.[36] Den svenska historikern Hjördis Levins forskning hade en radikalfeministisk ansats, och i sin bok *Testiklarnas herravälde* ville hon göra upp med bilden av motståndskvinnorna som sippa fröknar och istället betrakta dem som radikala feminister.

Den brittiska historikern Paula Bartley menar att polariseringen mellan socialistiska feministiska och radikalfeministiska forskare minskade under 1990-talet då acceptansen för att blanda olika analytiska perspektiv ökade.[37] I sociologen Lucy Blands bok *Banishing the Beast. English*

Feminism and Sexual Morality från 1995 lyfts en mer sammansatt bild av sedlighetsrörelsen fram. Bland analyserar engelska feministers engagemang i sexualmoraliska frågor. Där finns motståndet mot reglementeringen – men även mot prostitutionen överhuvudtaget – med i analysen. Hon menar att den tidigare forskningen ofta blundat för den rasism som fanns i rörelserna. Likaså brister forskningen när det gäller klassperspektivet, trots att sedlighetsrörelsens feministiska politik lyfts fram. Till skillnad från tidigare forskning betonar Bland också heterogeniteten i det sena 1800-talets feministiska debatt och är kritisk till en allt för strikt uppdelning mellan sedlighetsfeminister och feminister med en liberalare inställning till sexualitet. Hon argumenterar för att dåtidens aktörer faktiskt kunde byta position i debatten.[38]

I ett nordiskt sammanhang har Pirjo Markkola och Anna Jansdotter kommit in på snarlika frågor. Markkola undersöker den tidiga kvinnorörelsen och dess sedlighetsprojekt i Finland, eller – som hon väljer att kalla det – dess moralreformistiska projekt. Markkola vill tona ner föreställningen om de engagerade kvinnorna som fanatiska moralister som inte såg under vilka förutsättningar de prostituerade kvinnorna levde. Centralt för Markkolas analys är de engagerade kvinnornas religiositet, och hon vill göra upp med föreställningen om religionens förtryckande roll för kvinnor genom att lyfta fram hur värden som frihet och jämlikhet anammades av kvinnorna genom deras bibeltolkningar.[39]

Även Jansdotter hävdar att religionen inte synliggjorts tillräckligt i analysen av det sociala arbetet och vill lyfta fram den religiösa omvändelsens betydelse för en fördjupad förståelse av räddningsarbetet och relationen mellan räddaren och den som skulle räddas. Jansdotter diskuterar även den feministiska retoriken som formerades under slutet av 1800-talet, där ”Kvinnan” som kategori stärktes; motståndet mot prostitutionen och dess reglementering ingick i den processen. Hon betonar vikten av att belysa det problematiska i den homogena syn på ”Kvinnan” som konstruerades och hur den skapade spänningar i det feministiska

projektet. Det är viktigt att visa på de olikheter som fanns inom räddningsrörelsen.

Ett fjärde forskningstema är spänningen mellan *social kontroll* och *omsorg* i den rörelse som arbetade för de prostituerade kvinnornas räddning. Räddningsarbetets kontroll är belyst i ett antal undersökningar medan omsorgstemat inte är utforskat i samma utsträckning. Sociologen Linda Mahood, som analyserar räddningsarbete i Skottland, lyfter fram kontrollperspektivet genom att belysa skilda maktteknologier. Hon uppfattar räddningshemmet som en institution som syftade till att disciplinera de intagna kvinnorna. De skulle uppfostras, läras ett ordentligt arbete och undervisas i den kristna tron. Dessa maktteknologier länkar Mahood till borgerlighetens strävan att göra underklassens kvinnor respektabla. Räddningshemmen skulle förändra underklasskvinnornas sexualitet och kontrollera dem som arbetskraft, och det var den borgerliga räddningskvinnan som stod för den ideala kvinnligheten och sexualiteten.[40] Susan Mumm är en av de forskare som starkast lyft fram omsorgstemat. I sin analys av anglikanska nunnors räddningsarbete i England diskuterar hon klosterlivet som en alternativ familj för den som skulle räddas och betonar att det i klostret inte var någon avgörande skillnad mellan räddarna och deras skyddslingar. Det faktum att en före detta prostituerad kunde upptas som en syster skapade en bro mellan den befläckade och den rena. Orenheten kunde tvättas bort genom botgöring och placerade dessutom dessa kvinnor i en högre religiös och social position än före deras ”fall”.[41]

I ett nordiskt sammanhang är det framför allt etnologen Karin Lützen och historikern Anna Jansdotter som tagit upp temat social kontroll och omsorg.[42] Lützen diskuterar i olika texter den borgerliga heterosexuella kärnfamiljen som ett ideal för räddningsarbetet. Hon belyser verksamhetens disciplinerande drag men också hur den arrangerades som ett gott borgerligt hem med omsorg som ledstjärna.[43] En problematik som intresserar Lützen är hur kvinnor runt sekelskiftet 1900 bör-

jade kategoriseras som homosexuella. Hon menar att det romantiska väninneskapet, där kvinnor kunde ha relationer och leva tillsammans utan att uppfattas som avvikande, inte endast tillintetgjordes på grund av den medicinska kategoriseringen av kvinnor som homosexuella, vilket är en vanlig tolkning. De ogifta kvinnor som så hårt arbetade för att heterosexualisera underklassen i det filantropiska arbetet, där alla skulle passas in i kärnfamiljen, bidrog också till den processen. Med andra ord, hävdar Lützen, bidrog de ogifta kvinnor som levde tillsammans med andra kvinnor till sin egen disciplinering.[44]

Jansdotter diskuterar social kontroll i sin forskning men poängterar att omsorgsperspektivet erbjuder intressanta spår att följa upp. Ett av dessa är föreställningen om räddningshemmet som ett ”riktigt” hem: en estetiskt tilltalande miljö där kvinnorna levde tillsammans som en enda stor familj, firade jul och gjorde utflykter. Men också den närhet mellan kvinnor som skildras i materialet är ett intressant tema. Det sker en förändring inom rörelsen när anstalten blir till ett ”hem”. En tolkning är att räddningsmetoden blev mer humanistisk och att den gav mer utrymme för individens rättigheter och inre känslor. Man kan också se detta som en process där ”avvikaren” avskiljdes från den ”normala” och där den avvikande skulle normaliseras, det vill säga ett mer sofistikerat sätt att utöva makt. Jansdotter menar att det intressanta är de båda perspektivens ”samtidighet”, att de inte går att skilja från varandra, utan tillsammans ger räddningsarbetet dess dynamik. Hon hävdar även att man måste se den komplexa relationen mellan omsorg och social kontroll som något som enskilda aktörer och grupper kunde använda sig av.[45]

Noter

1. Yvonne Svanström, ”Handel med kvinnor. Debatten i Sverige och Nederländerna om prostitution och trafficking” i Christina Bergqvist & Christina Florin (red.), *Samtiden i framtiden – ett jämförande perspektiv på framtidens könsrelationer*, Stockholm 2004, s. 290–323. Intressant i just detta sammanhang var att båda länder marknadsförde den nya lagstiftningen som feministisk.
2. Arto Astikainen, ”Seksin ostaminen muuttuu rangaistavaksi. Ehdotettu laki kieltäisi myös lahjaseksin [Sexköp blir straffbart]”, *Helsingin Sanomat* 16.12 2005. Finlands strafflag, 20 kap. 8§. www.finlex.fi/sv/laki/alkup/2006/20060743 (besökt 070228). Ett stort tack till Marjut Jyrkinen vid Hanken, Svenska Handelshögskolan i Helsingfors, för hjälp med denna information.
3. Ulf Stridbeck, ”Ingen sexköpslag i Norge”, *Svenska Dagbladet* 14.2 2005. Rapporten finns att läsa på www.regjeringen.no/nb/dep/jd/dok/rapporter_planer/rapporter/2004/Sexkjop-i-Sverige-og-Nederland.html?id=278400 (besökt 070610), det nya förslaget på www.regjeringen.no/upload/JD/Vedlegg/Hoeringer/Forslag_kriminalisering_av_sexkjop.pdf (besökt 070720), samt ett pressmeddelande om förslaget på www.regjeringen.no/nb/dep/jd/pressesenter/pressemeldinger/2007/Kriminalisering-av-sex-kjop.html?id=475931 (besökt 070720).
4. ”Sexköp med bidrag”, *Dagens Nyheter* 25.9 2005.
5. Denna översikt är baserad på kapitel 3 i Yvonne Svanström, *Policing Public Women. The Regulation of Prostitution in Stockholm 1812–1880*, Stockholm 2000, om inte annat anges.
6. Jill Harsin, *Policing Prostitution in Nineteenth Century Paris*, New York 1985, s. 99.
7. Karin Lützen, *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, København 1998, s. 242f.
8. Följande två avsnitt om räddningsarbeten bland prostituerade bygger på Anna Jansdotter, *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbeten bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920*, Stockholm 2004.
9. Mary Gibson, *Prostitution and the State in Italy 1860–1915*, Columbus 2000, s. 60–64, 224f.
10. Några studier som rör Europa finns: Roger Davidson, ”’The Sexual State’. Sexuality and Scottish Governance, 1950–1980”, *Journal of the History of Sexuality*, vol. 13, no. 4, Oct. 2004, s. 500–521; Margaretha Järvinen, *Prostitution i Helsingfors. En studie i kvinnokontroll*, Åbo 1990; Julia Roos, ”Backlash against Prostitutes’ Rights. Origins and Dynamics of Nazi Prostitution Policies”, *Journal of the History of Sexuality*, vol. 11, issue ½, Jan.–Apr. 2002; Tomas Söderblom, *Horan och batongen. Prostitution och repression i folkhemmet*, Stockholm 1992, Annette F. Timm, ”Sex with a Purpose. Prostitution, Venereal Disease, and Militarized Masculinity in the Third Reich”, *Journal of the History of Sexuality*, vol. 11, issue ½, Jan.–Apr. 2002.

11. För studier om USA, se Barbara Hobson, *Uneasy Virtue. The Politics of Prostitution and the American Reform Tradition*, New York 1987; Kristin Luker, "Sex, social hygiene, and the state. The double-edged sword of social reform", *Theory and Society*, vol. 27, no. 5, Oct. 1998, s. 601–634; James Messerschmidt, *Masculinities and Crime. Critique and Reconceptualization of Theory*, Lanham, Md. 1993; Stéphanie Wahab,"'For Their Own Good?' Sex work, social control and social workers, a historical perspective", *Journal of Sociology and Social Welfare*, vol. XXIX, no. 4, Dec. 2002, s. 39–57. Se även Sueann Caulfield, "Getting into Trouble. Dishonest Women, Modern Girls, and Women-men in the Conceptual Language of Vida policial, 1925–1927", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 1993, vol. 19, no. 11, s. 146–176; Ann R. Gabbert, "Prostitution and Moral Reform in the Borderlands: El Paso, 1890–1920", *Journal of the History of Sexuality*, vol. 12, issue 4, Oct. 2003, s. 675–704; om Argentina, se Donna Guy, *Sex and Danger in Buenos Aires*, Lincoln & London 1991; om Shanghai, se Gail Hershatter, *Dangerous Pleasures. Prostitution and Modernity in Twentieth-Century Shanghai*, Berkeley 1997.
12. Se även Yvonne Svanström, "Prostitution as Vagrancy. Sweden 1923–1964", *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, vol. 7, issue 2, 2006, s. 142–163.
13. Se t.ex. Sheldon & Eleanor T. Glueck, *Five Hundred Delinquent Women*, New York 1934; Torsten Eriksson, *Prostitution och samhälle*, Stockholm 1939; Gunnar Inghe, "Socialpsykologiska synpunkter på lösdrivare och prostituerade", Skrifter från Kriminologiska institutet, Stockholm 1949. Se också Hans Licht (pseudonym för Paul Brandt), *Sexual Life in Ancient Greece*, London 1932; Fernando Henriques, *Prostitution and Society*, vols. 1–3, London 1961–1968; George Ryley Scott, *The History of Prostitution*, London [1968] 1996.
14. Under samma period publicerades flera andra studier med ett kvinnohistoriskt perspektiv. Se t.ex. Ruth Rosen & Sue Davidson (red), *The Maimie Papers*, London 1979; Estelle B. Freedman, *Their Sisters' Keepers. Women's Prison Reform in America, 1830–1930*, Ann Arbor 1981; Marion S. Goldman, *Gold Diggers and Silver Miners. Prostitution and Social Life on the Comstock Lode*, Ann Arbor 1981; Ruth Rosen, *The Lost Sisterhood. Prostitution in America, 1900–1918*, Baltimore 1982; Anne Butler, *Daughters of Joy, Sisters of Misery. Prostitutes in the American West 1865–90*, Urbana 1985; Christine Stansell, *City of Women. Sex and Class in New York, 1789–1860*, New York 1986, samt Hobson.
15. Se t.ex. Jann Matlock, *Scenes of Seduction. Prostitution, Hysteria, and Reading Difference in Nineteenth-Century France*, New York 1994, och Linda Mahood, *The Magdalenes. Prostitution in the Nineteenth Century*, London 1990.
16. Se t.ex. Mahood; Matlock; Lynda Nead, *Myths of Sexuality. Representations of Women in Victorian Britain*, Oxford 1988. Se även Judith Walkowitz kulturhistoriska studie *City of Dreadful Delight. Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian London*, London 1992.

17. Se t.ex. Lucy Bland, *Banishing the Beast. English Feminism and Sexual Morality, 1885–1914*, London 1995.
18. Se t.ex. Bland; Mahood; Matlock; Nead; Walkowitz, *City of Dreadful Delight*; Judith Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society. Women, Class, and the State*, Cambridge 1980; Alain Corbin, *Women for Hire. Prostitution and Sexuality in France after 1850,* Cambridge, Mass. 1990; Laurie Bernstein, *Sonia's Daughters. Prostitutes and Their Regulation in Imperial Russia*, Berkeley 1995; Mary Ryan, *Women in Public. Between Banners and Ballots, 1825–1880*, Baltimore 1990; Paula Bartley, *Prostitution. Prevention and Reform in England 1860–1914*, London 2000; Amanda Anderson, *Tainted Souls and Painted Faces. The Rhetoric of Fallenness in Victorian Culture*, Ithaca, N.Y. 1993.
19. Kari Melby, ”Prostitusjon og kontroll. En analyse av debatten om prostitusjon, kontroll og prostituerte kvinner og venerisk sykdom i Kristiania 1860–1900”, opubl. hovedoppgave ved Historisk Institutt, Oslo universitet, Oslo 1977. Se också Aina Schiøtz, ”Prostitution og prostituerte i 1880-årens Kristiania”, i A-M. Gotaas m.fl. (red.), *Det kriminelle kjønn – om barnefødsel i dølgsmål, abort og prostitusjon*, Oslo 1980. Däremot finns det få studier gjorda i Finland och Danmark från den tiden. Nämnas kan dock Margaretha Järvinens *Prostitution i Helsingfors. En studie i kvinnokontroll*, Åbo 1990, om andra hälften av 1900-talet, där författaren använder sig av ett ”interaktionistiskt” perspektiv.
20. Gunnel Karlsson, ”Så skapades prostitutionen” i *Bibliotheca Feminarum: Om de kvinnohistoriska samlingarna i Göteborg, kvinnoliv och kvinnotanke under 300 år*, Göteborg 1984; Karlsson, ”Anpassning eller protest? Överlevnadsstrategier bland prostituerade kvinnor i Göteborg på 1860-talet”, i Birgit Sawyer & Anita Göransson (red.), *Manliga strukturer och kvinnliga strategier*, Göteborg 1987; samt Karlsson, ”’Snälla herr polismästare’ – ’Herrn som såg så god och snäll ut’”, i *Från adelsbrev till automobil,* Skrift utgiven till Landsarkivets i Göteborg 75-årsjubileum 1986, Göteborg 1986.
21. Gunilla Johansson, ”Prostituerade kvinnors levnadslopp” i Lars Wikström (red.), *Studier och handlingar rörande Stockholms historia VI*, Stockholm 1985, samt Johansson, ”Motståndet mot reglementeringen”, i Gunilla Fredelius (red.), *Ett onödigt ont. En antologi mot porr och prostitution*, Stockholm 1978. Se även Tommie Lundquists studie som dock inte har ett genusperspektiv, *Den disciplinerade dubbelmoralen. Studier i den reglementerade prostitutionens historia i Sverige 1859–1918*, Göteborg 1982.
22. Hjördis Levin, *Testiklarnas herravälde. Sexualmoralens historia*, Stockholm 1986.
23. Pia Leminen, *Prostituutio naisen elämänkulussa 1900-luvun alun Helsingissä* [Prostitutionen i kvinnans levnadslopp i Helsingfors vid början av 1900-talet], Helsinki 1993, och Leminen, ”Elämää prostituution jälkeen [Livet efter prostitutionen]”, i Matti Heikkilä & Kari Vähätalo (red.), *Huono-osaisuus ja hyvinvointivaltion muutos* [De vanlottade och förändringen av välfärdsstaten], Tampere 1994. Se även Katri Silfverberg & Jaana Kauppinen, *Raportti Suomen prostituutiotilanteesta. Viranomaiskäytännöt, palvelujärjestelmät ja lainsäädäntö* [Rapport om prostitution i Finland], Helsinki 1992.

24. Merete Bøge Pedersen, *Den reglementerede prostitution i København 1874–1906*, København 2000. Studien har dock inget uttalat genusperspektiv. Se även Bøge Pedersen, ”Et socialhistorisk portræt af prostitutionen i København ca. 1874 til 1906”, *Kvinder, køn og forskning* 2001:3 (årg. 10), s. 25–33.
25. Svanström, *Policing Public Women*. Se även artiklar av samma författare: ”Offentliga kvinnor i offentliga rum” i Christina Florin & Lars Kvarnström (red.), *Kvinnor på gränsen till medborgarskap*, Stockholm 2001; ”’Öronen skymta fram’. Polisen och kvinnorna i Stockholm under 1800-talet” i Ingrid Lander, Tove Pettersson & Eva Tiby (red.), *Femininiteter, maskuliniteter och kriminalitet. Genusperspektiv inom svensk kriminologi*, Lund 2003; ”En självklar efterfrågan? Om torskar och sexköpare under hundra år” i Yvonne Svanström & Kjell Östberg (red.), *Än män då? Om kön och feminism i Sverige under 150 år*, Stockholm 2003, samt *Offentliga kvinnor. Prostitution i Sverige 1812–1918,* Stockholm 2006.
26. Pirjo Markkola, *Synti ja siveys. Naiset, uskonto ja sosiaalinen työ Suomessa 1860–1920* [Synd och sedlighet. Kvinnor, religion och socialt arbete i Finland 1860–1920], Helsinki 2002, s. 429, 438ff.
27. Anna Jansdotter, *Ansikte mot ansikte*. Se även artiklar av samma författare: ”På turné för sedligheten. Nathalie Andersson-Meijerhelms resa i södra Sverige våren 1883” i Åsa Bergenheim & Lena Lennerhed (red.), *Seklernas sex. Bidrag till sexualitetens historia*, Stockholm 1997; ”’Syster kan ändå aldrig lemna mig’. Prostitution, filantropi och ett personligt möte vid sekelskiftet 1900” i Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg (red.), *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten 1880–1940*, Stockholm 2002.
28. Lützen, *Byen tæmmes*. Lützen har skrivit ett antal artiklar som berör räddningsarbetet bland prostituerade kvinnor. Se t.ex. ”Dekonstruktion af heteroseksualitet. Hvorledes filantropiske frøkenpar socialiserede den københavnske arbejderklasse til kernefamilien 1877–1927”, *Lambda nordica* 1, 1989, s. 170–187, samt ”The cult of domesticity in Danish women’s philanthropy, 1870–1920” i Pirjo Markkola (red.), *Gender and Vocation. Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940*, Helsinki 2000, s.147–176.
29. Rebecka Lennartsson, *Malaria urbana. Om byråflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900,* Eslöv 2001. År 1992 kom Tomas Söderbloms studie *Horan och batongen. Prostitution och repression i folkhemmet*, Stockholm 1992, även den skriven med Michel Foucaults studier om sexualitet som största inspirationskälla.
30. Nead.
31. Mahood, s. 11.
32. Harsin; Guy, *Sex and Danger*, samt Guy, ”’White Slavery,’ Citizenship and Nationality in Argentina” i Andrew Parker (red.), *Nationalisms and Sexualities*, New York 1992, s. 201–17.
33. Harsin, p. 95.
34. För en diskussion om offentligheten i nordisk forskning, jfr Lennartsson samt Jans-

dotter, *Ansiktet mot ansikte.*

35. Se t.ex. Judith Walkowitz, ”Male vice and feminist virtue. Feminism and the politics of prostitution in nineteenth-century Britain”, *History Workshop,* no. 13, 1982, s. 79–93.
36. Se t.ex. Sheila Jeffreys, *The Spinster and her Enemies. Feminism and Sexuality 1880–1930*, London 1985.
37. Bartley, s. 15.
38. Bland, s. xviii–xx.
39. Markkola, *Synti ja siveys,* s. 432–437.
40. Mahood, s. 1f, 49, 54. Se även Bartley, s. 46ff.
41. Susan Mumm , ”'Not worse than other girls': the convent-based rehabilitation of fallen women in Victorian Britain”, *Journal of Social History*, no. 3, vol. 29, 1996, s. 539ff.
42. Se även Markkola, *Synti ja siveys*.
43. Se t.ex. Lützen, *Byen tæmmes*, s. 339–362; Lützen, ”The cult of domesticity”, s. 147–176.
44. Lützen, ”Dekonstruktion af heteroseksualitet”, s. 170–187.
45. Jansdotter, *Ansikte mot ansikte*, s. 167–240.

– I –

Motstånd, sedlighet, kvinnorörelse, räddningsrörelse

Mannen som moralreformist

Manligheten och prostitutionskontrollen i Finland vid sekelskiftet 1900

Pirjo Markkola

> Det vill synas omöjligt att en upplyst regering skulle vilja kränka sitt folks samvete och rättskänsla, skulle vilja skapa en permanent strid af den art, som under de senaste tio åren hos oss blifvit förd, därvid medborgaren och folkombudet, familjefadren och uppfostraren i det rättas och sedligas namn åter och åter nödgats höja sin röst mot offentliga myndigheters tolererande och reglementerande af lasten.[1]

”Medborgaren och folkombudet, familjefadren och uppfostraren” som år 1896 höjde sin röst mot den reglementerade prostitutionen var professor G. G. Rosenqvist (1855–1931) från Helsingfors. Som teolog och universitetslärare deltog han aktivt i sedlighetsdebatten från och med 1880-talet. I samma anda verkade även andra män, som ville höja moralen i Finland genom att bland annat avskaffa den reglementerade prostitutionen i landet.

Kampen mot den reglementerade prostitutionen var ett centralt tema i debatten om sedlighet i alla nordiska länder.[2] Debatten blev så intensiv och omfattande under den senare delen av 1800-talet att man talade om en ”sedlighetsfråga”.[3] Frågan omfattade både samhällsmoralen och sedligheten på individnivå. Sexualmoralen var en väsentlig del av den

allmänna moralen, men i debatten om sedlighet eftersträvade man en mer genomgripande reform både i Norden och övriga länder i Europa samt i Nordamerika. För att göra den finska debatten begriplig har jag valt att konceptualisera sedlighetsfrågan som en moralreform; det var hela samhällsmoralen, ja hela samhället, man ville reformera genom talet om sedlighet. De människor som arbetade för moralreformen kan kallas moralreformister; de var reformister som hade visioner om ett bättre samhälle och en bättre samhällsmoral.[4] Olika föreningar och organisationer som stödde moralreformen bildade en rörelse som jag här kallar moralreformistisk. Sättet att tala om frågan – den moralreformistiska diskursen – definierade och kategoriserade moralreformens företeelser och former.

Den moralreformistiska diskursen konstruerade också det som uppfattades som manligt och kvinnligt. Förhållandet mellan manlighet och moralreform lyfts fram av den kanadensiska sociologen Mariana Valverde och de brittiska historikerna Lucy Bland och Paula Bartley. Valverde konstaterar att den moralreformistiska diskursen tematiserade den rena respektive orena maskuliniteten och Blands analys av den feministiska sexualmoraldebatten diskuterar även männens syn på sexualmoralen. Bartley visar hur brittiska sedlighetsföreningar sökte förändra männens sexualmoral.[5] Moralreformisternas sätt att dikotomisera manligt och kvinnligt spelade en central roll i prostitutionsdebatten. Allmänt ansågs kvinnligheten representera en högre grad av sedlighet än manligheten. Kvinnorna tycktes vara sedligare, ömmare och känsligare än männen. Manligheten representerade styrka och sunt förnuft men samtidigt svagare sedlighet.[6] Den moralreformistiska diskursen konstruerade olika hierarkiska kategorier av könad sedlighet. Den högsta moralen påträffade man hos sedliga kvinnor som hade störst förmåga att kontrollera sin sexualitet. Den andra kategorin bestod av sedliga män som trots sin hederlighet kunde ha svårigheter att kontrollera sina drifter. Till den tredje kategorin hörde de mindre hederliga, osedliga män-

nen. Det var dessa män som ansågs vara ansvariga för kvinnornas fall. Den allra svagaste kategorin bestod av de ”fallna” kvinnorna.

Manligheten verkade särskilt problematisk och nödvändig att reformera i moralreformisternas tal om prostitutionen och prostitutionskontrollen. Reformisterna i Finland – liksom i andra länder – formade inte en enhetlig grupp utan det fanns många olika aktörer som bekymrade sig för manligheten och männens sexualitet. Tidigare forskning har betonat läkarnas[7] och de kvinnliga reformisternas[8] roll, men det fanns även andra aktörer som var aktiva i reformistiska strävanden. En moralreformistisk grupp i Finland bestod av män från den så kallade bildade klassen, som ville reformera manligheten utifrån en kristen sexualmoral. Mitt syfte här är att studera dessa män och deras sätt att definiera den goda manligheten. Varför måste manligheten reformeras och hur skulle en god manlighet se ut? Min utgångspunkt är Joan Scotts teori om kön som kunskap om skillnader som ger mening åt kvinnligt och manligt. Jag uppfattar kön som en process av skillnadsskapande, som bygger på ett hierarkiskt särskiljande. Därtill är jag inspirerad av kritisk mansforskning, som delvis bygger på andra traditioner än kvinnohistoriens könsteoretiska ansats. Också mansforskningen betonar att kön skapas relationellt, men den utgår ofta från relationer mellan olika manligheter. Den nordiska forskargrupp som studerar kopplingen mellan manlighet och modernisering från ett nordiskt perspektiv föreslår en modell som bygger på dynamiken mellan det manliga och det omanliga.[9]

I den moralreformistiska diskursen kan man urskilja ett tydligt försök att definiera det rätta sättet att vara man i relation till kvinnor, barn och andra män. Min hypotes är att i debatten om prostitutionskontroll sökte de manliga moralreformisterna få tolkningsföreträde för den goda manligheten. Synen på manlighet och prostitutionskontroll förändrades dock från 1880-talet till 1920-talet. Frågan om moralreformen som var aktuell på 1880-talet förlorade sin samhälleliga tyngd i samband med nya prostitutionsreglementen på 1890-talet och särskilt efter 1907,

när systemet helt förändrades. Gradvis blev moralreformen något som ”damerna” sysslade med och det var först då männen försvann ur rörelsens historia. I stället för som reformism uppfattades rörelsens kamp nu snarare som moralism.

I denna artikel diskuterar jag för det första moralreformismens början i Finland och de tidiga moralreformisternas sätt att definiera den goda manligheten. I den litterära offentligheten utkom sedlighetstidskrifter, pamfletter och andra texter som placerade manligheten på den samhälleliga dagordningen. Kvinnliga och manliga moralreformister var ganska eniga om hur den ideala manligheten såg ut, men det fanns vissa skillnader i kvinnors och mäns sätt att agera i den moralreformistiska rörelsen. För det andra fokuserar jag på prostitutionsdebatten i lantdagen. Fram till 1906 var ståndslantdagen en manlig arena. I lantdagsdebatten definierades den goda manligheten och olika synsätt kontrasterades.[10] I debatten kan man explicit utläsa hur moralreformisterna sökte tolkningsföreträdet.

Moralreformens början

Den reglementerade prostitutionen introducerades i Finland år 1847 när man grundade en besiktningsbyrå vid Helsingfors polisinrättning. I slutet av 1870-talet – samtidigt som reglementeringen organiserades mera omfattande – initierades kampen mot systemet.[11] Efter utländsk modell underkastades prostituerade kvinnor och kvinnor som misstänktes vara prostituerade systematiska läkarundersökningar, och det var just dessa undersökningar som blev direkt föremål för samhällsreformisternas kritik.[12] Både manliga och kvinnliga aktivister knöt frågan om den reglementerade prostitutionen till samhällsmoralen. År 1878 besökte fru Constance Ekelund (1850–1889) Köpenhamn och Stockholm och bekantade sig med den i Norden nyligen etablerade Federationens verksamhet i båda städerna. Efter resan föreslog hon i *Helsingfors Dagblad* att

man skulle verka för avskaffandet av den reglementerade prostitutionen även i Finland.[13] Enligt Ekelund var de reglementerade besiktningarna den största samhälleliga skamfläcken i Finland. Hon fick en manlig samarbetspartner, prosten Wilhelm Fredrikson (1826–1904), som tidigare hade medverkat till den finska sjömansmissionens uppkomst. År 1880 lanserade han en tidskrift som sedlighetsrörelsens språkrör. Den första årgången kallades *Månadsskrift för diskussion af frågor rörande den allmänna och enskilda sedligheten*. Åren 1881–1883 utkom publikationen sex gånger om året som *Tidskrift för diskussion af frågor rörande den allmänna och enskilda sedligheten*. I den första månadsskriften underströk Fredrikson sedlighetsproblematikens samhälleliga karaktär:

> Om någon af dagens sociala frågor är förtjent af allvarligaste ompröfning, så är det visserligen sedlighetsfrågan, som på så oändligt många sätt griper in i det dagliga lifvets alla förhållanden och är afgörande ej blott för en och annan individs framtid, utan för hela folkets.[14]

Sedlighetsfrågan betraktades som en aktuell social fråga. Det var inte endast fru Ekelund – som var gift med en läkare – och prosten Fredrikson som ville reformera moralen i Finland. Kejserliga Senaten fick år 1880 motta en underdånig ansökan om lov att bilda en förening, ”hvars ändamål vore att motarbeta prostitutionen i hennes olika former och söka höja sedligheten i landet”.[15] Ansökan var undertecknad av professor emeritus statsrådet Adolf Moberg (1813–1895) samt fem andra män, som tillhörde huvudstadens elit.[16]

Redan samma år ledde ansökan till grundandet av finska Federationen, som blev en avdelning av ”The International Federation for the Abolition of Government Regulation of Vice”. Den påbörjade som landets första organisation kampen mot reglementeringen. Som ordförande vid finska Federationens konstituerande möte fungerade referendariesekreteraren från ecklesiastikexpeditionen vid Kejserliga Senaten. Wilhelm Fredrikson, som också var lantdagsledamot i många år, blev

föreningens första ordförande. Till vice ordförande valdes huvudstadens kyrkoherde och till sekreterare en häradshövding från Helsingfors magistrat.[17] Även kvinnor från högre samhällskretsar anslöt sig till kampen mot prostitutionen. Till Federationens styrelse valdes fyra män och fyra kvinnor, men alla funktionärer var manliga. Initiativtagaren Constance Ekelund nöjde sig med medlemskap i styrelsen.

Federationen lyckades relativt bra med mindre reformer och förändringar i olika regleringar som rörde sedligheten i samhället. År 1881 riktade Federationen blicken mot alkoholförsäljning i så kallade tillståndshus. Som svar på föreningens ansökan meddelade myndigheterna att guvernören började verka för strängare kontroll av tillståndshusen.[18] En annan reform, som Federationen räknade sig till godo, gällde avskaffandet av bordeller i Helsingfors år 1884. Polismyndigheterna utfärdade då nya bestämmelser som stadgade att högst två prostituerade fick bo i samma lägenhet. Reformen var emellertid inte lika lyckad som federationisterna ville tro. Samtidigt som myndigheterna stängde gamla bordeller, öppnades nya – till och med i samma lokaler.[19] Bestämmelserna hade större principiell än praktisk betydelse, men de visar att myndigheterna beaktade de manliga moralreformisternas krav i början av 1880-talet.

Mannen och sedligheten

För att förändra samhällsmoralen menade Federationen att synen på män och på vad det var att vara man måste ändras. Manligheten måste reformeras. Ett av föreningens syften definierades som ”motverkande af det orättvisa öfverseendet med mannens brott mot sedlighetslagen”.[20] Hierarkin mellan sedliga och osedliga män framhävdes tydligt. De sedliga männen beskrevs som starka, trygga och hederliga, sådant som den osedlige mannen – förföraren, uslingen, vällustingen – inte var. De manliga federationisterna själva var ”män med heder och samvete”. Federationens upprop riktades till ”män med insigt och inflytande” eller

”de starka män och qvinnor, som ega mod och god vilja”, eftersom det var ”den moraliska styrkan parad med verklig bildning, som skall åstadkomma segern”.[21] I ett annat sammanhang definierade man de egenskaper som krävdes hos en moralreformist. Det var viktigt att tro på den mänskliga naturens bättre egenskaper. Därtill krävdes ”förstånd, praktisk klokhet, ett varmt hjerta och ett sundt och lifligt sinne”.[22] Egenskaperna som förväntades hos alla moralreformister överskred tidens könsstereotyper som associerade manlighet med förstånd och kvinnlighet med ett varmt hjärta. Det kvinnliga och det manliga kunde man associera med sedligheten, medan det omanliga representerade osedligheten.

Trots vissa gränsöverskridande drag byggde den moralreformistiska rörelsen på medelklassens allmänna uppfattning om kvinnligt och manligt. Så till exempel bestod Vasa sedlighetsförening, som var en lokalförening till finska Federationen, av en manlig och en kvinnlig avdelning. Man räknade med att den omhändertagande verksamheten hörde till kvinnorna och den organisatoriska, juridiska och ekonomiska verksamheten till männen.[23] Genomförandet av moralreformen ansågs kräva manliga insatser, men komplexiteten i mäns relation till reformen uttrycktes explicit i Federationens tidskrift:

> Det finnes män, hos hvilka otukten redan blifvit en vana, och som endast rycka på axlarna åt den protest, vi våga uttala. Vidare män, hvilkas lefnadssätt är oklanderligt, men som blygas för sin dygd och icke sky att, då tillfälle dertill gifves, genom sitt tal låtsa tillhöra de lättsinniges skara; slutligen män, hvilka ej rädas uttrycka sitt gillande af en protest, som endast är ett öppet uttalande af hvad de mången gång i tysthet tänkt i en af lifvets allvarsammaste frågor.[24]

Dessa tre kategorier av män tilltalades olika. Otuktiga män, som utgjorde ett direkt föremål för reformarbetet, manades att återgå till ett hederligt levnadssätt och varnades att lasten förtärde både kropp och själ. Andra män värvades till reformen. De män som ”blygas för sin dygd”

uppmuntrades att vara tacksamma för sedligheten och förena sig med moralreformisterna: ”Förenen edra ansträngningar i det godas tjänst med deras, som hafva insett nödvändigheten af en genomgående reform i den allmänna meningen”. De sedliga männen fick en uppfordran till reformarbete:

> Och I, som afskyn skörlefnaden, varen nog modige för att säga det högt, ställen er utan tvekan uti den lilla här, som med ord och handling söka bekämpa detta samhällets kräftsår, hvilket på ett olycksbringande sätt afdunstar mannens moraliska förnedring och qvinnans slafveri.[25]

Den reglementerade prostitutionen presenterades inte endast som en skam för kvinnor utan också som en moralisk förnedring för män. Enligt federationisterna var osedligheten lika fördömlig hos män som hos kvinnor. Wilhelm Fredrikson påminde ofta om att brott mot sedligheten ådrog mannen lika stort förakt som det ådrog kvinnan.[26] Det var omanligt att bryta mot sedlighetsnormer och den ärbara manligheten kunde inte förenas med prostitution.

Osedliga män kritiserades ständigt och i hårda ordalag. Vid prästmötet i Borgå talade en kontraktsprost om de ”genom männens gudlösa sjelfviskhet åt lasten hänsynslöst offrade medsystrars heder” som Federationen kämpade för att upprätta.[27] Ännu hårdare var en till Federationens tidskrift insänd artikel som diskuterade samhällets könsrelationer. Artikeln betvivlade männens förmåga att ensamma stifta rättvisa lagar. Kvinnorna utmanades eller snarare förpliktades arbeta för moralreformen, emedan männens orättvisa lagstiftning hade skapat en slavmarknad där kvinnor köptes. Författaren drog slutsatsen att kvinnans röst måste höras på det sociala livets område. Män som besökte bordeller kategoriserades som ”städernas lättsinniga ungkarlsbefolkning”, ”vällustingarna” och ”äkta män, som genom tillsats af äktenskapsbrottets krydda vilja söka omvexling i hvardagslifvets enformighet”. Systemet gav de osedliga männen friheten att umgås med hederliga människor och till

och med sprida venerisk smitta. Man ifrågasatte den eventuella nyttan av reglementeringen: ”Nytta för hvem? Ingalunda för mankönet i sin helhet, såvida menniskan ej skall neddragas till djurets ståndpunkt.”[28]

Huvudredaktören för Federationens tidskrift, Wilhelm Fredrikson, instämde med skribenten i att sedlighetsarbetet behövde kvinnorna och att likadana moraliska krav måste ställas på både kvinnor och män. ”Djurets ståndpunkt” och dikotomin djuriskt-mänskligt inspirerade honom att spekulera kring påståendet om den reglementerade prostitutionens nödvändighet. Prostitutionskontrollen som försvarades med sanitära argument syftade till kroppens väl, men för prosten Fredrikson var själen viktigare än kroppen. Genom att ställa kroppen före själen betraktade reglementeringens försvarare människan som ett djur, menade han: ”Eljes pläga vi göra den åtskilnad mellan menniskan och djuret, att hos menniskan är det osynliga, det andliga hufvudsaken, men hos djuret är, enligt vårt sätt att se och döma, det lekamliga hufvudsak.”[29] Själen prioriterades även av de manliga läkarna som utifrån en kristen världsbild motsatte sig reglementeringen och propagerade för moralreformen. De ansåg att själens hälsa och renhet var dyrbarare än kroppens hälsa; därför måste de veneriska sjukdomarna bekämpas på ett sådant sätt som inte skadade moralen och sedligheten.[30] Sedlig självkontroll blev en utmärkande egenskap för att individen skulle betraktas som mänsklig. Prostitutionskontrollen som ställde kvinnan och mannen i olika positioner väckte också frågan om djurisk manlighet.

> Det påståendet, att sedeläran är olika för de olika könen och att handlingar, som strida mot sedelagen, böra uppmärksammas endast såvida de begås af qvinna, nedsätter mannen på samma linie som det oförnuftiga djuret. Det innebär, detta påstående, i sjelfva verket, att qvinnan kan tygla sina begär, men mannen icke, att han följakteligen är otillräknelig.[31]

Djurisk manlighet lyftes fram när man kritiserade prostitutionens orättvisa natur. Genom prostitutionen förnedrades och ruinerades kvinnor

”för att tillfredsställa andras djuriska lustar”.[32] Fredrikson frågade vid finska Federationens årsmöte 1881, om människan var något mera än ett djur. Samtidigt fördömde han dubbelmoralen: ”Denna motståndskraft, som mannen frånsäger sig sjelf, den fordrar han såsom en oeftergiflig pligt af qvinnan, hvilken han eljes nog är färdig att beteckna som den svagare.” Han fortsatte vidare:

> Nej, saken är helt enkelt den, att mannen såväl som qvinnan kan öfvervinna lidelsen och icke behöfver hängifva sig åt lustarna. Vore det då icke riktigare att söka alla medel, med hvilka man kan komma den kämpande till hjelp för att stärka honom i striden, stödja honom om han svigtar, söka lindra, ja om möjligt, förekomma frestelsen […]?[33]

Den osedlige mannen karakteriserades som en svag människa som behövde stöd och hjälp. Osedligheten likställdes med svaghet och djuriskhet på samma sätt som sedligheten likställdes med kraft och styrka. Att vara sedlig krävde kraft – något som allmänt ansågs vara en manlig egenskap.

I debatten använde Fredrikson och de övriga moralreformisterna en tydlig retorisk strategi som den amerikanske historikern George L. Mosse kallat en motbild. Enligt Mosse konstruerades manlighetens motbilder – zigenare, lösdrivare eller övriga marginaliserade grupper – som väsensskilda från verkliga män. Den svenske historikern David Tjeder påpekar att de motbilder som moraldiskursen i Sverige konstruerade skilde sig åt. I den svenska diskursen riskerade varje man att falla och bli manlighetens motbild. Den finländske historikern Anders Ahlbäck visar att den här typen av motbilder användes också i finska tidskrifter för värnpliktiga. Författarna försökte omdefiniera manligheten genom att till exempel vända uppfattningen av en karlakarl till dess motbild.[34] I samma anda verkade även den finländska moralreformistiska diskursen. Osedligheten konstruerades som manlighetens motbild, som något alla män måste undvika för att kunna bli riktiga män.

Skämttidningen Fyren *hävdade apropå moralreformisternas strävanden att kvinnliga aktivister hyste ett instinktivt hat mot de flesta män, med undantag av de manliga reformisterna. ”Mot hyggliga män av denna senare typ böra alla vackra kvinnor uppträda på ett korrekt sätt, icke på något vis retande eller utmanande”, ironiserade tidskriften. Av dessa ”vackra kvinnor” ses här till vänster en frälsningssoldat (sirap är en biblisk symbol för kärlek och hyllning), till höger kvinnosakskvinnan Alexandra Gripenberg, riksdagsledamot från år 1907.* Fyren *1906.*

Samtidigt poängterade moralreformisterna männens plikt att agera etiskt. Pliktens etik gällde både köns- och klassrelationer. Män med utbildning, makt och förmögenhet var skyldiga att skydda de svaga, de outbildade och de fattiga. Det var synnerligen förkastligt för medel- och överklassens män att köpa prostituerade kvinnors tjänster: ”Gud och menskligheten förbjuda dig att med dessa penningar köpa tillåtelse att förnedra en qvinnas kropp och döda hennes själ.”[35] Män med makt och ansvar förutsattes ha hög moral och ett civiliserat uppförande. Från den svenska *Sedlighets-Vännen* lånades följande text:

> Vi borde dock hafva lemnat barbariets tider så långt bakom oss, att ej blott qvinnan dygnet om kunde oantastad gå sin väg fram i sitt lofliga ärende, utan att äfven mannen skulle räkna det som en hederssak att skydda den svagare och värnlösa. Och vore ej der vid lag mest att vänta af dem, som vilja gälla för att hafva uppfostran? Men sorgligt nog är just af dessa s.k. bättre, qvinnan ofta har mest att frukta; de anse ej förnedrande att kränka henne både med ohöfviskt tal och i handling, då deremot arbetaren, åtminstone i nyktert tillstånd, nästan alltid lemnar henne i fred.[36]

De manliga moralreformisterna vände sig till sina egna ståndsbröder som de ville vinna för Federationens sak. För dem var osedliga män i goda samhällspositioner en skam för hela mankönet, men i synnerhet en vanära för sin samhällsklass. De större samhällsförändringar som pågick under perioden innebar också att den gamla elitens tidigare legitima maktpositioner inte längre sågs som självklara. Både de manliga och kvinnliga moralreformisterna var eniga om medelklassens och borgerlighetens stora moraliska och etiska ansvar. Att ställa mannens njutning framför den fattiga kvinnans dagliga bröd var etiskt ohållbart: ”[…] är äfven köparen brottslig, och särskilt i detta fall mångdubbelt brottsligare än säljaren. Mannen söker endast sinlig njutning, qvinnan vill hafva penningar.”[37]

Pliktens genomgående etos utvidgades till barnuppfostran: ”Gifven edra barn en kristlig, kraftfull uppfostran, afhållen dem från sysslolöshet och tomt drömmeri, öfvertygen dem, att de äro födda för pligten och ej för nöjet […]”.[38] Plikten framför nöjet var en ledande princip som styrde den uppväxande medelklassens uppfostrings- och självuppfostringsideal. Mariana Valverde visar för Kanadas del att kravet på manlig renhet förvandlades till en aktiv och aggressiv självkontrollsprocess som liknade en militärkampanj.[39] Den sedliga manligheten blev den verkliga manligheten som byggdes på plikt och självkontroll.

Prosten Fredrikson argumenterade vidare att prostitutionen skapade

en ond cirkel för både männen och kvinnorna. Mannen presenterades vanligen som förförare, men den reglementerade prostitutionen komplicerade osedlighetens könsrelationer. ”Ynglingen rent af lockas att *utom* hemmet söka hvad han aldrig skulle tänkt på att *inom* hemmet finna, och den som, skyddad af hemmets sedliga makt, aldrig skulle blifvit förförare, han blir *förförd*.” Kvinnorna drabbades hårt av prostitutionen. Reglementeringen tvingade förförda kvinnor, ”våra medsystrar”, till ännu djupare förnedring:

> Sedan dessa qvinnor blifvit väl förhärdade, så uppträda de i sin tur såsom förförerskor. […] Dessa qvinnor utöfva, som sagdt, sitt yrke och förföra, och så uppstår en egendomlig, beklaglig cirkelgång inom de olika samhällslagren: de förmögnare *förföra* och *förföras*, de fattiga *förföras* och *förföra*.[40]

Den onda cirkeln var baserad på hierarkiska köns- och klassrelationer som reproducerades av den reglementerade prostitutionen. För moralreformisterna, som ställde hårda krav på sexualmoralen, var den sedliga manligheten lika avgörande som kvinnans sedlighet.

Staten och prostitutionskontrollen

Moralreformisternas krav på statliga åtgärder mot reglementeringen politiserade könet och könsrelationerna i Finland. År 1880 beslöt prästmötet i Borgå stift att prästerskapet till nästa lantdag skulle lämna in en petition som krävde ett förbud mot den reglementerade prostitutionen.[41] Petitionen var undertecknad av samtliga lantdagsledamöter från Borgå stift; en del av dem hade även varit verksamma för Federationen. Prästerna motiverade motståndet mot reglementeringen på följande sätt:

> Genom att reglementera dess utöfvande och dymedels lemna yrkesrättighet åt dem som idka skörlefnad, gifves åt lasten ett officielt gillande,

> som oundvikligen måste kränka all moral; hvartill kommer att genom den yrkesrättighet, som i och med inskrifningen i polisens tabeller faktiskt gifves de prostituerade, man redan äfven i detta land hos mången framkallat den tro, att lasten är ett nödvändigt ondt, samt gifvit stöd åt den för samhället farliga åsigten att undantagsfall kunna tillåta kränkning af gudomliga och menskliga lagar.[42]

Initiativtagarna använde en hel del argument som återkommande användes i debatten om prostitutionen. ”Yrkesrättighet”, ”officielt gillande”, lasten som ”ett nödvändigt ondt” och ”kränkning af gudomliga och menskliga lagar” diskuterades flitigt på olika håll. Dessa två sistnämnda teman var också viktiga för moralreformens könskonstruktioner.

Mitten av 1880-talet blev en vändpunkt i den finska moralreformistiska diskursen. Kritiken mot dubbelmoralen och reglementeringen förstärktes i samband med kvinnorörelsens och kvinnofrågans ökande betydelse. De manliga moralreformisterna försökte avskaffa den administrativa grunden för reglementeringen och vände sig till myndigheterna. År 1887 skickade de flera petitioner till prokuratorn, som var den högsta judiciella myndigheten. En av petitionerna var undertecknad av flera inflytelserika män – bland andra stiftets blivande biskop, universitetets blivande rektor, polytekniska institutets direktör, rektorn för svenska Normallyceum, föreståndaren för Privatlyceum, församlingens kyrkoherde och flera professorer.[43] Till reformisternas stora besvikelse svarade prokuratorn att petitionerna inte föranledde några åtgärder.

Moralreformisterna valde då att vända sig till lantdagen. På Finska Kvinnoföreningens initiativ inlämnades en petition i prästeståndet år 1888, men även inom adelsståndet och bondeståndet krävdes att reglementena skulle upphävas. Finska Kvinnoföreningen hade samlat in underskrifter av 3 037 kvinnor och 2 745 män. I synnerhet kvinnorna uppmanades att ta ställning till den reglementerade prostitutionen som antingen direkt eller indirekt berörde alla kvinnor. Männen utmanades

mer indirekt genom omnämnande av de internationella federationsmöten där både ”läkare, jurister, präster, sedlighetsaktivister och framstående kvinnor från alla nationer” deltog.[44] Retoriskt visade föreningen att också finska män kunde stöda kampanjen mot den reglementerade prostitutionen.

Moralreformisterna trodde att petitionerna till prokuratorn hade nonchalerats, men det var inte hela sanningen. Sedlighetsmännens petitioner skickades till Kejserliga Senaten som i januari 1888 tillsatte en kommitté för att utreda prostitutionen och de ”veneriska besigtningarna”. Kommittébetänkandet ledde till en ny författning angående veneriska sjukdomar och vidare till ett nytt reglemente år 1896.[45] De manliga moralreformisternas krav togs på allvar i slutet av 1880-talet, men några av lantdagsledamöterna var omedvetna om de pågående administrativa processerna. Från 1888 till 1896 fördes reformarbetet kring prostitutionen på två olika håll. Moralreformisterna verkade genom den offentliga debatten, men deras politiska verksamhet komplicerades av den administrativa reformismen, representerad av Senatens, prostitutionskommitténs och myndigheternas agerande. Debatten som fördes i lantdagen måste läsas mot denna bakgrund. I debatten kan man urskilja tre teman – den moraliska jämlikheten, hegemonikampen samt familjen och den avhållsamma sexualiteten – som förtydligar moralreformisternas konstruktioner av manlighet.

Den moraliska jämlikheten

Biskopen C. H. Alopaeus (1825–1892), som lämnade in petitionen vid prästeståndet år 1888, betonade att den reglementerade prostitutionen ledde till olika och orättvis behandling av kvinnor och män. Otuktiga kvinnor registrerades vid polisinrättningar och underkastades obligatoriska läkarundersökningar, men otuktiga män fick leva som uppskattade medlemmar i samhället. Han frågade om man inte i rättvisans namn

också borde registrera prostituerade kvinnors kunder och underkasta dem regelbundna obligatoriska läkarundersökningar. Om man inte ville registrera män, fick man inte heller registrera kvinnor, fortsatte biskopen.[46] Alopaeus argumentering låg i linje med den moralreformistiska diskursen som till exempel Federationen och Kvinnoföreningen representerade. Den ledande principen var att avvisa dubbelmoralen som ställde olika sedlighetskrav på kvinnor och män och i stället kräva en moralisk jämlikhet mellan könen.

Prästerskapet hyste inga tvivel om att män och kvinnor måste avkrävas lika sexualmoral, och några lantdagsledamöter hänvisade ogillande till en sexualrelativistisk skönlitteratur som föreslog att de moraliska kraven på unga män borde vara lägre än kraven på unga kvinnor. Tanken avvisades bestämt och man argumenterade för att det fanns unga män i både den bildade klassen och bland allmogen som var lika kyska som kvinnor. Det var möjligt för en manlig person att vara ren, ansåg prästerskapets representanter. Den sedliga manligheten inom prästeståndet fick onekligen en hegemonisk ställning, men synen på mannens sedlighet var ändå kontroversiell. Samma talare som lovprisade Finlands sedliga ynglingar, hävdade att det var kvinnorna som bättre hade bevarat sedlighetskänslan. Biskopen Alopaeus talade också om otuktiga män ”som ofta var ansvariga för kvinnors fall”.[47] Mannens lika förmåga till sedlighet var något som moralreformisterna var tvungna att speciellt motivera.

Inom bondeståndet, som ofta delade prästeståndets moraliska synpunkter, inlämnades också en petition mot den reglementerade prostitutionen. Samtidigt krävdes hårdare sanktioner när det gällde otuktsbrott.[48] I likhet med kyrkans män ville bondeståndets ledamöter avskaffa systemet som ansågs ställa kvinnor och män i olika sedliga positioner och rubba den allmänna moralen.

Utanför lantdagen utmanades den dominerande diskursen om sexuell sedlighet av utländska sexualradikala tankar. Våren 1887 besökte den svenske författaren Gustaf af Geijerstam (1858–1909) Finland och

föreläste om ny svensk litteratur. Han kritiserade prostitutionen som en kulturens skamfläck, men samtidigt riktade han kritik mot den svenska kvinnorörelsens krav på lika sexualmoral för kvinnor och män. Flera finländska kvinnor protesterade mot af Geijerstam, men även manliga röster höjdes mot föreläsningarnas innehåll som troddes ge stöd åt manlig osedlighet.[49] I den offentliga debatten motsatte sig de kvinnliga och manliga moralreformisterna öppet dubbelmoralen.

Federationisternas sätt att argumentera för moralisk jämlikhet kritiserades till och med av några finska moralreformister. Medlemmen i prostitutionskommittén, filosofiprofessorn Thiodolf Rein (1838–1919), som var universitetets rektor, lantdagsledamot och känd nationalist (fennoman), kommenterade prostitutionsfrågan i tidskriften *Valvoja*.[50] Han beklagade att federationisterna skadade sin egen sak genom orimlig argumentering, exempelvis att männen skulle underordnas obligatoriska läkarundersökningar. Därtill trodde han inte att syftet med systemet var att offra kvinnor för mäns lust eller skapa trygga omständigheter för manliga ovanor. Han krävde bättre argument för den moraliska jämlikheten. Själv betonade han att det var statens rätt att försvara det monogama äktenskapet som den enda arenan för lagliga sexuella förhållanden. Det jämlika äktenskapet mellan makarna skyddade barnuppfostran, satte gränser för sexualiteten och förhindrade sexuellt underordnande av kvinnor, ansåg Rein.[51] Statens plikt var att skydda familjelivet, och därför kunde den inte tolerera prostitutionen.

I likhet med utländska moralreformister fortsatte den finska rörelsen att kräva moralisk jämlikhet. På 1890-talet fortsatte prästerskapet kampen mot reglementeringen eftersom de ansåg att lantdagens och senatens beslut inte var tillfredsställande. Den nya författningen tonade ned prostitutionens yrkeskaraktär genom att avskaffa besiktningsavgiften och besiktningsböckerna, men moralreformisterna var inte nöjda med reformen. Professor Rosenqvist frågade i flera sammanhang om reglementeringen faktiskt var upphävd eller inte. Samtidigt förändrades

diskursen. Det som vid 1888 års lantdag var oproblematiskt, var inte lika självklart vid 1897 års lantdag. När biskopen Herman Råbergh lämnade in en ny petition mot prostitutionen, hänvisade universitetets representanter till prostitutionens långa historia, ”menniskans egen natur” och ”könsumgänge utom det lagliga äktenskapets råmärken” som alltid hade förekommit. Den nya författningen blev moralreformens andra vändpunkt i Finland. En del manliga politiker och ämbetsmän som hade stött moralreformisternas krav tänkte nu att man hade löst de grövsta problemen med reglementeringen. För dem var vidare reformer obefogade.[52]

Moralreformisterna fortsatte ändå på den inslagna vägen med explicita krav på moralisk jämlikhet. Biskop Råbergh inlämnade vid 1897 års lantdag en hemställan till riksdagen, som föreslog att även osedliga män måste kontrolleras och bestraffas.[53] I remissdebatten förklarade han:

> Jag önskade […] att i detta afseende icke skulle råda någon skilnad mellan man eller qvinna. Männen äro icke prostituerade, men den osedlige mannen underhåller prostitutionen och befordrar det veneriska eländets spridning kanske ofta nog i lika hög grad som den arma prostituerade qvinnan.[54]

Hegemonikampen

För adelsståndet och borgarståndet var prostitutionsfrågan redan från början mer komplicerad. Vid 1888 års lantdag kan man hitta en tydlig kamp om det hegemoniska sättet att tänka på manlighet och prostitutionskontroll. Enligt manlighetsforskaren Mike Donaldson innebär hegemoni i det här sammanhanget bland annat makten och förmågan att sätta en referensram för diskussionen, formulera ideal och definiera moralen.[55] Det var inte alls självklart vem som inom adelsståndet hade makten och förmågan att definiera synen på mannens sexualmoral. Petitionen mot den reglementerade prostitutionen inlämnades av konsisto-

rienotarien Emil af Forselles (1840–1914) som tillsammans med sin fru hörde till de ledande frikyrkliga kretsarna i Finland. Han poängterade dubbelmoralens skadliga drag och ansåg att den reglementerade prostitutionen försvagade både den allmänna rättskänslan och sedligheten. Därtill menade han att de obligatoriska besiktningarna var farliga eftersom de invaggade kvinnor och män i en falsk trygghetskänsla. Samhällets tolerans kunde också locka nya kvinnor till prostitutionen, och det fanns inte heller något som hindrade männen från att sprida sjukdomen.[56] Petitionen låg i linje med de moralreformistiska strävandena vid präste- och bondestånden.

Adelsståndets moralreformister stötte på motstånd i synnerhet från ordningsmaktens och läkarkårens representanter. Polischefen påminde sina ståndsbröder om sexualitetens natur: ”[att] man i förevarande fall har att göra med den starkaste drift, Skaparen nedlagt i menniskonaturen och att det derför är ytterst svårt, ja omöjligt, att helt och hållet afskaffa otukten ur verlden”.[57] De moderna samhällsförhållandena försvårade vidare avskaffandet av prostitutionen, fortsatte ledamoten. Det var svårt för många att gifta sig ”då de drifterna äro starkast”, alltså när män var unga.[58] Det var just den här typen av argument som moralreformisterna vände sig emot. Tanken att prostitutionen var nödvändig för unga vuxna män stred mot den moralreformistiska rörelsens grundtanke om sedlig manlighet och moralisk jämlikhet mellan könen.

Adelsståndets moralreformister attackerades även av Medicinalstyrelsens generaldirektör, vars syn på prostitutionskontrollen överensstämde med inställningen hos majoriteten av läkarna. Finska Läkaresällskapet hade åren 1887–88 förberett ett betänkande som stödde reglementeringen. Betänkandet godkändes enhälligt av sällskapet, med undantag för dess enda kvinnliga medlem Rosina Heikel, som betonade att reglementeringen ”skyddar hvarken makan eller barnen, utan blott de män, som bedrifva otukt, och t.o.m. dem blott ofullständigt”.[59] I Läkaresällskapets anda försvarade generaldirektören reglementeringen som

nödvändig för de sanitära förhållandena. Enligt honom var Federationen en fruntimmersrörelse, ”hvars medlemmar till största delen utgjordes af damer, hvilka redan nått äktenskapets trygga hamn, äfvensom andra damer, hvilka ansågo sig böra intressera sig för dessa medsystrar”.[60] Manliga moralreformister glömdes bort och Federationens verksamhet beskrevs som fruntimmerssyssla. Genom att feminisera Federationen och dess strävanden visade dessa debattörer att manlighet, som de uppfattade den, inte skulle bygga på moralreformistiska strävanden.

Manligheternas hegemonikamp var uppenbar i adelsståndet där de mest synliga och högljudda moralreformisterna stod nära väckelsekristna kretsar. En av dem förklarade sig vara en bestämd motståndare till den reglementerade prostitutionen och ville att samhället skulle sätta de rättsliga och sedliga synpunkterna högst av alla. Initiativtagaren af Forselles påstod att moralreformen var möjlig. Som auktoritet använde han bland annat den svenske läkaren P. A. Levin som tidigare hade försvarat reglementeringen men senare ändrat åsikt och börjat betona ett kyskt levnadssätt. af Forselles citerade Levin:

> […] omdömet, att mannen har så mycket svårare att temperera sin sexuella natur än qvinnan, är, äfven det, ett inbilladt svepskäl, som endast kan gälla med makt, sedan han inträdt i okyska lefnadsvanor och på grund af dem pockar på sitt så ansedda naturbehof.[61]

Moralreformisterna trodde inte endast att den sedliga manligheten var möjlig utan också att den skulle vara nyttig för det finska samhället. För dem var det helt rimligt att tala om kyska män och ett kyskt levnadssätt som med kristen tro, lag och ordning skulle upprätthållas.

Inom borgarståndet kan man urskilja två typer av manligheter som kontrasterades i debatten. Den ena var en sakkunnig manlighet och den andra var en sedlig manlighet. Den sakkunniga manligheten byggde på juridiska och sanitära synpunkter medan moralreformisterna betonade moraliska synpunkter.[62] Spänningen mellan sakkunnighet och moral

blev synlig även inom adelsståndet. Några ledamöter motsatte sig petitionerna eftersom det fanns en principiell oenighet om sättet att tolka missgärningsbalken. Delvis tänkte man också att hela problematiken var prostitutionskommitténs sak. Försvararna av den sakkunniga manligheten satte expertisen högre än de moraliska synpunkterna, men ingen av dem var redo att förneka moralens betydelse. Moralreformisternas krav på hög moral var ett starkt argument i 1880-talets finska samhälle, vilket i många frågor dominerades av den topelianska andan som betonade patriotism och kristliga värden.[63] Ledamöter som argumenterade utifrån juridiska och sanitära synpunkter var åtminstone på ett retoriskt plan eniga med moralreformisternas moraliska ståndpunkter.

Familjen och den avhållsamma sexualiteten

Den nye mannen som moralreformisterna ville skapa var en familjeman. Professor Rosenqvists upprop som ”familjefadren och uppfostraren” illustrerade familjens betydelse; mannens olika familjeroller betonades ständigt. Prostitutionen utgjorde ett hot mot familjen som lantdagen var skyldig att skydda.[64] En petition vid 1888 års lantdag avspeglar detta. Enligt petitionen måste prästeståndet uppmana myndigheterna att utrota otuktsställena i samhället av två olika orsaker. Prästerskapet måste ha medkänsla med föräldrar, som sände unga pojkar till skolstäderna, samt med oskuldsfulla ungdomar som genom prostitutionen blev offer för osedlighet.[65] Även övriga lantdagsledamöter uttryckte bekymmer för unga mäns moral och hälsa. Till exempel krävde en talare inom adelsståndet straff för ”dem, som locka våra unga söner på lastens banor”.[66] Lantdagsledamöternas sätt att tala om prostitutionen representerade en typ av samhällsfaderlighet, som i motsats till samhällsmoderligheten bestod av disciplin och plikten att straffa olydiga barn.

Moralreformisternas retorik byggde på mannens anknytning till familjen. Kunde mannen som broder, fader, son och make tycka att

prostitutionen var av godo? Federationens tidskrift frågade polemiskt om föräldrarna godkände sönernas besök hos prostituerade:

> […] ”vi klandras för hvad? Våra ungkarlsutsväfningar? Sannt – vi ’sköta våra nöjen’, men våra egna styresmän hafva ju genom sina tillgöranden och anvisningar låtit oss förstå, att sådant icke är förbjudet, endast vi förskaffa oss nöjet i vissa högqvarter, dem de härtill anvisat.” – I föräldrar! hvad skullen I säga och känna vid sådant svar från edra barns läppar?[67]

Prostitutionen och oron för unga mäns sexualitet satte avhållsamheten på moralreformisternas dagordning. Också skönlitteraturen kommenterade ivrigt sedlighetsfrågan på 1880- och 1890-talen. Det var typiskt för den dåtida finska skönlitteraturen att ge en pessimistisk tolkning av den erotiska kärleken. En dominerande skönlitterär tendens var att visa den relativistiska sexualmoralens nackdelar, som representerades av nya sexualradikala tankar, och lovprisa absolut sexualmoral i stället. Den absoluta sexualmoralen baserades på en kristen äktenskapssyn som avvisade alla för- och utomäktenskapliga sexuella förhållanden. Asketiska och till och med sexualfientliga tankar av den ryska författaren Leo Tolstoj fick också sina anhängare i den finska debatten, men någon större genomslagskraft fick de inte.[68] Ändå lyckades de asketiska idealen förstärka den moralreformistiska diskursens betoning på absolut sexualmoral.

Samtidigt som den moralreformistiska rörelsen syftade till en kontrollerad sexualitet, förändrades synen på sexualiteten inom rörelsen. I början av 1880-talet representerade Federationens tidskrift en negativ syn på sexualitet. Talet om djurisk manlighet och mannens djuriska lustar innebar en hierarkisering mellan det kroppsliga och det andliga. Även pliktens etik skapade en hierarki med plikten ställd ovan njutningen. En artikel som diskuterade äktenskapets betydelse framställde tydligt den hierarkiska dikotomin mellan kropp och ande:

> Dettas ändamål är icke blott och bart slägtens förökelse: en så låg föreställning derom vanhedrar menniskan och ställer henne *under djuren*. Menniskan är något mer och bättre än naturens daglönare. Lifvet har många andra årstider än våren. Den blotta sinnliga njutningen kan *icke* vara äktenskapets ändamål, och skall *kyskheten inom* detta bevaras, böra äfven makar ihågkomma, att omåttligheten i hvarje förhållande af lifvet har sina stora, blott sällan rätt besinnade olägenheter, att icke säga förbannelse med sig.[69]

Syftet med avhållsamheten var att skydda familjelivet, men gradvis antog den kristliga uppfostran en mer positiv syn på den äktenskapliga sexualiteten. Teologen Paavo Virkkunen (1874–1959) som var pionjär i de kyrkliga kretsarna när det gällde sexualuppfostran betonade att sexualiteten var en gåva som Gud hade givit människan; den var inte oren eller skamlig i sig.[70] Däremot var det en annan sak hur man använde gåvan. Enligt Virkkunen måste sexualiteten sparas till äktenskapet där det var tillåtet att njuta av Guds gåva.

Redan federationisterna hade poängterat att avhållsamheten förberedde ett lyckligt äktenskap: ”Ett rent lif före äktenskapet för en välsignelse med sig, hvilken *icke den* kan hoppas få smaka, som *förstört sin ungdom i orenlighet och last*.”[71] Dessa ord var riktade i synnerhet till män; kvinnor förutsattes ju i alla fall vara kyska och rena. Arbetet fortsattes av Kristliga Föreningen av Unga Män (KFUM) som uppmuntrade unga män att hålla sig sexuellt rena före äktenskapet, det vill säga undvika onanin, prostitutionen och alla föräktenskapliga förhållanden.[72] Avhållsamhet och självkontroll betonades även av europeiska och amerikanska uppfostrare. Historikern Michael Kimmel visar självkontrollens betydelse för amerikanska manlighetskonstruktioner och David Tjeder diskuterar självkontrollens och karaktärsdaningens centrala roll för den svenska medelklassens manlighet.[73] I detta tankesätt var prostitutionen utesluten.

Avhållsamheten och plikten fortsatte att vara nyckelbegrepp i unga mäns uppfostran till en hederlig manlighet. De finländska sexualuppfostrarna betonade karaktärsdaningens betydelse på ett sätt motsvarande det som användes i debatten om den borgerliga manligheten i Sverige, där kampen mot lidelser utgjorde en ständig tematik. Sexualitetens krafter måste sublimeras och unga män måste uppfostras till självkontroll och ansvar. Uppfostringslitteraturen beskrev sexualiteten som ett råmaterial för manlig kraft. En ung man som behärskade sin sexualitet utvecklades till en stark och ansvarsfull medborgare. Däremot sjönk den unge man som styrdes av sexualitetens naturkrafter genom onanin och prostitutionen ned till ett tillstånd som var sämre än djurens. Njutningslystnaden förvandlade honom till manlighetens motbild. Han blev omanlig: en självisk, hänsynslös förförare, som inte kunde njuta av sexualitetens goda frukter.[74] Kroppen utgjorde en fara som mannen hela tiden måste kontrollera. Det positiva i den avhållsamma sexualiteten låg i äktenskapet, men sexualuppfostrarna berättade mycket sparsamt vilken belöning som fanns att se fram emot.

Manligheten och moralreformen

De manliga moralreformisterna som agerade utifrån en kristen världsbild betonade mäns moraliska ansvar. Forskningen om de kvinnliga moralreformisterna lyfter fram de reformkrav som kvinnorna ställde på männen och männens sexualitet. Om männen lärde sig kvinnliga dygder skulle det moderna samhället bli bättre, ansåg den moralreformistiska kvinnorörelsens representanter. Kvinnornas aktiva roll var obestridlig i 1800-talets moralreformistiska debatt, men om man endast fokuserar på de kvinnliga reformisterna förblir moralen ett yttre krav för manligheten. Männen och deras sexualitet definieras utifrån. Detsamma gäller delvis forskningen om läkarnas och sexologernas roll i debatten om männens sexualitet. Michael Kimmel och George L. Mosse visar att

avvikande sexualitet var en central fråga i den medicinska diskursen. Däremot ville de manliga moralreformisterna omdefiniera den goda manligheten och reformera den ”normala” manliga sexualiteten. De manliga moralreformisterna talade egentligen om sin egen sexualitet, fastän de i debatten argumenterade med hjälp av motbilder.

De moralreformistiska männens viktiga insats i debatten var deras betoning på mannens förmåga att kontrollera sexualiteten. De predikade sexuell renhet och avhållsamhet som manliga dygder. Den starka manligheten var inte ett hot mot kvinnor och barn; den starka, sexuellt avhållsamme mannen var trygg och pålitlig, mänsklig och faderlig. Diskursivt konstruerades motbilder som stödde tanken på den goda manligheten. Männen som hotade kvinnornas kroppsliga integritet beskrevs som svaga, djuriska och omanliga. De manliga moralreformisterna som själva kom från över- och medelklassen ställde hårda krav på sin egen klass och det egna könet. De moralreformistiska männen accentuerade moralisk jämlikhet mellan män och kvinnor, men det innebar inte någon politisk och ekonomisk jämlikhet. Frågan om prostitutionen styrde debatten om manlighet, och det var en fråga om över- och medelklassens män och deras förhållande till kvinnor från alla samhällsklasser. Mycket sällan talade man om arbetarmän eller bönder; däremot kontrasterade man ibland medelklassens moral mot arbetarklassens eller allmogens moral. Den auktoritet och makt som över- och medelklassens män hade innebar också plikt och ansvar. Genom betoningen på sin egen självkontroll och höga moral kunde de manliga moralreformisterna också försvara de hierarkiska klass- och könsrelationerna.

Man kan urskilja flera könade vändpunkter i den moralreformistiska rörelsen i Finland. 1880-talet var en period av stora samhällsreformistiska förväntningar, och frågan om moralreformen drevs av inflytelserika män från huvudstadens elitkretsar. Verksamheten intensifierades vid mitten av 1880-talet, vilket blev den moralreformistiska rörelsens första vändpunkt. Kvinnorörelsens aktiva insats synliggjorde de moral-

reformistiska kraven. Både män och kvinnor deltog i kampen mot den reglementerade prostitutionen och propagerade för ett bättre samhälle utan prostitution, utan veneriska sjukdomar, utan sexuellt förtryck av kvinnor och utan oäkta barn. Juridiska och hälsopolitiska synpunkter uppfattades som viktiga argument i kampen mot den reglementerade prostitutionen, men också de moraliska synpunkterna fick genklang hos den manliga eliten.

Den nya författningen angående veneriska sjukdomar år 1894 och det nya reglementet år 1896 blev en andra vändpunkt. En del av moralreformens anhängare ansåg att den reglementerade prostitutionens nackdelar hade eliminerats och de moralreformistiska kraven hade förlorat sin mening. I synnerhet ansåg många manliga reformister att reformerna var tillfredsställande, men kvinnorna och de mest engagerade männen – till exempel professor Rosenqvist – fortsatte kampen. Samtidigt ökade kvinnoorganisationernas insats i kampanjen.

Moralreformens tredje vändpunkt föranleddes av nya instruktioner som år 1907 flyttade ansvaret för de veneriska besiktningarna från polisen till hälsovårdsmyndigheterna. Enligt myndigheterna avskaffades härmed systemet med den reglementerade prostitutionen, men de kvinnliga moralreformisterna fortsatte kampen. Till exempel grundade de finska kvinnoorganisationerna en gemensam sedlighetskommitté på 1910-talet. Kvinnoorganisationernas bekymmer för prostitutionen ledde också till ett stort sedlighetsmöte år 1917. Moralreformen blev en kvinnlig företeelse som stöddes av ett fåtal väckelsekristna män.[75]

På 1920-talet hade moralreformen förlorat den samhälleliga tyngd som den hade haft vid sekelskiftet. Mäns arbete för reformen försvann också ur historieskrivningen. Den finska Nationalbiografin från 1920- och 30-talen tar upp kvinnliga sedlighetsarbetare och nämner några män, men majoriteten av de män som under 1800-talet var aktiva moralreformister presenteras i Nationalbiografin utan att deras verksamhet för moralreformen nämns. Även kvinnorörelsens historieskrivning

betonade kvinnornas aktiva insats i sedlighetsdebatten, medan männens insats till en stor del har tonats ned.[76] Jag menar att detta visar att moralreformen och kampen mot prostitutionen på 1920- och 30-talen inte längre uppfattades som aktuella, viktiga sociala frågor värda att minnas. Att ha varit moralreformist vid sekelskiftet 1900 var ingen manlig merit i 1930-talets Finland. Genom denna process fick moralreformen en kvinnlig kodning. Den kan ihågkommas som kvinnlig verksamhet och således ses som mindre viktig. Den kvinnliga kodningen visar också de hierarkiska könsrelationernas kraft.

Noter

1. G. G. Rosenqvist, ”Hvilken lösning skall den s. k. sedlighets- eller prostitutionsfrågan få hos oss?” *Teologisk Tidskrift* 1896, s. 306.
2. Se t.ex. Karin Lützen, *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer of velgørenhed i 1800-tallets København*, København 1998; Anna Jansdotter, ”På turné för sedligheten. Nathalie Andersson-Meijerhelms resa i södra Sverige våren 1883”, i Åsa Bergenheim & Lena Lennerhed (red.), *Seklernas sex. Bidrag till sexualitetens historia*, Stockholm 1997; Anna Jansdotter, *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920*, Stockholm 2004.
3. Begreppet var en samtida benämning för en bredare diskurs än de nutida konnotationerna skulle antyda: ”Sedlighet – hög grad av moral särsk. i fråga om sexualitet.” *Norstedts svenska ordbok,* Stockholm 1990.
4. Pirjo Markkola, *Synti ja siveys. Naiset, uskonto ja sosiaalinen työ Suomessa 1860–1920* [Synd och sedlighet. Kvinnor, religion och socialt arbete i Finland 1860–1920], Helsinki 2002, s. 12f, 166. Jfr Mariana Valverde, *The Age of Light, Soap and Water. Moral reform in English Canada, 1885–1925,* Toronto 1991, s. 22f.
5. Valverde, s. 29ff; Lucy Bland, *Banishing the Beast. English Feminism and Sexual Morality 1885–1914*, London 1995, s. 10–17, 21–25, 54–58; Paula Bartley, *Prostitution. Prevention and Reform in England, 1860–1914*, London & New York 1999, s. 155ff, 178–194.
6. Om synen på manligt och kvinnligt, se t.ex. Bland, s. 13f; Jansdotter, *Ansikte mot ansikte*, s. 259; Markkola, *Synti ja siveys*, s. 279–357.

7. T.ex. Michael Kimmel, *Manhood in America. A Cultural History*, New York m.fl. 1996, s. 45f, 128ff; George L. Mosse, *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*, New York & Oxford 1996, s. 79f.
8. T.ex. Bartley; Bland; Jansdotter, *Ansikte mot ansikte*; Lützen; Markkola, *Synti ja siveys*; Valverde.
9. Joan W. Scott, *Gender and the Politics of History*, New York 1988, s. 42–46. Carrigan, Connell och Lee lanserade begreppet ”hegemonisk maskulinitet”, som hänvisar till en viss typ av maskulinitet som övriga maskuliniteter är underordnade. Den är en konstruktion av idealtyp, som är historiskt föränderlig. Tim Carrigan, Bob Connell & John Lee, ”Toward a New Sociology of Masculinity”, *Theory and Society*, vol. 14, no. 5, 1985, s. 551–604. Connell preciserade begreppet vidare i R. W. Connell, *Gender and Power. Society, Person and Sexual Politics*, Cambridge 1987, s. 183–187 och R. W. Connell, *Masculinities*, Cambridge 1995, s. 76f. Sipilä föreslår att man snarare kan urskilja flera former av maskuliniteter som på olika arenor kan inta en hegemonisk ställning. Jorma Sipilä, ”Miestutkimus – säröjä hegemonisessa maskuliinisuudessa [Mansforskning – sprickor i den hegemoniska maskuliniteten]”, i Jorma Sipilä & Arto Tiihonen (red.), *Miestä rakennetaan, maskuliinisuuksia puretaan* [Mannen konstrueras, maskuliniteter dekonstrueras], Tampere 1994, s. 28f. Hearn anser att fokuseringen på maskulinitet är för snäv och otydlig. Han föreslår att man hellre borde fokusera på mäns hegemoni och fråga hur olika sätt att vara man i relation till kvinnor, barn och andra män formas. Jeff Hearn, ”From hegemonic masculinity to the hegemony of men”, *Feminist Theory*, vol. 5, no. 1, 2004, s. 49–72. Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*, Hedemora 2006, s. 10.
10. Det huvudsakliga materialet består av finländska sedlighetstidskrifter, -artiklar och -pamfletter från 1880-talet till ca 1917 samt statligt material om den reglementerade prostitutionen, dvs. författningar, lantdagsprotokoll, petitioner och betänkanden. De centrala tidskrifterna är Federationens tidskrift, *Teologisk Tidskrift* och *Valvoja*.
11. År 1875 utfärdades enhetliga föreskrifter om besiktningsbyråer i Finland. Nya byråer inrättades i Åbo år 1876, i Tammerfors år 1879 samt i Viborg och Vasa år 1885. Komitébetänkande 6/1891. Från komitén för afgifvande af förslag rörande prostitutionen och de veneriska besigtningarna, s. 6ff, 143–151. Tiina Tuulasvaara-Kaleva, ”De prostituerades rättsliga ställning i Finland från 1870-talet till 1930-talet”, *Historisk tidskrift för Finland* 1990:2, s. 298f.
12. Th. Rein, ”Prostitutsioonikysymys [Prostitutionsfrågan]”, *Valvoja* 1888, s. 540f; Alexandra Ramsay, ”Fruntimmer och fallna kvinnor. Ett ertappande i Helsingfors fattigregioner 1860”, *Historisk tidskrift för Finland* 1990:2, s. 317f. Reglementeringen hade redan tidigare blivit ett allmänt kampmedel mot veneriska sjukdomar i Europa. Lützen, s. 219–282; Yvonne Svanström, *Policing Public Women. The Regulation of Prostitution in Stockholm 1812–1880,* Stockholm 2000.
13. Constance Ekelund, ”Hvad är Federationen?”, *Helsingfors Dagblad* 10.10 1878. Om

Federationen, se även Yvonne Svanströms artikel i denna volym.

14. *Månadsskrift för diskussion af frågor rörande den allmänna och enskilda sedligheten* (*Månadsskrift*) 1880:1, s. 1; *Tidskrift för diskussion af frågor rörande den allmänna och enskilda sedligheten* (*Tidskrift*) 1881–1883; Severin, *I sedlighetsfrågan. Anteckningar öfver prostitutionens uppkomst, utveckling och bekämpande i utlandet och hemlandet*, Helsingfors 1886, s. 21.
15. ”Meddelande”, *Månadsskrift* 1880:6, s. 9–12.
16. Den finska nationalismens store man Georg Forsman (Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen, 1830–1903) var en av undertecknarna. Professor Otto Hjelt (1823–1913) var ledande sakkunnig i medicin; bl.a. fungerade han som ordförande i hälsovårdskommittén som förberedde den nya hälsovårdsstadgan 1879. Teologiprofessor Herman Råbergh (1838–1920) var en nyckelfigur i finländsk inremissionsverksamhet.
17. ”Meddelande”, *Månadsskrift* 1880:12, s. 6–9.
18. ”Berättelse öfver finska Federationens verksamhet intill dess första årsmöte”, *Tidskrift* 1881:3, s. 4.
19. Antti Häkkinen, *Rahasta – vaan ei rakkaudesta. Prostituutio Helsingissä 1867–1939* [Prostitutionen i Helsingfors 1867–1939], Helsinki 1995, s. 41f.
20. *Månadsskrift* 1880:1, s. 2. Om manlighet och reform i England, se Bartley, s. 183–189.
21. ”Federationens uppkomst”, *Månadsskrift* 1880:1, s. 3; ”Några reflexioner angående den offentliga prostitutionen”, *Månadsskrift* 1880:1, s. 10; ”En blick framåt”, *Månadsskrift* 1880:4, s. 14; ”Sanningen bör tala”, *Tidskrift* 1881:4, s. 10.
22. ”Upprop till männen (efter olika författare)”, *Månadsskrift* 1880:9, s. 15.
23. Oskar Rancken, ”Sedlighetsföreningen i Vasa”, *Tidskrift* 1881:1, s. 12f.
24. ”Upprop till männen (efter olika författare)”, *Månadsskrift* 1880:9, s. 16.
25. Ibid.
26. T.ex. *Tidskrift* 1881:1, s.1f.
27. ”Prästmötet i Borgå”, *Månadsskrift* 1880:10, s. 3.
28. Alla citat i stycket ur ”Sanningen bör tala”, *Tidskrift* 1881:4, s. 6–7. Den anonyma skribenten argumenterade på samma sätt som några kvinnliga moralreformister i Sverige. Jfr Yvonne Svanströms artikel i denna volym.
29. Fredriksons kommentar i artikeln ”Sanningen bör tala”, *Tidskrift* 1881:4, s. 10.
30. T.ex. Konrad Relander, ”Sananen prostitutsionikysymyksestä [Ett ord om prostitutionsfrågan]”, *Duodecim* 1888:2, s. 26ff. Konrad Relander var distriktsläkare i norra Finland och senare på 1890-talet Diakonissanstaltens i Uleåborg läkare.
31. ”Ännu några ord om det s.k. reglementeringssystemet”, *Månadsskrift* 1880:7, s. 5.
32. ”Sakkännedom och dess värde”, *Tidskrift* 1881:5, s. 7. I en fransk text kunde man också hitta samma kritiska tanke: ”Osedligheten är nödvändig; Qvinnan bör sättas utom lagen för att tillfredsställa mannens djuriska lidelser”, ”Upprop till de protestantiska församlingarna i Frankrike”, *Tidskrift* 1883:1, s.11.

33. ”Föredrag vid finska Federationens årsmöte af ordföranden, prosten W. Fredrikson”, *Tidskrift* 1881:3, s. 1of. Kritik mot dubbelmoral även i *Månadsskrift* 1880:3, s. 4f.
34. Mosse, s. 56f; David Tjeder, *The Power of Character. Middle-class Masculinities, 1800–1900*, Stockholm 2003, s. 92ff; Anders Ahlbäck, ”Där pojkarna blir män. Manlighetskonstruktion i finländska tidskrifter för värnpliktiga 1890–1940”, *Historisk tidskrift för Finland* 2004:2, s. 153f; Anders Ahlbäck, ”’En riktig karl är behärskad, ren i själen och ädel till lynnet’. Manlighet och moral i tidskrifter för finska värnpliktiga, 1888–1939”, *Lähde – historiatieteellinen aikakauskirja* 2005:1, s. 133–146.
35. ”Upprop till männen (efter olika författare)”, *Månadsskrift* 1880:9, s. 13. En del av texten kan även ha varit skriven av kvinnliga moralreformister.
36. ”Qvinnofrid”, *Månadsskrift* 1880:1, s. 14.
37. ”Upprop till männen (efter olika författare)”, *Månadsskrift* 1880:9, s. 13. Se not 35 ovan.
38. ”Dålig lektyr”, *Månadsskrift* 1880:12, s. 5.
39. Valverde, s. 31. För Sveriges del, se även Tjeder, *The Power of Character*, samt David Tjeder, ”Borgerlighetens sköra manlighet”, i Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*, Hedemora 2006, s. 51–56.
40. Alla citat i stycket ur ”Föredrag vid finska Federationens årsmöte af ordföranden, prosten W. Fredrikson”, *Tidskrift* 1881:3, s. 15.
41. ”Prestmötet i Borgå”, *Månadsskrift* 1880:10, s. 1–6.
42. Prästeståndets protokoll 1882, s. 146. Lantdagen hann inte fatta beslut om petitionen.
43. Ridderskapets och Adelns protokoll 1888, s. 1635; Jean Boldt, *Prostitutionens reglementering och läkaresällskapet*, Helsingfors 1897, s. 1ff.
44. Finsk Kvinnoförening, *Uppmaning*, Helsingfors 1887; Markkola, *Synti ja siveys*, s. 186; Tuulasvaara-Kaleva, s. 305–309.
45. Komitébetänkande 6/1891, s. 234–237; Lantdagen 1888, handlingar V, petitionsbetänkande 51 och lagutskottets betänkande 24; Författningssamlingen 27/1894; Tuulasvaara-Kaleva, s. 302ff.
46. Lantdagen 1888, handlingar V, petitionsbetänkande 51, s. 5; Markkola, *Synti ja siveys*, s. 186.
47. Prästeståndets protokoll 1.2 1888, s. 82f. Även de engelska moralreformisterna betonade att mäns sexuella beteende måste och kunde förändras. Bland, s. 15 och Bartley, s. 183–189. En av de mest kända nordiska representanterna för kravet på lika avhållsamhet för män och kvinnor är den norske författaren Bjørnstierne Bjørnson. Jonas Liliequist, ”Sexualiteten” i Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*, Hedemora 2006, s. 196.
48. Bondeståndets protokoll 18.2 1888, s. 420f.
49. Minna Canth, ”Siveellisyysasia [Sedlighetssak]”, *Valvoja* 1887:4, s. 156–159; Armas Nieminen, *Taistelu sukupuolimoraalista* [Kampen om sexualmoralen], Helsinki 1951, s. 140–143.

50. Th. Rein, ”Prostitutsioonikysymys [Prostitutionsfrågan]”, *Valvoja* 1888, s. 531–549.
51. Rein, s. 538f, 543.
52. Bartley, s. 184f; Författningssamlingen 27/1894; G. G. Rosenqvist, *Är det meningen att fortfarande i Helsingfors bibehålla det s.k. ”tolerans- och reglementeringssystemet” beträffande prostitutionen? Frågar Stadsbo*. Helsingfors 1895; Rosenqvist, ”Hvilken lösning…”, s. 305–308; G. G. Rosenqvist, ”Från lantdagen”, *Teologisk Tidskrift* 1897, s. 129f; Prästeståndets protokoll 1897, del 1, s. 78–96 och del 3, Petitionsmemorial N:o 1.
53. Prästeståndets protokoll 1897, del 3, Petitionsmemorial 1.
54. Prästeståndet protokoll 1897, del 1, s. 96.
55. Mike Donaldson, ”What is hegemonic masculinity?”, *Theory and Society,* vol. 22, no. 5 1993, s. 645.
56. Ridderskapets och adelns protokoll 28.1 1888, s. 56f; Markkola, *Synti ja siveys*, s. 187.
57. Ridderskapets och adelns protokoll 1.1 1888, s. 78.
58. Ibid.
59. ”Betänkande afgifvet till finska Läkaresällskapet af ett för prostitutionsfrågans behandling inom sällskapet tillsatt utskott”, *Finska Läkaresällskapets handlingar* 1888, s. 251–302; ”Diskussion af frågan om prostitutionen”, *Finska Läkaresällskapets handlingar* 1888, s. 308–327. Vidare kritik av läkarna, som motsatte sig reglementeringen, se Relander, ”Sananen prostitutsionikysymyksestä”, s. 25–28; Karl von Fiendt, ”Vieläkin prostitutsionikysymyksestä [Ännu om prostitutionsfrågan]”, *Duodecim* 1888:4, s. 54f. Se även Boldt, *Prostitutionens reglementering*, s. 1–24.
60. Ridderskapets och adelns protokoll 1.2 1888, s. 83.
61. Ridderskapets och adelns protokoll 1.2 1888, s. 87f.
62. Borgareståndets protokoll 28.5 1888, s. 1391–1395.
63. Ridderskapets och adelns protokoll 30.5 1888, s. 1660ff. Om den topelianska andan, se t.ex. Matti Klinge, *Idyll och hot. Zacharias Topelius – hans politik och idéer*, Helsingfors 2000. Även Ahlbäck, ”En riktig karl…”.
64. Prästeståndets protokoll 1.2 1888, s. 80. Om familjens betydelse i 1800-talets samhällsideologi i Finland, se Kai Häggman, ”Från självklarhet till ideologi – familjen som den bildade klassens ideal i 1800-talets Finland”, i Panu Pulma (red.), *Den problematiska familjen*, Helsingfors 1991, s. 143–156. Om familjens betydelse i England, se t.ex. Leonore Davidoff & Catherine Call, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780–1850*, London 1987.
65. Lantdagen 1888, handlingar V. Petitionsbetänkande N:o 51.
66. Ridderskapets och adelns protokoll 28.5 1888, s. 1642.
67. ”Hvad myndigheterna sanktionera, anser folket för normalt”, *Tidskrift* 1883:2, s. 3f.
68. Nieminen, *Taistelu sukupuolimoraalista*, s. 118–166; Kai Häggman, *Piispankadulta Bulevardille. Werner Söderström Osakeyhtiö 1878–1939* [Förlaget WSOY 1878–1939], Helsinki 2001, s. 60–70.
69. ”Om kyskhet”, *Tidskrift* 1883:5, s. 4.

70. Nieminen, *Taistelu sukupuolimoraalista*, s. 236–250; Paavo Virkkunen, *Sukupuoliasia kristinuskon opetuksessa koulun ja seurakunnan opettajille*. Helsinki 1905, s. 48f. På svenska Paavo Virkkunen, *Den sexuella frågan vid kristendomsundervisningen. För lärare och uppfostrare i kyrka, skola och hem,* Uppsala 1906; Paavo Virkkunen, *Elämä puhtaudessa. Esitelmä Valkealan kristillisessä oppilaskokouksessa 1909* [Livet i renlighet], Porvoo 1909; Paavo Virkkunen, *Nuoren miehen suhde neitoon. Esitelmä nuorille miehille* [Den unge mannens förhållande till den unga kvinnan], Helsinki 1915.
71. ”Om kyskhet”, *Tidskrift* 1883:5, s. 5f.
72. Ibid., s. 6; Virkkunen, *Sukupuoliasia*, s. 110, 171f, 212f. KFUM:s Vita Kors-grupper sökte höja moralen bland pojkar och unga män. Vita Korset var en internationell sedlighetsrörelse som grundades i England i början av 1880-talet för att stöda männens sexuella avhållsamhet. Om Vita Korset i England, se Bartley, s. 184.
73. Kimmel, s. 44–50; Tjeder, *The Power of Character*, s. 57–62. Se även Liliequist, s. 190–195.
74. Virkkunen, *Sukupuoliasia*, s. 185–212. Finska tidskrifter för värnpliktiga kopplade också ihop manligheten och den sexuella självbehärskningen. Se Ahlbäck, ”Där pojkarna blir män”, s. 135–165; Tjeder, ”Borgerlighetens sköra manlighet”, s. 63–70.
75. Efter storstrejken år 1905 anhöll Vita Bandet hos senaten att reglementena för besiktningsbyråerna skulle upphävas. *Taistelu prostitutionia ja sukupuolitauteja vastaan* [Kampen mot prostitutionen och könssjukdomar]. Utgiv. av Vita Bandet i Helsingfors, Helsingfors 1913, s. 6ff; Markkola, *Synti ja siveys*, s. 200. Vita Bandet, Frälsningsarmén och flera kvinnoorganisationer fortsatte sedlighetskampen. *Naiset ja siveellisyys. Selostus naisjärjestöjen siveellisyyskokouksesta tammik. 10–13 p:nä 1917* [Kvinnorna och sedligheten. Kvinnoorganisationernas sedlighetsmöte den 10–13 januari 1917], Helsinki 1919.
76. Med undantag av Armas Nieminen som år 1951 gjorde en detaljerad analys av den finska sexualmoralen. Nieminen, *Taistelu sukupuolimoraalista*. Han planerade ett verk i tre band, men den starka kritiken mot undersökningen fick honom skjuta upp publiceringen av del 2 och 3. Först på 1990-talet publicerade han en kort fortsättning till det första bandet. Armas Nieminen, *Suomalaisen aviorakkauden ja seksuaalisuuden historia* [Den finska äktenskapliga kärlekens och sexualitetens historia], Helsinki 1993; Om kvinnorörelsens historieskrivning, jfr Ulla Manns, ”Så skriver vi historia. Den svenska kvinnorörelsen ur ett historiografiskt perspektiv”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2000:4, s. 5–27.

Ellen Bergman och svenska Federationen

Kvinnoemancipation och sedlighet i Sverige 1880–1900

Yvonne Svanström

Den ”djefla maran Ellen Bergman” kallade författaren August Strindberg (1849–1912) organisten och tonsättaren Ellen (Eleonora) Bergman (1842–1921) i ett brev 1884.[1] Det var Bergmans kvinnoemancipatoriska åsikter som upprörde Strindberg.[2] Ellen Bergman, som bland annat arbetade som sångpedagog vid Högre Lärarinneseminariet i Stockholm, var under första hälften av 1880-talet medlem i den svenska avdelningen av Federationen, en internationell organisation som kämpade mot prostitutionens reglementering. Det var framför allt kristna medelklasskvinnor som genom organisationen protesterade mot den reglering av prostitution som tillämpades i flera av Sveriges städer under andra hälften av 1800-talet och i början av 1900-talet. Kontrollen riktades mot kvinnor som prostituerade sig. Deras hälsa undersöktes genom veckovisa läkarkontroller och deras beteende styrdes genom polisövervakning på gatorna. I denna artikel kommer jag att diskutera både Ellen Bergmans retoriska strategi och hennes feministiska argumentation när hon talade om prostitution och kvinnofrigörelse. Jag kommer att visa att hon var en mycket radikal kvinna för sin samtid och genom att belysa Bergmans radikalitet kommer jag också att illustrera utvecklingen hos den organisation i vars namn hon talade. Federationen är en ganska okänd och

outforskad organisation i svensk genushistorisk forskning, även om den nämns i flera studier.[3] Jag vill i artikeln diskutera vilken sorts organisation Federationen var, utan att för den sakens skull göra en ren organisationsstudie. Snarare är det handlingsutrymmet inom organisationen och organisationens budskap som intresserar mig. Kunde man tala om att kämpa mot prostitutionens reglementering och om kvinnors emancipation? Talade man högt om att män instiftat reglementeringen och att det också var män som gick till de reglementerade kvinnorna? Jag kommer att visa hur den tidiga Federationen var en radikal förening där kvinnors frigörelse var en självklar del av kampen. Under 1800-talets sista decennium såg organisationen emellertid kampen för en stärkt sedlighet i samhället som det överordnade målet, och kvinnors rättigheter var av underordnad betydelse. Istället betonades kvinnans ställning som maka och moder. Liknande tankar fanns även i den tidiga rörelsen, men dessa sattes inte i motsättning till en kvinnoemancipatorisk kamp på liberal grund. Under Federationens formeringsfas fanns utrymme för olika röster med skilda budskap att tala i dess namn, medan detta utrymme försvann under organisationens konsolideringsfas vid 1900-talets början.

Den svenska föreningen Federationen var en underavdelning av British, Continental and General Federation (Brittiska, kontinentala och allmänna Federationen). 1869 bildades Ladies' National Association i England av den liberala prästfrun Josephine Butler; något senare bildades British, Continental and General Federation och de båda organisationerna gick samman under Butlers ordförandeskap. Butler hade tidigare sysslat med räddningsarbete, men började i och med organisationens bildande att hålla tal och skriva debattartiklar och pamfletter om ”fallna kvinnor“ och den reglementerade prostitutionen.[4] Federationens huvudmål formulerades som kampen mot den reglementerade prostitutionen. Detta skulle bland annat uppnås genom att skapa lokalavdelningar till föreningen i andra länder.

Federationen och dess kamp har både av samtida kritiker och nutida forskning i första hand framställts som en organisation och en kamp där en önskan om en höjd sedlighetsnivå och strängare sexualmoral i samhället överskuggade allt annat.[5] De medelklasskvinnor som var aktiva i Federationen ansågs ha en hierarkisk och övervakande relation till de unga arbetarklasskvinnor de försökte rädda.[6] Andra forskare menar att Federationens grundare Josephine Butlers ambitioner egentligen var radikala och på kollisionskurs med sedlighetsrörelsens mål: hennes strävan handlade om att utöka kvinnors rättigheter i samhället. Det var snarare sedlighetsivrare som tog över i organisationen och formulerade om de tidiga ambitionerna och det arbete som hade genomförts av sådana kvinnor som Butler.[7] De brittiska historikerna Lucy Bland och Paula Bartley påpekar dock att den motsägelsefulla relationen mellan klass och kön är alltför komplex för att kunna reduceras till en fråga om antingen eller.[8]

Den svenska Federationens förändring handlade inte om att förvandlas från en självklart progressiv organisation till en konservativ sådan. Snarare rymde Federationens verksamhet under tidigt 1880-tal *både* kvinnor som idag skulle kallas feminister, *och* kvinnor som var mer försiktiga i sin framtoning och hos vilka det kristna och sedlighetsbevarande budskapet var huvudsaken. Båda grupperna av kvinnor talade emellertid om ett systerskap med de ”fallna” kvinnorna, kvinnor som prostituerade sig. För vissa av kvinnorna handlade det emellertid enbart om ett systerskap i sedlig bemärkelse, där klasskillnaderna mellan de ”fallna” och respektabla kvinnorna kunde bestå. För andra var det ett systerskap mellan kvinnor på alla livets områden.

De kvinnor som var engagerade i både den brittiska och svenska Federationen var alla troende kristna och kämpade mot prostitutionen i Kristi namn. De använde sig i större eller mindre utsträckning av religiös retorik i sina tal.[9] Den amerikanska historikern Judith Walkowitz menar dock att religiositeten inom organisationen delvis skymde de feminis-

tiska och liberala inslagen.[10] Senare forskning har dock påpekat att religionens betydelse för 1800-talets kvinnor måste få större analytiskt utrymme, då denna i allra högsta grad påverkade deras förståelse av kön, klass och sexualitet.[11] Kvinnorna lade olika mycket emfas på hur viktig religionen var, och det fanns olika uppfattningar om hur kampen skulle föras – på en enbart kristen eller en kristen-liberal bevekelsegrund.[12]

Bland annat två teman var återkommande i federationskvinnornas tal och skrift: talet om systrar och talet om män. Genom att diskutera hur kvinnorna förhöll sig till dessa två områden kommer jag att illustrera hur de olika åsiktsströmningarna i organisationen formades och förändrades över tid.

Den tidiga Federationen
Ellen Bergman och kvinnoemancipationen

1878 fick Federationen fäste i Sverige genom att en nationell förening bildades i Stockholm.[13] Redan samma år som organisationen bildades började man ge ut tidskriften *Sedlighets-Vännen* som kom att bli föreningens huvudorgan.[14] Det är i huvudsak organisationens tidskrift som utgör underlag för denna artikel. I det första numret fanns organisationens programförklaring som vilade på tre grundprinciper: en *moralisk*, en *filantropisk* och en *kristen*. Det moraliska budskapet uttrycktes genom att Federationen inte ansåg att det räckte att arbeta för reglementeringens upphävande. Man ville i ord och handling påverka den allmänna opinionen och förändra sedligheten i samhället på ett grundläggande sätt. Organisationen skulle ur *moralisk* synpunkt kämpa för att ”motverka de allmänna fördomarna, synnerligast det orättvisa överseendet med männens brott mot sedelagen”.[15] Det sistnämnda syftade på mäns deltagande i prostitutionen. Det *filantropiska* målet bestod i att verka till förmån för räddningshem som en tillflyktsort för ”värnlösa” kvinnor, men också att agera för att förbättra dessa kvinnors ekonomiska

Eleonora Bergman (1842–1921) var en framgångsrik yrkeskvinna, hade organistexamen och var musiklärarinna och ledamot av Musikaliska akademien. Hon var en mycket aktiv skribent och debattör under Federationens tidiga år, men lämnade organisationen redan 1885. Hon beskrevs i samband med sin 70-årsdag i Fredrika-Bremer-tidskriften Dagny, *nr 2, 1912, som ”en varm kvinnosaksvän”.*

situation. Här fanns spår av en uppfattning om att kvinnors möjlighet att försörja sig i samhället var fundamental, och detta sågs som en viktig del av organisationens mål.[16] Slutligen utgjordes det *kristna* budskapet av en önskan om att barmhärtigheten borde vara det som länkade samman föreningens medlemmar i att ”vandra uti spåren efter Honom som kommit för att uppsöka och frälsa det som var förtappadt”.[17] Även om man vid ett kvinnomöte 1882 slog fast att Federationen ”icke fäster afseende vid hvad religionssamfund medlem tillhör”, syftar detta sannolikt på samfund inom den kristna läran.[18] Den kristna förkunnelsen var mycket viktig för Federationen, samtidigt som den brittiska huvudorganisationen sade sig vara religiöst obunden.[19]

Trots denna moraliska och kristna förkunnelse fick organisationens tidskrift redan 1880 kritik av tidningen *Aftonbladet*. Tidningen skrädde inte orden, utan påstod att det knappt fanns ”någon yttring af köttslig utsväfvning och last, någon skörlefnadens sjukdomspåföljd, någon af de stora samhällenas hemskaste nattsidor som icke i denna tidskrift blifvit antydd, skildrad eller diskuterad”.[20] *Sedlighets-Vännen* var avsedd för hemmen, för kvinnorna och för de unga – personer som inte borde se och inte kunde handskas med det som nu skildrades i tidskriften. I *Aftonbladets* artikel framställs *Sedlighets-Vännen* som ett pornografiskt magasin, inte en tidskrift som arbetade för att höja sedlighetsnivån i samhället. Istället för att *skriva* om osedligheten borde organisationen motarbeta den genom *praktiskt* arbete, menade tidningen. *Aftonbladet* var under 1880-talet snarare att betrakta som en högertidning än det liberala organ den tidigare varit. Artiklarna är inte signerade, men det framgår av ett senare inlägg att redaktionen stod bakom denna åsikt.[21] Kritiken mot organisationen var massiv, och även inom själva föreningen fördes en diskussionen om Federationens arbete. Den offentliga kritiken skrämde medlemmarna på flykten, och 1882 hade föreningen 260 medlemmar jämfört med 822 medlemmar år 1879. Man bör alltså hålla i minnet att sett till medlemsantalet var organisationen under hela

perioden en mycket liten förening, med färre än 90 medlemmar mot slutet av sin existens.[22]

Redan före *Aftonbladets* attack hade organisationen emellertid fått kritik för att förfäkta ett icke-kristet kvinnoideal. Det besvarades med att den emancipation som Federationen stod för varken var världslig eller i strid med Bibelns ord. Kvinnan var ”mäktig att reformera andra saker än köks- och hushållsangelägenheter”, hette det, och Federationen arbetade enligt egen utsago för kvinnans frigörelse genom att verka i Kristi namn.[23] Den tidiga Federationen gav alltså prov på en emancipatorisk hållning, där Ellen Bergman inte var den enda rösten med ett kvinnofrigörande budskap. Likväl menar jag att hennes retorik och ansats, och kanske också hennes mod, skiljer sig från övriga talares.[24]

Bergman var inte 40 år fyllda när hon 1880 första gången talade offentligt mot reglementeringen i Federationen 1880. Hon var en välrenommerad yrkeskvinna och välkänd inom musikkretsar; hon hade tagit organistexamen 1867 och utexaminerats från Musikaliska akademien i Stockholm 1870. Hon arbetade som lärarinna vid Högre Lärarinneseminariet, Statens normalskola för flickor samt vid Åhlinska och Wallinska skolorna under sin aktiva tid i Federationen, och var även ledamot av Musikaliska akademien.[25] Bergman blev invald i Federationens styrelse år 1881 genom att en av de ordinarie ledamöterna var förhindrad att inta sin plats.[26] 1880 skrev Bergman en artikel där hon hävdade att kvinnans lott i samhället inte endast borde vara äktenskap och moderskap, framför allt inte då kvinnan hade alla skyldigheter inom äktenskapet på sin lott och mannen alla rättigheter. Kvinnor skulle tillåtas att utvecklas som individer.[27] Bergmans artikel kritiserades i flera insändare, och framför allt hennes påstående att det existerade ett mansförtryck i samhället rörde upp känslor. En skribent kritiserade ”ordandet om *förtryck* och *orättvisa*, för hvilka qvinnan skulle vara utsatt – det obefogade bittra bedömandet af det manliga könet i dess helhet”.[28] Man skulle inte, som Bergman gjort, ställa de sämsta männen mot de bästa kvinnorna;

skribenten ville också tala om enskilda goda män och dåliga kvinnor.

I Bergmans svar på kritiken kan vi se prov på hennes retoriska skicklighet:

> Väl blir jag ofta bitter i mina utlåtanden mot männen vid tanken på reglementeringen såväl som på deras sätt i allmänhet att behandla oss qvinnor från urminnes tid tillbaka. Om jag likväl vädjar till Er, män, huru I skullen känna det i vårt ställe, så kanske I ändå ej med godt samvete kunden säga, att min bitterhet är obefogad?

Bergman bad om överseende för sin kritik mot män, men tog i samma andetag tillbaka ursäkten genom att hänvisa till hur de skulle ha känt sig om de befunnit sig i samma situation. Var hennes bitterhet egentligen inte rättmätig? Hon fortsatte och talade om de män som stödde kampen mot reglementeringen, och tog tillfället i akt att tacka dem ”såväl å egna som mina medsystrars vägnar, för Ert oegennyttiga och ädla arbete för vårt bästa samt bedja Er förlåta mina bittra utlåtanden, som I dock kunnen vara förvissade om aldrig kunnat drabba eller varit ernade åt Eder”.[29] Skickligt och strategiskt vände sig Bergman till männen själva i sitt svar: först med en ursäkt som strax återtogs, varpå hon bytte fokus, tackade männen och inkluderade dem i kampen mot samma mansförtryck. Bergman avslutade sin replik genom att ställa sig oförstående till kritiken av hennes artikel och hänvisa till att den kanske handlade om rädsla för vad som skulle ske om kvinnor fick fler rättigheter i samhället:

> Jag begriper derför icke, hvad som menas med denna fruktan för utvidgandet af qvinnans inflytande. […] Jag har därför uttryckt min önskan, att tillfälle må beredas qvinnan, som det är beredt mannen, att uppodla sina gåfvor.[30]

Bergman vädjade till den liberala och upplysningsorienterade värderingsgrunden hos sina åhörare, och hänvisade återkommande till förnuft och rationalitet.

Det var genom den här typen av retorik och kvinnoemancipatoriskt tal som Ellen Bergman skilde sig från andra federationsmedlemmar. I just den artikel jag citerat här berör hon genomgående ämnena systerskap och förhållandet till män för ett på henne utmärkande sätt. Hon vädjar till män som medhjälpare i kampen, men ser dem framför allt som orsak till kvinnors underordning. Och hon talar om de fallna kvinnorna som medsystrar, som kvinnor på samma nivå som hon själv. Bergman var också en av de få kvinnor vars uttalanden ledde till kritiska insändare i *Sedlighets-Vännen*, och hon var den enda kvinnan vars artiklar publicerades i tidskriftens kritiserade avdelning ”Hälsovård”. Härigenom hamnade hon i polemik med en av samtidens mest kända förespråkare för att bordeller borde införas i Sverige, läkaren Per Axel Levin (1821–1891).[31]

Ellen Bergman var självklart inte den enda som talade i Federationens namn. Däremot hade hon en framträdande roll, och var mycket aktiv både som talarinna och skribent. Organisationen hade under det tidiga 1880-talet plats för liberalt kvinnoemancipatoriska tankar som Bergmans såväl som för mer kristet samhällsbevarande tankegångar om sedlighet. Detta blir tydligt om man jämför hur olika federationskvinnor använde begreppet systrar i sina tal.

Systrar

Systerskap är ett ord som idag ofta används när man talar om kvinnorörelser och solidaritet mellan kvinnor. Det är även ett begrepp som brukas och har brukats av kvinnorörelsen själv, och användes i betydelsen ”solidaritet mellan kvinnor” under den andra vågens kvinnorörelse på 1970-talet. 1880-talets federationskvinnor använde inte själva ordet systerskap, utan talade främst om att vara systrar – och de var systrar i Jesu namn. Historikern Anna Jansdotter menar att man inom 1800-talets räddningsrörelse, den rörelse där medelklasskvinnor engagerade

sig filantropiskt för att ”rädda” de fallna kvinnorna, kan urskilja tre skilda sätt att se på kvinnoemancipationen genom användningen av ordet syster. Vissa organisationer och aktiva kvinnor hade inte som ambition att förändra den rådande ordningen mellan könen i samhället, utan utgick ifrån Jesu samhällskritik när de gick emot vad som ansågs passande för kvinnor genom att till exempel engagera sig i räddningsarbete. Dessa kvinnor ville främst rädda de ”fallna systrarnas” själar.[32] En organisation som Frälsningsarmén däremot talade om jämlikhet mellan kvinnor och män, men framför allt för att de tillsammans skulle kunna främja Guds rike. Slutligen fanns de vars systerskapsretorik knöt an till det liberala kvinnoemancipatoriska budskapet, där kvinnors rättigheter i samhället lyftes fram. Till dessa räknar Jansdotter organisationer som Vita Bandet och KFUK, som drev upptagningshem och räddningshem.[33]

När det gäller Federationen kan man se hur den tidiga organisationen kunde hysa röster som *inte* hade som ambition att förändra den rådande ordningen mellan könen. Lina Nordwall (1832–1890), som bland annat öppnade och drev ”Herberget för unga qvinnor” i Stockholm fram till sin död, uttryckte saken sålunda 1884: ”Tro om din förvillade syster, att hon kan räddas, och arbeta också derför!”[34] Det var genom kvinnors speciella egenskaper denna räddning kunde ske, genom den ”sanna kvinnligheten” som vid sidan av mannens förstånd kunde bidra med en känsla för rättvisa och sedlighet:

> Vi qvinnor, *vi* måste tala och fordra tillintetgörandet af detta förhatliga system, vi måste tala och fordra brytandet af dessa för qvinnan förslafvande bojor. Att längre tiga vore ett brott; vi måste tala till försvar för denna Guds dyrbara gåfva till menskligheten: den sanna qvinligheten.[35]

Det var alltså med hjälp av federationskvinnornas specifika kvinnliga egenskaper som de skulle kunna arbeta för sina ”okunniga systrars befrielse”.[36] Tankar om en specifik kvinnlighet, där kvinnor i första hand sågs som vårdande och kärleksfulla, och män som förnuftiga och logiska, blev

vanligare under 1890-talet, skriver idéhistorikern Ulla Manns. Denna uppfattning fanns dock representerad i Federationen redan under tidigt 1880-tal. Utifrån uppfattningen om specifika könsegenskaper skulle en harmonisk och fullkomlig helhet, som gagnade alla, skapas.[37]

Å andra sidan fanns också röster inom organisationen som Ellen Bergmans och Amélie Cederschiölds (1853–1954), vilka talade om systerskap i en mer liberalt kvinnoemancipatorisk bemärkelse. Bergman hävdade till exempel att kampen mot reglementeringen handlade om en av mänsklighetens viktigaste frågor, ”såsom qvinnofrågan i sin helhet, den om uppfostran m.m., samt att gemensamt med andra arbeta för afhjelpandet af våra medsystrars nöd och lidande”.[38] Även Amélie Cederschiöld hade en radikal uppfattning om förhållandet mellan könen:

> Så länge tusenden och åter tusenden af våra medsystrar äro beröfvade sin frihet och sin menniskorätt, så länge äro också vi förnedrade, och all den aktning, som kanske kommer en och annan af oss till del, är utan betydelse, ty här gäller det icke allenast den enskilda, utan hela vårt släkte.[39]

Både Bergman och Cederschiöld talade om hur den förnedring som drabbade vissa kvinnor egentligen handlade om synen på *alla* kvinnor, och hur prostitutionen och kontrollen av den berörde alla kvinnor. Det var kvinnors rättigheter i samhället som stod på spel. Det fanns alltså kvalitativa skillnader mellan hur olika federationskvinnor menade att kampen skulle föras: där Bergman och Cederschiöld talade om att medsystrarna skulle befrias för att befria alla kvinnor, och att de skulle utvecklas tillsammans med federationskvinnorna, talade Nordwall om att rädda de förvillade. För Nordwall var det federationsmedlemmarna som genom sin sedlighet och kunskap skulle rädda de okunniga genom kristet medlidande och sympati snarare än solidariskt systerskap.

Ellen Bergman hänvisade oftare än andra till de ekonomiska omständigheterna för de kvinnor som prostituerade sig. Hon menade att det som skilde kvinnor åt i samhället var skilda förutsättningar, och ett av

Federationens mål borde vara att arbeta för medsystrarnas befrielse genom krav på utbildning och lika lön för lika arbete. På så sätt skulle federationskvinnorna också hjälpa sig själva.[40] De ekonomiska omständigheterna som orsak till kvinnors ”fall” var också del av organisationens offentliga förståelse under den tidiga perioden. Federationen kopplade kvinnors ”fall” till en generell orättvisa mellan könen när det gällde arbetets betalning. År 1879 påtalade organisationen ”den orättvisa som ligger deruti att betala samma arbete mindre då det utföres af en qvinna, än då det utföres af en man”.[41] Detta var en bidragande orsak till prostitutionen, menade man. Att få lika lön för lika arbete, utbildning och kunskap skulle ge kvinnorna möjlighet att undkomma prostitutionen. Kvinnors levnadsvillkor påverkade deras möjliga livsval. Ellen Bergman slog 1882 fast att snarare än att arbeta för att stärka sedligheten i samhället, borde Federationen arbeta för att höja kvinnorna ur den förnedring ”som gör det möjligt, att de *låta* behandla sig som handelsvaror, att de *kunna* gå in på försäljningen af sin dygd, som ju borde vara dem kärare än lifvet”.[42] För Bergman handlade prostitution om förnedring av kvinnor – och prostitutionen möjliggjordes i praktiken av en kombination av synen på kvinnan som handelsvara och kvinnors ekonomiska omständigheter.

Men som framgått fanns andra inom organisationen som talade om bristande sedlighet som en av orsakerna till att kvinnor hamnade i prostitution. En vanlig uppfattning under 1800-talet var att arbetarklassens unga kvinnor prostituerade sig av lättja och begär efter lyx snarare än av fattigdom.[43] Genom att upplysa om osedlighetens fördärv och vikten av arbetsmoral kunde man ändra på detta, och vid ett månadsmöte 1880 ansåg organisationens välgörenhetssektion att ”några af sektionens qvinliga medlemmar skulle söka gå det onda närmare på lifvet och möjligen undandraga prostitutionen något af dess offer genom att upplysa och varna arbetarklassens qvinnor i sedligt afseende samt inför dem framhålla arbetets ära och helgd”.[44]

Under 1890-talet var det påfallande få som hänvisade till kvinnorna

som ”medsystrar” och tonen hade hårdnat. Talet om systerskap och kvinnors rättigheter var borta, och stärkandet av den allmänna sedligheten i samhället var den dominerande diskursen. Federationens dåvarande ordförande Hugo Tamm (1840–1907), godsägare, filantrop och ”moderat konservativ” riksdagsman i första kammaren, tog på ett möte upp frågan om hur man skulle rädda fallna kvinnor som inte ville räddas.[45] Det var sorgligt se kvinnor som ”blifvit insnärjda i reglementeringens garn, och huru svår deras räddning är, då de till slut själfva anse sig utöfva ett hederligt yrke, när de icke bryta mot dem meddelade föreskrifter”.[46] På ett medlemsmöte 1892 bad ordföranden till och med de församlade att ”icke alltför omildt bedöma den fallna qvinnan”.[47] I Tamms uttalande kan vi dock se hur de prostituerade kvinnorna, trots att de betraktade prostitutionen som ett yrke, sågs som vilseledda: snärjda av reglementeringen. Detta var en viktig del i hur Federationen valde att betrakta de fallna kvinnorna: de var ”lurade”, och omtalades som ”tanklösa unga flickor”, ”okunniga och olyckliga qvinnor”, ”arbetarklassens unga döttrar […] som dragas in i synd och elände”.[48] Bilden av hur en lurad, i grunden oskyldig och ren kvinna faller verkar ha varit nödvändig för att kunna tala om räddning. Om kvinnor befann sig i prostitution av andra skäl och inte ville bli räddade komplicerades processen.[49]

Över tid blev alltså den tolkning av systerskapet som innebar en hierarkisk relation den alltmer tongivande, och den som internationell och delvis svensk forskning också valt att betona i sin tolkning av organisationen. Hugo Tamms uppfattning om kvinnors roll i samhället och hans tolkning av samhällsmoralens samhällsbevarande funktion var helt i linje med den förändring organisationen redan påbörjat när han blev ordförande. Federationen, både internationellt och i Sverige, följde med samhällsströmningarna istället för att som tidigare, gå på tvärs och röra upp moralisk indignation för sin frispråkighet. Under 1890-talet var det istället organisationen själv som stod för dessa tongångar.

Män

Ett bärande argument i kampen mot reglementeringen och osedligheten var att en förändrad sexualmoral i samhället var av nöden. De aktiva kvinnorna (och männen) i Federationen ställde krav på män i den frågan: det var män som skulle förändras i sedlig riktning. Genom att leva i avhållsamhet före äktenskapet och i äktenskaplig trohet efter giftermålet skulle sedlighetsnivån i samhället höjas. Ulla Manns visar i sin studie av Fredrika-Bremer-förbundet hur också den organisationen hade liknande krav. Snarare än att kvinnor skulle ändra sitt sätt att leva, vilket de samtida kulturradikalerna krävde, fordrade både Federationen och regelrätta kvinnoorganisationer att män skulle förhålla sig annorlunda till sin egen sexualitet.[50] Kvinnorna skulle i sin kamp vända sig till män för att ändra deras beteende, och under det tidiga 1880-talet framhölls ofta att Federationens första plikt förutom att kämpa mot reglementeringen var att ”oaflåtligen framhålla, att mannens ansvar i moraliskt hänseende icke är ringare än qvinnans; ty endast på sådant sätt kunde i verkligheten hemmets och qvinnans rätt värnas”.[51]

Federationens tal om och syn på de ”fallna” kvinnorna förändrades över tid, och talet om systerskap försvann. När det gällde synen på mäns ansvar och kravet på en förändrad sexualmoral var organisationen däremot konsekvent under hela sin existens – det var män som skulle förändras. Dessa krav på måttfullhet och självkontroll knöt an till borgerliga ideal, men var inte något försök av de ”styrande klasserna” att begränsa andra. Som etnologen Pia Lundahl påpekar skulle beteendet förändras genom påverkan från den egna klassens medlemmar – den egna klassens män.[52] Detta var naturligtvis en komplicerad och kanske också känslig fråga: kvinnorna samarbetade med ”sedliga män” från den egna klassen i kampen mot reglementeringen. Samtidigt kunde de män som deltog i prostitutionen som kunder åtminstone teoretiskt sett vara makar, släktingar eller bekanta till de kvinnor som engagerade sig

i Federationens kamp och begärde att män skulle förändra sitt leverne. Svårigheterna med att ha åsikter och tala offentligt om (mäns) sexualitet och prostitution var något som uppmärksammades av kvinnorna själva. Amélie Cederschiöld talade 1883 om kvinnors organisering, och påpekade att om ”vi qvinnor fastare och talrikare förenat oss i arbetet, skulle vi säkert vara mycket längre komna i sedlighetsfrågan än nu är händelsen”.[53] Frånvaron av detta samarbete berodde enligt Cederschiöld delvis på *frånvaron av mäns stöd* för kvinnornas kamp. Många kvinnor stödde kampen mot reglementeringen och osedligheten – men i hemlighet: ”De frukta hån af sin omgifning, sina manliga bekanta, ja till och med af sina män.”[54] Det var uppenbart att de kvinnor som engagerade sig i kampen mot reglementeringen ofta var beroende av sina mäns goda vilja; sakna-

Den kritik och de gliringar som de kvinnliga medlemmarna i Federationen fick utstå bestod ofta av nedsättande kommentarer om deras kön och deras sexualitet. Det insinuerades att kvinnorna var äldre, oattraktiva och religiöst nitiska, vilket gick ut på att beskriva dem som bland annat sexualfientliga.

»Vi presterskap», sa' klockarn.

— Adjö med dig, min ängel, jag måste gå upp i »Federationen».
— Hvad är det, tant?
— Det är en förening, som skall skydda oss *flickor* för de otäcka karlarnes frestelser.

des mannens stöd eller motsatte han sig hustruns engagemang blev det inget av. Historikerna Josefin Rönnbäck och Christina Florin har visat att detta fortfarande var ett problem mer än trettio år senare i kampen för kvinnans politiska rösträtt; mäns stöd eller motstånd var en ständig fråga för diskussion bland de aktiva kvinnorna.[55]

Men det var inte bara kvinnorna som skulle föra kampen för att avskaffa reglementeringen, eller för att förändra mäns sexualmoral. De skulle även de själva göra. Vid ett av de öppna kvinnomöten som började genomföras på 1880-talet talade bland andra Ellen Bergman och Anna Myhrman-Lindgren (f. 1847) och berörde mäns ansvar. Som vanligt var Bergman betydligt skarpare i sina uttalanden. När Myhrman-Lindgren talade om vem som skulle engagera sig i kampen mot reglementeringen använde hon omskrivningar som ”samhällsmedlemmar” och ”människovän”: ”hvar och en samhällsmedlem, som ej – naturligen sedan ögonen öppnats för eländet – begagnar sin rätt att protestera emot samhällets sätt att försvara eller åtminstone tolerera lasten, gör sig oemotsägligt medansvarig uti detsamma […].”[56] Underförstått omfattade detta även männen. Ellen Bergmans tal var mer passionerat än Myhrman-Lindgrens, och som vid tidigare tillfällen använde hon retoriska frågor för att understryka sitt budskap. Om mäns ansvar för prostitutionen sa hon:

> Kan man begära, att vi under tystnad skola fördraga, att vårt kön får draga hela bördan af både sitt och mannens brott, under det denne senare söker hålla sig sjelf fullt strafflös och dertill föraktar och förtrampar qvinnan, som han sjelf oftast lockat till brottet? Tror man sig numera kunna inbilla de mera tänkande af oss, att våra medsystrars förnedring ej också drabbar oss och som en blytyngd verkar hinderligt på vårt köns och derigenom hela menniskoslägtets höjande?[57]

Där Myhrman-Lindgren inbegrep männen som delaktiga i kampen mot prostitutionen, talade Bergman om mäns ansvar för kvinnornas förnedring. Vid ett senare tillfälle talade Bergman emellertid om mäns

stöd – och frånvaro av stöd – som ett problem för kampen mot prostitutionen.[58] Samtidigt ifrågasatte hon om kvinnorna verkligen kunde förvänta sig stöd från män. Mäns skuld och ansvar för reglementeringen var ju så mycket större än kvinnors, eftersom ”[…] *deras* skam, som uppfunnit reglementeringen, är långt större än *vår*, då vi, tvingade af nöd och okunnighet, underkastat oss densamma”.[59] Och kunde man förvänta sig att männen frivilligt skulle avsäga sig alla privilegier? Det handlade ju inte bara om mäns del i prostitutionen som kunder, utan om deras ansvar för det rådande samhällssystemet som förtryckte kvinnor. Det som egentligen krävdes av män var att de skulle frånsäga sig ”mannens länge öfver [kvinnan] utöfvande förmynderskap [---] [som måste] upphöra tillika med de för qvinnans utveckling hinderliga lagarna och förordningarna”.[60] Men var det inte just detta, undrade Bergman, mäns del i överordningen, som gjorde att kvinnorna *inte* kunde räkna med männen? Var det inte så att kvinnorna var tvungna att i första hand föra kampen själva? Som Bergman uttryckte det:

> Då männen pålagt bojorna och visat sig allt mer vilja tilldraga dem genom ”systemets” skärpande och införande å allt flere orter, så kunde hjelpen från dem i första hand ej vara att förvänta; derför måste den komma från qvinnan […].[61]

Ellen Bergman var alltså tveksam till i vilken mån kvinnorna kunde räkna med mäns stöd i kampen – åtminstone gav hon sken av det i detta tal. Kanske var det också denna bristande tillit till män som gjorde att kvinnors röster många gånger ansågs väga tyngre än mäns. Vid ett möte i februari 1880 sades att det var nödvändigt att kvinnorna talade offentligt, ”[…] åtminstone hvad sedligheten angår, då [kvinnans] ord till männen skulle vara af en omätlig betydelse i detta hänseende, der mannens, äfven den strängt sedliges, ord ringaktades”.[62] Då män deltog i att reglementera kvinnor och även i att utnyttja dem kunde man kanske inte heller lita på de sedliga männens ord? Kvinnors ansvar för att

förändra män underströks, och kvinnors förmåga att göra detta lyftes upp.

Det var dock inte bara stödet av män som efterfrågades; det påtalades också att män hade ett eget ansvar för att förändra mäns uppfattning om kvinnor. De skulle emellertid inte bara agera offentligt, utan också ta del i hemmets angelägenheter. 1883 frågade Amélie Cederschiöld:

> Men skall då alltid modern ensam varna och lida? Huru kan en fader påstå sig hafva gjort allt för sin sons uppfostran, om han ej vill skydda qvinnans rätt! […] Den, som är van att respektera sin nästas personlighet, skall aldrig förgripa sig på densamma, såsom nu tyvärr ofta är fallet.[63]

För att män skulle respektera kvinnors rättigheter och för att den rådande sexualmoralen skulle förändras måste de emellertid påverkas redan som spädbarn, då

> […] gossen ofta redan från vaggan vänjes att befalla öfver sina systrar, hvilka städse borde vara färdiga till hvarje uppoffring för brodern, *den blifvande mannen*. Detta förhållande hade bragt mannen till egoism och förtrampande af sin svagare systers rätt, hvilken återigen hade utmynnat i reglementet för prostituerade qvinnor.[64]

Kvinnans betydelse för kampen mot reglementeringen och för sedligheten, både utanför och inom hemmet, framstod som självklar för Federationen. Men det var också mäns – sedliga mäns – ansvar, att inte endast delta i den *offentliga* kampen, utan att även förstå vilken betydelse mäns agerande i hemmet – *det privata* – hade för samhällsordningen, och således delta även där.

Kvinnornas relation till män var invecklad. De tvingades förhålla sig till dem i deras roller som potentiella kunder i prostitutionen, som uppbärare av reglementeringssystemet och som innehavare av privilegierna i samhället på kvinnornas bekostnad. Frånvaron av mäns stöd innebar rent praktiskt att många kvinnor inte heller kunde delta i kampen. I

kvinnornas tal kan man se hur de försöker förhålla sig till mäns dubbla roller i samhället; de både kritiserar dem och vädjar till deras sedlighet, till de män kvinnorna ville skulle stödja kampen mot systemet. Det var dock återigen Ellen Bergman som minst av alla skrädde orden i sin kritik av männen: för deras roll som skapare och upprätthållare av det system som kvinnorna kämpade mot, deras deltagande i prostitutionen, deras fördelar genom rådande lagsystem där kvinnorna kom till korta och även för deras bristande stöd för kvinnorna i deras kamp. Intressant nog kvarstår just de ”sedliga männen” som påfallande oproblematiserade – både i federationskvinnornas egen diskurs och i forskningen.[65]

Den sena Federationen
Hugo Tamm och sedligheten

År 1892 sade Hugo Tamm, som då var ordförande för svenska Federationen, att reglementeringen av prostitutionen var kränkande för kvinnor som makor och mödrar. Detta, hävdade han, ”inses ej alltid ens af qvinno-emancipationens förkämpar, som likgiltigt se huru qvinnan får bära ett strängt förtryck just i det specifikt qvinliga, och hvilka i stället rigta sitt emancipationsarbete på det mindre väsentliga – såsom rösträtt m.m.”.[66] För Tamm var kvinnors frigörelse genom rösträtt inte lika viktigt som att värna det specifikt kvinnliga, kvinnans roll som maka och mor. Det var ett sådant synsätt som alltmer kom att prägla Federationen från 1890-talet till dess att organisationen upphörde 1920. Talet om det specifikt kvinnliga i Federationen var dock inte nytt; Lina Nordwall hade ju åberopat detta redan år 1880. Då hade det emellertid inte satts i en motsatsställning till kvinnoemancipationen, utan dessa två synsätt på Federationens kamp hade kunnat existera sida vid sida.

Tamm fick dock inte stå oemotsagd, utan en av de kvinnor som närvarade vid mötet 1892 invände att ”man ej bör fördöma emancipationen, som haft till följd att qvinnan kommit att redan intaga en delvis bättre

ställning än förr, samt känner sig ansvarig för sina handlingar och eger sjelfbestämmelserätt till en viss utsträckning".[67] Tamms uttalande försvarades emellertid av en annan kvinna som hävdade att

> […] ordförandes yttrande icke innebar något fördömande af qvinnoemancipationen i och för sig, utan af dess förirringar på olämpliga områden. Att man och qvinna voro olikställda i många hänseenden kunde icke förnekas och mot denna orättvisa protesterade Federationen.[68]

Det är svårt att veta vilka områden som talarinnan menade var olämpliga för kvinnoemancipationen, men sannolikt menade hon att kvinnor fick emanciperas så länge emancipationen inte gick ut över deras ansvar för hemmet och deras roll som hustrur – och kanske också så länge den inte berörde rösträtten? En begränsad frigörelse var möjlig, där den rådande genusordningen inte förändrades.

Hugo Tamm hade blivit föreningens ordförande 1890, och hade som enskild person ett mycket stort inflytande över organisationen.[69] Han hade år 1889 motionerat i första kammaren mot reglementeringen som han menade var moraliskt motbjudande. I motionen hävdade han att statens fundament var äktenskapet och familjen, men att staten genom reglementeringen medverkade till osedlighet och otukt.[70] Den samhälleliga omoralen stod i fokus i hans motion, och osedlighetens negativa inverkan på familjen lyftes också upp som en huvudfråga i 1890-talets Federation. Vid det laget fanns inte längre kvinnor som Amélie Cederschiöld och Ellen Bergman kvar i organisationen. Bergmans sista uttalande gjordes på ett kvinnomöte 1884. Hon lämnade Federationens styrelse under pågående verksamhetsår i mars 1885 tillsammans med Otto von Feilitzen, Ragnar von Kock och Anna Myhrman-Lindgren.[71] Uttalanden av Amélie Cederschiöld står inte att finna efter 1884 och också Lina Nordwall hade lämnat styrelsen redan i mitten av 1880-talet. Anna Myhrman-Lindgren kvarstod i styrelsen till 1889, då hon avgick av hälsoskäl.[72] Däremot hade kvinnosakskvinnor som Eva Fryxell (1829–

1920), författarinna och aktiv inom bland annat Fredrika-Bremer-förbundet, och Selma Billström (f. 1843), även hon aktiv i Fredrika-Bremerförbundet, blivit medlemmar i organisationen, men deras uttalanden måste ses som undantag från det dominerande budskapet. Stagnation och samhällsbevarande toner präglade organisationen under 1890-talet, men var dock inte enbart ett resultat av enskilda personers närvaro eller frånvaro. Även i den allmänna samhällsdebatten förekom det som kallats komplementaristiska drag i synen på kvinnors och mäns olika platser i samhället; de skulle komplettera varandra genom sina olikheter. Som forskning visat fördes exempelvis moderskap fram som del av kvinnans sanna väsen, något som alltså också präglade Federationens retorik.[73] Även i den internationella kampen mot reglementeringen syntes samma utveckling, och organisationerna präglades i allt större utsträckning av en sedlighetsiver som allt mindre sammankopplades med kvinnors frigörelse.[74] I Sverige ökade samarbetet med andra organisationer som arbetade för sedlighet, och på samma sätt som i Storbritannien kom den svenska kampen för en stärkt sedlighet i samhället att överskugga 1880-talets krav på kvinnors ökade rättigheter.[75] Det fanns inte längre utrymme att tala om en höjd sedlighetsnivå i samhället samtidigt som man ställde krav på kvinnors frigörelse – dessa två krav betraktades snarare stå i motsatsställning till varandra.

Kvinnopetitionerna 1882 och 1902

Efter den massiva kritiken mot organisationen 1880 från *Aftonbladet* och andra ställde de mest aktiva kvinnorna samfällt upp till försvar för Federationen, och snarare än ett minskat engagemang, som *Aftonbladet* föreslagit, påbörjade organisationen en serie öppna kvinnomöten i Stockholm. Det slutgiltiga målet för kvinnomötena var att samla kvinnors underskrifter på en petition till Kungl. Maj:t. I petitionen krävde kvinnorna reglementeringens avskaffande. Petitionen, som lämnades

in i december 1883, hade undertecknats av 2 500 kvinnor men avslogs senare.[76] Valet att lämna in en petition undertecknad av enbart kvinnor var strategiskt. I en senare kommentar påpekade organisationens ordförande vikten av kvinnornas deltagande, då ”helt visst den agitation, som hufvudsakligen genom qvinnor drifvits i England […] haft ett stort inflytande på det nu fattade beslutet”, det vill säga avskaffandet av Contagious Diseases Acts som reglerade prostitutionen i flera engelska städer.[77] 1883 års petition innehöll inga religiöst färgade krav, däremot blandades krav på ordning med krav på rättigheter för kvinnor. Det övergripande målet var att stärka sedligheten i landet, men detta måste göras genom att avskaffa reglementeringen. En noggrannare uppsyn över gatufriden behövdes, man måste etablera anstalter där kvinnor som nu levde av osedlighet kunde ”tillvänjas att ärligen försörja sig”, och även inrättningar för ”tillfälligt skydd åt de qvinnor, hvilka genom fattigdom och arbetslöshet äro på väg att hemfalla till ett osedligt lif”.[78] Kvinnorna krävde alltså både rehabilitering och förebyggande insatser för de kvinnor som prostituerade sig. Man ifrågasatte även den medicinska nyttan av reglementet, speciellt då ”männen äro oförhindrade att utbreda sjukdomen”.[79] Den svenska petitionen kopplade emellertid också tydligt samman reglementeringen med kvinnors underordning i samhället, och talade om kvinnors och mäns likhet inför lagen. Petitionen hävdade till exempel att reglementeringen hade djupgående konsekvenser för *alla* kvinnor, då den höll vissa kvinnor i ett slags fångenskap, som ”djupt kränker den svenska qvinnan såsom menniska och såsom medborgarinna i ett fritt land”.[80] I petitionen påtalades även att kvinnor som upptäcktes vara smittade med könssjukdom kunde reglementeras utan rannsakning och dom, och om de vägrade, kunde de dömas för lösdriveri. Detta var något som ”aldrig drabbar mannen, hvadan [kvinnans] likställighet inför lag med mannen i verkligheten ej förefinnes”.[81] I petitionen fanns således krav på ordning, men framför allt krav på rättvisa för kvinnor. Kanske kan man se denna petition som höjdpunkten

av Federationens kvinnoemancipatoriska verksamhet – även om den sannolikt var en kompromiss mellan olika viljor i organisationen. Efter petitionen avtog kvinnomötena i intensitet för att senare helt försvinna under senare hälften av 1880-talet.

Efter sekelskiftet 1900 återupptogs kvinnomötena igen och även denna gång var målet att försöka få till stånd en masspetition mot osedligheten och reglementeringssystemet.[82] Organisationens initiativ sammanföll då med att reglementeringsfrågan togs upp i riksdagen, vilket sedermera ledde till att en utredning tillsattes. Ett flertal kvinnomöten med kvinnor som talare ägde rum, och jämfört med de tal som hölls på 1880-talet – *både* av sådana som Ellen Bergman *och* Lina Nordwall – var 1900-talets anföranden betydligt mindre feministiska. När det gällde synen på prostitution och de ”fallna” kvinnorna var tonen strängare. Mathilda Fryxell (1830–1909) talade om hur pressens hårda ord om kvinnorna under senare tid inte varit helt obefogade: ”Där har (och detta med rätta) uttalats stränga domar öfver våra arma, fallna medsystrar […]”.[83] Anna Höjer (1850–1928) hävdade: ”*prostitutionen* är så att säga ett nödvändigt ondt, måste vi erkänna”, det var reglementeringen av denna hon invände emot.[84] Oförändrat var dock talet om mäns ansvar: ”vi kunna, vi böra fordra mer af våra söner”, sa Fryxell, medan Höjer kritiserade dubbelmoralen i att män förförde fattiga kvinnor men togs emot i bildade hem.[85] Kritiken mot mäns deltagande i synden och kraven på deras förändrade sexualmoral kvarstod alltså och alla som talade i Federationens namn förde fram denna uppfattning.

När Selma Billström inledningstalade vid ett kvinnomöte 1902 kunde man emellertid höra toner av det gångna 1880-talet. På samma sätt som Ellen Bergman uttryckte hon tankar om solidaritet mellan kvinnor: ”De rå mången gång icke mer för hvad *de* äro, än vi, där *vi* nu stå”.[86] Billström lyfte också frågan till att handla om kvinnors generella rättigheter i samhället genom att tala om hur kort tid det var sedan kvinnor fått lika arvsrätt som män (1845), sedan ogifta kvinnor blivit myndiga (1864) och

sedan de, först tjugo år senare, givits myndighet vid samma ålder som män (1884), och genom att påminna om att gifta kvinnor fortfarande var omyndiga, även om de sedan 1874 trots allt rådde över sin arbetsförtjänst. Det var i ljuset av detta man skulle se reglementeringen, som en lag som berörde alla kvinnor: ”Det är männen, som ännu stifta lagarna, och kvinnorna säga ’ja’ och amen till allt.”[87] Hon avslutade dock med försoningens ord till de församlade, ett överslätande: ”Förstå mig nu blott rätt. Jag har icke velat stifta ofrid mellan män och kvinnor, endast påvisa några af de missförhållanden, som ännu finnas […].”[88] Såsom Bergman på sin tid talade Selma Billström om kvinnors rättigheter i samhället och hur mäns lagstiftning höll kvinnorna nere, samtidigt som hon vädjade till mäns förståelse och stöd för kampen.

I maj 1902 lämnades kvinnopetitionen undertecknad av över 15 000 kvinnor till överståthållareämbetet i Stockholm.[89] Om man jämför denna petition med den som undertecknades av 2 500 kvinnor 1883 finns inga spår i 1902 års skrivelse av den feministiska tanken om generell rättvisa mellan könen.[90] Tjugo år tidigare talade man om hur reglementeringen kränkte den svenska kvinnan som människa och medborgare i ett fritt land, och kontrollen av prostitutionen var alltså något som angick och påverkade alla kvinnor.[91] 1902 syntes inget av detta kvinnosaksengagemang. Petitionen var betydligt kortare, och istället fördes det kristna budskapet fram, reglementeringssystemets negativa inverkan på moralen och på de ”olyckliga medmänniskornas” återgång till ett ”hederligt liv”. Systemet innebar en ”moralisk våda” för ungdomen. Man skrev också att det var ”upprörande att ett kristet samhälle ordnar och erkänner som yrke föröfvandet af en handling direkt stridande mot ett af Guds bud”, med syftning på prostitutionen och reglementeringen av den.[92] 1902 års skrivelse hade således inte alls samma feministiska udd som tidigare utan argumenterade utifrån en mer uttalat kristen samhällsmoral där genusordningen mellan könen skulle bevaras.[93] Även om sannolikt båda petitionerna var ett resultat av kompromissande inom

rörelsen blir det tydligt att också de kvinnor runt 1880 som i den här texten porträtterats som mindre radikala, ändå var minst lika progressiva som samtliga aktiva kvinnor tjugo år senare.

Även vid sekelskiftet fanns visserligen flera kvinnoemancipatoriskt engagerade kvinnor i Federationen som talade om kvinnors underordning i samhället, och om hur prostitutionen och dess reglementering var en del av denna underordning. Återigen påpekades mäns delansvar för samhällsordningen och för de kvinnoförtryckande lagarna. Trots detta övervägde de röster, både kvinnors och mäns, som hävdade att det var sedlighetsfrågan som var av överordnad betydelse. Det kristna budskapet hade hela tiden varit viktigt för Federationen, men fick större utrymme under slutet av 1890- och början av 1900-talet. Det var för att reglementeringen hotade den kristna sedlighetsmoralen, familjen och samhället som den måste avskaffas, inte nödvändigtvis för att den kontrollerade och förtryckte kvinnor.

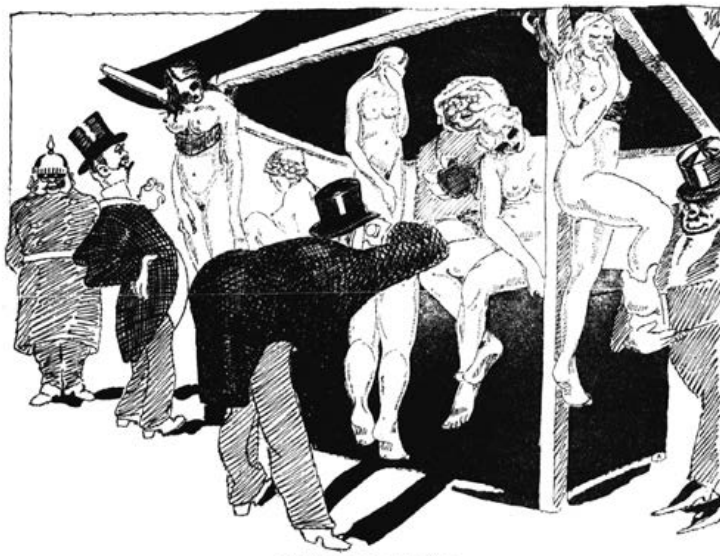
Reglementeringen avskaffades i Sverige 1918 efter en omfattande statlig utredning, och ersattes av en smittskyddslag. Då hade Federationen i stort sett upphört att existera även om den inre kärnan av styrelsemedlemmar fortsatt att träffas för att bevaka utvecklingen. 1918 konstaterade Anna Höjer att ”den så länge som oumbärlig ansedda reglementeringen genom detta [lag]förslag fått sin dödsdom”.[94] Organisationens krav på män att förändra sin syn på sexualitet för att båda könen skulle leva i avhållsamhet och trohet kvarstod även 1918 när reglementeringen avskaffades. Då hade tiden hunnit ikapp de fordom radikala kraven på mäns förändring, och de framstod som förlegade och missriktade – sexualmoraliska i en negativ bemärkelse.

Avslutning

När federationskvinnorna talade offentligt om sexualitet i det sena 1800-talets Sverige måste man komma ihåg att detta inte på något sätt var

oproblematiskt. Det var långt ifrån självklart för medelklasskvinnorna att överhuvudtaget engagera sig utanför hemmet; att dessutom tala offentligt om sexualitet var synnerligen betänkligt. När kvinnorna dessutom ifrågasatte något så självklart som mäns rätt till sexuellt umgänge ställdes saker och ting på huvudet. Kvinnorna krävde att män skulle förändra sitt förhållningssätt till kvinnor men framför allt till sin egen sexualitet genom att leva i avhållsamhet och trohet. Att kvinnorna ovanpå detta ville ”rädda” eller solidarisera sig med ”fallna kvinnor” som sålde sin kropp på gatan sågs naturligtvis som extra tvivelaktigt. I det ljuset ter sig *alla* dessa medelklassens kvinnor mycket progressiva.

Men hur skulle denna solidaritet eller räddning se ut? Systerskap inom Federationen var en komplicerad fråga. Det fanns kvalitativa skillnader i hur detta systerskap framställdes; för vissa handlade det om att rädda de fallna, för andra om att förenas i kamp för att befria alla kvinnor. För kvinnor som Ellen Bergman och Selma Billström var prostitutionen och dess reglementering inte ett isolerat problem, utan nära kopplat till en av mänsklighetens viktigaste frågor, ”kvinnofrågan i sin helhet” – den som också handlade om utbildning, ekonomi och kvinnors rättigheter i samhället. Genom solidaritet mellan kvinnor skulle kampen föras för att förändra och förbättra för alla kvinnor i samhället. Det som utmärkte Bergman i relation till hennes samtida organisationskamrater var att hon i hög utsträckning argumenterade mot bakgrund av en liberal och upplysningsorienterad värdegrund. Hon hänvisade till förnuftsargument för att få åhörarna att förstå det orimliga i kvinnornas underordning, vilken tog sig kraftigast uttryck i prostitutionens reglementering. Genom att *tala offentligt* om underordningen av alla kvinnor i samhället och genom att i sitt tal solidarisera sig med de ”fallna kvinnorna” öppnade Ellen Bergman för möjligheten att tänka – och agera – kvinnosolidariskt. Hur ett sådant agerande skulle se ut i praktiken går inte att utläsa ur detta material, men genom att *tala* om ett systerskap mellan medelklassens kvinnor och kvinnorna på gatan möjliggjorde Bergman *tanken* på att

Reglementeringssystemet ansågs av många vara en organisation som upprätthölls av en korrumperad poliskår för att tjäna män från överklassen. På bilden kan överklassmän under polisens överinseende besiktiga kvinnorna, som hänger som i en köttbod, innan de bestämmer sig för ett köp.

detta systerskap faktiskt kunde existera. I förlängningen handlade dessa parallella definitioner av vad systerskapet innebar egentligen om vad man ansåg vara prostitutionens grundläggande orsaker. Om skälen till att kvinnor sålde sin kropp var moraliska brister hos kvinnorna själva, behövdes ett mer hierarkiskt systerskap, där kvinnor med bättre moral och sedlighet räddade de fallna. Med en samhällskritisk förklaring, där kvinnors ekonomiska omständigheter sågs som orsaken till att de prostituerade sig, fanns det däremot utrymme för ett solidariskt systerskap.

I Federationens argumentation tog mäns roll i prostitutionen stort utrymme. Genom kravet på samma sexualmoral för båda könen föll

blicken med självklarhet på män. Även om det fanns skillnader mellan hur provokativa talarinnorna inom organisationen var när det gällde mäns ansvar för prostitutionen, var de dock eniga om att män i större utsträckning än tidigare borde tvingas axla den bördan. Mäns ansvar i hemmen, för den egna, de kommande släktenas och för samhällets sedlighet kunde inte nog framhävas. Relationen mellan federationskvinnorna och män från den egna klassen var inte heller oproblematisk. Kvinnor avstod från att ta del i kampen av rädsla för mäns hån, och det påpekades att bristen på stöd från manligt håll för den feministiska kampen hade bidragit till att kvinnor inte organiserat sig. Det är uppenbart att män hade en stor betydelse – som motståndare eller medhjälpare i kampen, men även som upphovet till det organisationen försökte bekämpa. Män köpte sexuellt umgänge och män skapade reglementeringen. När det gällde frågan om mäns sexualmoral var emellertid organisationen konsekvent under hela sin mer än trettioåriga existens. Det var män som skulle förändras, inte kvinnor. Genom deras avhållsamhet och trohet skulle prostitutionen i samhället försvinna och sedlighetsnivån höjas. Men som också visats i denna artikel betydde inte kraven på lika sexualmoral för kvinnor och män att man också krävde kvinnors och mäns lika rättigheter i övrigt – eller att det skulle vara jämlikhet mellan kvinnor. Det fanns dock stämmor, som Ellen Bergmans och senare Selma Billströms, som tydligare än andra även talade om mäns privilegier och deras ansvar för de förtryckande samhällsstrukturer som drabbade kvinnor, samtidigt som de krävde kvinnors rättigheter. Dessa röster var emellertid i minoritet.

Federationen var mer radikal under sin tidiga period och då fanns det utrymme för röster som Ellen Bergmans. Men även vissa av de generationskamrater till Bergman som i den här artikeln polariserats mot henne ter sig progressiva i relation till de röster som dominerade organisationen i slutet av dess existens. Som tidigare forskning påpekat går det inte att reducera övriga talarinnor till kristet konservativa sed-

lighetsivrare, det handlar även om en förändring av organisationen över tid. I den kvinnopetition som lämnades in 1883 talades om kvinnors medborgarskap och hur reglementeringen kränkte alla kvinnor, medan 1902 års petition vilade på en kristet samhällsbevarande argumentation där värnandet om familjen var centralt. Runt sekelskiftet kunde de kvinnor som hade ett tydligt kristet sedlighetsbudskap lättare legitimera sin plats både i organisationen och i det offentliga samtalet. Genom att inte kräva för mycket utgjorde de inte ett lika stort hot mot den etablerade samtals- och samhällsordningen som de tidigare kvinnorna. Samtidigt måste det påpekas att de redan när de som kristna kvinnor talade om sexualitet på offentlig plats bröt mot vedertagna normer. Snarare än att bara ses som en samhällsbevarande och moraliserande organisation måste Federationen betraktas som en rörelse som under en period av nästan fyrtio år gav utrymme åt kvinnor med olika förståelse av vad kampen mot den reglementerade prostitutionen handlade om. Under hela perioden, i en tid då detta var långt ifrån självklart, vågade också dessa kvinnor tala offentligt om hur kvinnor förnedrades genom prostitutionen och reglementeringen av den, och ställde även krav på mäns förändring och mäns ansvar.

Noter

1. August Strindberg i brev 29.6 1884, citerad i Ulf Boëthius, *Strindberg och kvinnofrågan. Till och med Giftas I*, Stockholm 1969, s. 311, not 41. Boëthius menar att Ottilia Sandegren i ”Ett dockhem” i *Giftas* är skapad med Ellen Bergman som förebild. Ottilia är allvarlig, religiös, ogift, har läst på seminarium och intresserar sig för ”de fallna kvinnorna” och smittosamma sjukdomar. Se August Strindberg, *Giftas*, ”Ett dockhem”, Stockholm [1884] 1985, s. 122–135.
2. Jag vill tacka Anna Jansdotter, Christina Florin och Emma Isaksson för konstruktiva kommentarer på denna text. Lovisa af Petersens hjälpte mig med information om Ellen

Bergman. Jag vill slutligen tacka MajLis Johansson som generöst delat med sig av sin tid, och utan vars praktiska hjälp denna artikel aldrig hade blivit skriven.

3. Ingen har hittills gjort någon djupare studie av organisationen. Se t.ex. Boëthius, s. 63–69, Tommie Lundquist, *Den disciplinerade dubbelmoralen. Studier i den reglementerade prostitutionens historia i Sverige 1859–1918*, Göteborg 1982; Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921*, Eslöv 1997, David Gedin, *Fältets herrar. Framväxten av en modern författarroll. Artonhundraåttiotalet*, Eslöv 2004; Hjördis Levin, *Testiklarnas herravälde. Sexualmoralens historia*, Stockholm 1986; Hjördis Levin, *Masken uti rosen. Nymalthusianism och födelsekontroll i Sverige 1880–1910. Propaganda och motstånd*, Stockholm 1994. I Yvonne Svanström, *Offentliga kvinnor. Prostitution i Sverige 1812–1918*, Stockholm 2006, analyserar jag organisationen från dess grundande till dess avskaffande. Se även Linda Hörnqvist, ”Från kvinnosak till ordningsfråga. Den svenska Federationen 1881–1905”, opubl. uppsats, Stockholm 2000.
4. Judith Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society. Women, Class and the State*, Cambridge 1980, s. 93; Kathleen Barry, *The Prostitution of Sexuality. The Global Exploitation of Women*, New York & London 1995, s. 94–99.
5. Begreppet sexualmoral har jag lånat av Manns, *Den sanna frigörelsen* och Levin, *Testiklarnas herravälde*; det var alltså inte ett begrepp som användes i samtiden.
6. Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society*, s. 125, 131f. En sådan syn på kvinnor som kämpar mot prostitution finns kvar även i den nutida debatten, exempelvis när den svenska könsköpslagen som kriminaliserar dem som köper sex diskuterades under sent 1990-tal. Kritikerna menade att de som stödde lagen endast utövade makt över kvinnor i prostitution: ”Det enda denna lagstiftning markerar när det gäller maktförhållanden, är de icke-prostituerade kvinnornas (politikernas) överordning och de prostituerades underordning.” Lillian Andersson & Petra Östergren, ”Slutrepliken: Med lögner blev sexarbetarnas kunder kriminella”, *Aftonbladet* 15.6 1998. Se även Andersson & Östergren, ”Ny lag förvärrar för sexarbetare”, *Aftonbladet* 11.5 1998.
7. Sue Morgan, ”Faith, Sex and Purity. The religio-feminist theory of Ellice Hopkins”, *Women's History Review,* vol. 9, no. 1, 2000, s. 19; Barry, s. 99; Sheila Jeffreys, *The Idea of Prostitution*, Melbourne 1997, s. 7.
8. Lucy Bland, *Banishing the Beast. English Feminism & Sexual Morality 1885–1914*, London 1995, s. xvii; Paula Bartley, *Prostitution. Prevention and Reform in England 1860–1914*, London & New York 2000, s. 14. Samma komplexitet när det gäller kön och klass återfinns i dagens debatt om prostitution och pornografi.
9. Denna typ av religiös retorik och användandet av bibelcitat som förekom är inget jag tagit fasta på i denna artikel. Istället har jag valt att diskutera de formuleringar som jag menar belyser federationskvinnornas sätt att resonera runt systerskap och sitt förhållande till män.
10. Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society*, s. 135.
11. Se bl.a. Morgan, ”Faith, Sex and Purity”; Anna Jansdotter, *Ansikte mot ansikte. Rädd-*

ningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920, Stockholm 2004; Bartley; Karin Lützen, *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, København 1998; Inger Hammar, *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*, Stockholm 1999.

12. Bland, s. xix, 96f; Anna Jansdotter, "'Sippa damer ' eller 'radikala fruntimmer'? En studie av några federationskvinnors engagemang och föreställningar i 1880-talets Sverige", opubl. uppsats, Lunds universitet 1994, s. 41; Manns, *Den sanna frigörelsen*; Inger Hammar, "From Fredrika Bremer to Ellen Key: Calling, gender and the emancipation debate in Sweden, c. 1830–1900", i Pirjo Markkola (red.), *Gender and Vocation. Women, religion and social change in the Nordic countries, 1830–1940*, Helsingfors 2000.
13. Carl Malmroth, "Om de smittosamma könssjukdomarnas bekämpande i Sverige m.m.", *Underdånigt betänkande angående åtgärder för motarbetande af de smittosamma könssjukdomarnas spridning*, vol. IV, Stockholm 1910, s. 125–146; Boëthius, s. 64.
14. *Sedlighets-Vännen* 1878:1, s. 1; Lundquist, s. 320f.
15. *Sedlighets-Vännen* 1878:1, s. 1.
16. Jfr Josephine Butler som också såg de ekonomiska omständigheterna, och inte syndfullhet, som orsak till prostitution. Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society*, s. 132.
17. *Sedlighets-Vännen* 1878:1, s. 1. Detta betonades även av brittiska reformivrare mot slutet av 1800-talet. Bartley, s. 6, 9.
18. *Sedlighets-Vännen* 1882:3, s. 62. Jfr Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society*, s. 122f.
19. Jansdotter, *Ansikte mot ansikte*, s. 49. Exempelvis var Elsa Borg (1826–1909) med och grundade den svenska Federationen. Hon inledde bibelverksamhet i Vita Bergen 1876, missionerade bland de fattiga och öppnade 1877 ett Magdalenahem. Federationen lämnade hon emellertid inom loppet av några månader "på grund af samvetsbetänkligheter". Möjligen utvecklades organisationen i en annan och mindre kristen riktning än Borg hade tänkt sig. *Sedlighets-Vännen* 1878:1, s. 1 och 1878:3, s. 21; Boëthius, s. 182f.
20. *Aftonbladet* 30.10 1880.
21. *Aftonbladet* kritiserade föreningen i ytterligare sex nummer, och både föreningens ordförande och dess grundare gick i svaromål. *Aftonbladet* 16–17.11, 18.11, 22.11, 26.11 och 29.11 1880.
22. Svanström, *Offentliga kvinnor*.
23. *Sedlighets-Vännen* 1879:12, s. 91.
24. I denna artikel är min utgångspunkt att de federationsmedlemmar vars artiklar publicerades i föreningens tidskrift kan anses tala för organisationen. De flesta av dessa artiklar var bearbetningar av tal som hållits på organisationens möten. De skilda åsikter som kommer fram visar på möjligheten till mångfald under Federationens tidiga period.
25. *Svenska kvinnor från skilda verksamhetsområden: biografisk uppslagsbok*, Stockholm

1914, s. 10; Eva Öhrström, *Borgerliga kvinnors musicerande i 1800-talets Sverige*, Göteborg 1987, s. 200f; Martin Tegen, *Musiklivet i Stockholm 1890–1910*, Stockholm 1955, s. 108; Tobias Norlind, *Allmänt musiklexikon*, del 1, Stockholm 1927, s. 127.

26. Vid val till styrelsen i december 1880 fick Ellen Bergman endast en röst och blev inte invald, men när fröken Sundén inte kunde delta i styrelsen blev Bergman utsedd att ta hennes plats. *Sedlighets-Vännen* 1881:1, s. 6 och 1881:2, s. 24. Detta kan jämföras med Anna Myhrman-Lindgren som vid samma valtillfälle fick 39 röster av 41 möjliga. Jansdotter, "'Sippa damer'", s. 16.
27. *Sedlighets-Vännen* 1880:4, s. 54. Kursiv i orig.
28. *Sedlighets-Vännen* 1880:5, s. 70.
29. *Sedlighets-Vännen* 1880:7, s. 100.
30. Ibid., s. 102.
31. *Sedlighets-Vännen* 1880:2, s. 20–22; 1880:3, s. 32–41; 1880:5, s. 72–76. Per Axel Levin ändrade senare åsikt och anslöt sig på 1890-talet till Federationen. Se Svanström, *Offentliga kvinnor*. Se även Pirjo Markkolas artikel i denna volym, s. 58.
32. Jansdotter, *Ansikte mot ansikte*, s. 139f. Här nämner Jansdotter bl.a. Elsa Borg som var med och grundade svenska Federationen. Se även not 19.
33. Jansdotter, *Ansikte mot ansikte*, s. 139–40.
34. *Sedlighets-Vännen* 1884, Tilläggsblad 2, s. 9.
35. *Sedlighets-Vännen* 1880:2, s. 27.
36. Ibid., s. 27.
37. Manns, *Den sanna frigörelsen*, s. 135.
38. *Sedlighets-Vännen* 1881:4, s. 44; se även 1881:6, s. 70. Även vid ett kvinnomöte den 12 januari 1882 talade Lina Nordwall och Ellen Bergman. Bergmans tal förefaller vara en bearbetning av tidigare tryckta anföranden i tidskriften. *Sedlighets-Vännen* 1882:2, s. 26–32.
39. *Sedlighets-Vännen* 1883:8, s. 121.
40. *Sedlighets-Vännen* 1882:2, s. 26. Se även 1880:2, s. 25, 27; 1881:4, s. 41f; 1882:2, s. 32.
41. *Sedlighets-Vännen* 1879:12. s. 85.
42. *Sedlighets-Vännen* 1882:2, s. 31. Kursiv i orig.
43. Det synsättet var kanske än vanligare bland reglementeringsförespråkare. Läkaren Anders Lindblad hävdade t.ex. att då förtjänsten inom prostitutionen var stor var den "mycket lockande för sådana, hvars sedliga ståndpunkt är synnerligen låg och som därjämte icke veta, hvad arbetsglädje vill säga, utan tvärtom anse arbete som en börda". Anders Lindblad, "Statistisk undersökning angående skörlefvande kvinnors lefnadsförhållanden", *Underdånigt betänkande angående åtgärder för motarbetande af de smittosamma könssjukdomarnas spridning*, Stockholm 1910, vol. 3, s. 51.
44. *Sedlighets-Vännen* 1880:5, s. 66.
45. *Nordisk Familjebok: konversationslexikon och realencyklopedi*, Stockholm 1904.
46. *Sedlighets-Vännen* 1896:3, s. 42.

47. *Sedlighets-Vännen* 1892:4, s. 63; se också 1902:4–5, s. 66–67.
48. *Sedlighets-Vännen* 1882:2, s. 27 (Andersson-Meijerhielm); 1882:2, s. 124 (Nordwall); 1884, Tilläggsblad 2, s. 17 (Myhrman-Lindgren).
49. Jansdotter, "'Syster kan ändå aldrig lemna mig'". Prostitution, filantropi och ett personligt möte vid sekelskiftet 1900" i Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg (red.), *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten cirka 1880–1940*, Stockholm 2002, s. 46. Jansdotter, *Ansikte mot ansikte*.
50. Manns, *Den sanna frigörelsen*, s. 83.
51. *Sedlighets-Vännen* 1882:2, s. 19; *Sedlighets-Vännen* 1884, Tilläggsblad 2, s. 3, 5; 1887:5, s. 81; 1891:2, s. 30
52. Pia Lundahl, *Intimitetens villkor. Kön, sexualitet och berättelser om jaget*, Lund 2001, s. 31.
53. *Sedlighets-Vännen* 1883:8, s. 121.
54. Ibid., s. 121.
55. Christina Florin, "Män som strategi: rösträttkvinnornas informella vägar till det politiska medborgarskapet" i Yvonne Svanström & Kjell Östberg (red.), *Än män då? Kön och feminism i Sverige under 150 år*, Stockholm 2004, s. 85.
56. *Sedlighets-Vännen* 1881:4, s. 41.
57. Ibid., s. 43.
58. *Sedlighets-Vännen* 1883:8, s. 123.
59. *Sedlighets-Vännen* 1882:2, s. 32.
60. *Sedlighets-Vännen* 1882:3, s. 61.
61. Ibid., s. 60.
62. *Sedlighets-Vännen* 1880:3, s. 37. Det fanns dock vid tillfället även personer inom föreningen som tyckte att det räckte om kvinnorna agerade i hemmet och i sällskapslivet.
63. *Sedlighets-Vännen* 1883:8, s. 121.
64. Ibid., s. 124. Se även *Sedlighets-Vännen* 1884, Tilläggsblad 2, s. 3.
65. Undantag från detta är Ulla Manns forskning som tar upp några av de "sedliga" männen. Se *Upp systrar, väpnen er! Kön och politik i svensk 1800-talsfeminism*, Stockholm 2005. Se även David Tjeder,"Don Juans problematiska manlighet. Förföraren och sedlighetsdebatten i svenskt 1800-tal", *Historisk tidskrift* 2003:3, s. 343–369 samt Pirjo Markkolas artikel i denna volym. Se även kort om detta i Svanström, *Offentliga kvinnor*.
66. *Sedlighets-Vännen* 1892:3, s. 48.
67. Ibid.
68. Ibid.
69. Det var åtråvärt för organisationen att få Hugo Tamm som ordförande. Vid ett enskilt möte i mars 1890 meddelades det att Tamm blivit medlem i föreningen, men han kunde endast bli ordförande mitt i ett verksamhetsår om styrelsen avgick för att en ny styrelse med Tamm som föreslagen ledamot skulle kunna väljas. Detta skedde också.

Sedlighets-Vännen 1890:3, s. 22f. Enskilt möte den 3 mars 1890.

70. Motion i Första kammaren n:o 27, *Bihang till Riksdagens Protokoll år 1889*, 1 saml., 2 avd., 1 bd, 8 hft, s. 2.
71. Både von Feilitzen, Myhrman-Lindgren och von Kock lämnade skrivelser till styrelsen, och von Kock avgick eftersom von Feilitzen avgick och han inte längre kunde samarbeta med flera av styrelsens ledamöter, särskilt ”de qvinliga”. Däremot hade inte Ellen Bergman lämnat någon skrivelse, utan i von Kocks brev stod det: ”Fröken Ellen Bergman har bett mig äfvenledes anmäla hennes afgång ur styrelsen”. *Den brittiska, kontinentala och allmänna Federationens svenska avdelnings arkiv*, A Protokoll m.m. 1879–1920, styrelsemöte 16 mars, brev från Ragnar von Kock. Bergman fanns emellertid kvar i organisationen som revisorssuppleant så sent som 1890. Jansdotter ”’Sippa damer”’, s. 16. I en levnadsteckning över Ellen Bergman inför hennes 70-årsdag framgår det att hon var aktiv inom Teosofiska samfundets svenska avdelning, och gav populära föreläsningar i religionsfilosofi och teosofi. Det är där man kan finna henne på 1890-talet, tillsammans med den stundom lika radikala Amélie Cederschiöld. Cederschiöld var korresponderande sekreterare i Teosofiska sällskapets styrelse 1889. Enligt Lucy Bland var många brittiska feminister medlemmar i Teosofiska samfundet, och attraherades dels av deras målsättning (”[t]o form a nucleus of the universal brotherhood of humanity, without distinction of race, creed, *sex*, caste or colour”, Bland, s. 167, kursiv i orig.), dels av det faktum att kvinnor och män var lika mycket värda inom den teosofiska läran. Bland dem som dessutom tillhörde den ”inre kärnan” innebar hängivelsen till ett spirituellt liv avhållsamhet för både kvinnor och män, något som sannolikt tilltalade kvinnor som kämpat för detta inom Federationens ram.
72. Se bl.a. Hörnqvist, s. 23f; *Sedlighets-Vännen* 1889–90:1, s. 1.
73. Ulla Manns, ”Kvinnofrigörelse och moderskap. En diskussion mellan Fredrika-Bremerförbundet och Ellen Key” i Ulla Wikander & Ulla Manns (red.), *Det evigt kvinnliga. En historia om förändring*, Lund 2001, s. 34–38; Morgan, s. 18f.
74. *Sedlighets-Vännen* 1889–90:3, s 22f. Svanström, *Offentliga kvinnor*.
75. *Sedlighets-Vännen* 1895:5–6, s. 55; Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society*, s. 133–35; Bland, s. xviii–xix.
76. Lundquist, s. 326f; Otto Westerberg, *Prostitutionens reglementering. Kritisk belysning med bilagor*, Stockholm 1890, s. 30.
77. *Sedlighets-Vännen* 1883:8, s. 113.
78. *Sedlighets-Vännen* 1884:5–6, s. 74.
79. Ibid., s. 73.
80. Ibid., s. 72.
81. Ibid.
82. *Sedlighets-Vännen* 1902:5–6, s. 70. Ett tidigare möte hade hållits den 31 januari 1902 på temat ”Huru skola osedlighetsnästena i Jakobs och Klara församlingar bäst kunna motarbetas?”, *Sedlighets-Vännen* 1902:5–6, s. 67f; Lundquist, s. 359.

83. *Sedlighets-Vännen* 1902:5–6, s. 79.
84. Ibid., s. 71.
85. Ibid., s. 75, 79.
86. Ibid., s. 80f.
87. Ibid., s. 84.
88. Ibid., s. 85.
89. Ibid., s. 86–92. Enligt styrelsens rapport i *Sedlighets-Vännen* 1906:3, s. 36 var antalet petitioner tolv och man räknade också upp Föreningen Hvita Bandet, Östermalm, Föreningen Hvita Bandet, Norra afdelningen samt Stockholms barnmorskeförening som avsändare till andra petitioner. Samtidigt lämnades även en allmän petition från Federationen.
90. Se emellertid Levin, *Testiklarnas herravälde*, s. 145f för en avvikande tolkning.
91. *Sedlighets-Vännen* 1884:5–6, s. 72.
92. *Sedlighets-Vännen* 1902:5–6, s. 90.
93. Se även Hörnqvist, s. 31.
94. Den brittiska, kontinentala och allmänna Federationens svenska avdelnings arkiv A Protokoll m.m. 1879–1920, protokoll 16 februari 1918.

Rädda Rosa

Frälsningsarméns räddningsarbete i Sverige 1890–1920

Anna Jansdotter

Vad var det som hände Rosa den där sommardagen på Vasagatan? Vad var det för en kamp hon utkämpade? Vad var det för en okuvlig längtan som föddes i hennes själ? Rosa har huvudrollen i en biografisk skildring som handlar om hur en prostituerad kvinna ”räddas” och ”upprättas” när hon kommer i kontakt med Frälsningsarméns räddningsarbete vid sekelskiftet 1900.[1]

> Stackars lilla Rosa! Hon har sina svagheter och bedrövelser. Det är så svårt ibland. Och det är så mycket, som frestar och retar henne. ”Jag blir så rasande ibland”, kan hon säga. ”Då någon kommer in i köket och frågar: ’Är detta jungfrun?’ kan jag bli alldeles upptänd invärtes, och jag ryter till: ’Ja!’ Men det är ju bara dumheter. Det är väl gott nog för mig att vara piga.” Det har ej varit lätt för Rosa att komma igenom. Men efter varje nederlag har hon rest sig igen och på nytt rätat på sig. En djup, okuvlig längtan föddes i den unga synderskans själ den där sommardagen på Vasagatan. Denna längtan har blivit den drivande kraften i hennes liv och förvandlat henne till en kvinna![2]

Att gestalta prostituerade kvinnors liv var ett sätt att framställa räddningsarbetet. Just den här berättelsen är publicerad i broschyren *Kvinno-*

kamp tryckt 1910. Citatet ovan är historiens slut. Rosa har då genomgått en religiös omvändelse och axlat egenskaperna mildhet, styrka och självkontroll, men hon kämpar för att förbli ”bevarad”.[3] Vi kommer att möta Rosa i den här artikeln, men också Laura Petri som var räddningsofficer i Frälsningsarmén. Hon förestod ett räddningshem för ”fallna” kvinnor på Grevturegatan i Stockholm, men var även en aktiv skribent. Det är Laura som skrivit Rosas livsberättelse.

När Laura Petri skildrar Rosas historia får vi veta mer om räddarna än vad vi får veta om dem som skulle räddas. Det är så jag läser materialet. Jag menar att i dessa och i andra berättelser om Frälsningsarméns räddningsarbete, där både kvinnor som Laura Petri och Rosa gestaltas,

Laura Petri (1879–1959) var räddningsofficer i Frälsningsarmén och förestod ett räddningshem på Grev Turegatan i Stockholm.

formuleras två olika typer av kvinnlighet – en respektabel och en icke-respektabel. Min utgångspunkt är att den respektabla räddningskvinnan konstruerade sig själv och sin egen kvinnlighet i mötet med den kvinna som skulle räddas. I samma process skapade hon också den icke-respektabla kvinnan. I det här kapitlet kommer jag att diskutera kvinnlighet och respektabilitet genom att analysera hur kläder och kroppar skildras av Frälsningsarmén i ett svenskt sammanhang perioden 1890–1920. Jag vill argumentera för att vi, för att förstå hur kvinnlighet konstrueras, inte endast bör ta avstamp i relationen man–kvinna utan även utgå från att kvinnlighet skapas i relation till ett flertal kategorier.

”Ärbara” och ”fallna” kvinnor

Hur skillnad skapades mellan en ”ärbar” och en ”fallen” kvinna är väl belyst i den internationella forskningen på området. Så argumenterar till exempel sociologerna Linda Mahood och Barbara Littlewood, i en analys av prostitutionen i Skottland under 1800-talet, för att borgerligheten i sina försök att förändra arbetarklassen skapade sig själva som de respektabla medborgarna.[4] Konsthistorikern Lynda Nead, som studerat prostitutionen som diskursivt fält under 1800-talet i en brittisk kontext, menar att i detta fält avskiljdes en respektabel kvinnlighet från en icke-respektabel. Nead relaterar formeringen av borgerlighetens klassidentitet till nationen och det brittiska imperiet. Moralisk renhet skulle skydda klassen, nationen och imperiet från förfall, och det var den borgerliga kvinnan som var bärare av denna moral. I den processen gestaltades den ”fallna” kvinnan som den ”ärbara” kvinnans motsats.[5]

I min tidigare forskning om den svenska räddningsrörelsen är skapandet av skillnad mellan kvinnogrupper en central aspekt i analysen.[6] Jag lyfte dock även fram att det pågick en parallell process där kvinnogrupperna konstruerades som lika. Det var laddat för en ”ärbar” kvinna från medel- och överklass att närma sig en kvinna som levde på prosti-

tution. Prostituerade kvinnor har historiskt sett omgivits av tabun och skillnaden mellan en ”ärbar” och en ”fallen” kvinna har tydligt funnits uttryckt och reglerad i såväl religiösa som kulturella sammanhang. I räddningsarbetet möttes kvinnorna ansikte mot ansikte. Även om män deltog i räddningsrörelsen var det kvinnor som rent fysiskt mötte prostituerade kvinnor i räddningsarbetet. Något annat var inte tänkbart. I min avhandling visar jag att det främst var personer med en protestantisk väckelsekristen förankring som var engagerade räddare. Det var dessa gruppers religiösa ideologi som uppmanade dem att hjälpa människor vilka uppfattades som ovärdiga fattiga av andra socialt engagerade, och därför lämnades därhän.

Jag menar att det, den religiösa utgångspunkten till trots, krävdes en diskurs om kvinnors likhet för att hantera den laddning som fanns i mötet. Viktig att poängtera är den maktrelation som låg inbyggd i likhetskonstruktionen. På samma gång som ”kvinnan” konstruerades (”vi är alla kvinnor”) så var det en ”ren” kvinna som skulle hjälpa en ”oren”. Detta pekar på att det i samma koncept ingick att det var skillnad på kvinna och kvinna. Jag menar att en produktion av likhet går att spåra dels i berättelser om den kvinna som blivit räddad och därmed betraktades som upprättad, dels i den retorik om ett systerskap som förekom inom rörelsen.

Produktionen av likhet har inte lyfts fram i någon större utsträckning i den internationella forskningen om räddningsrörelsen. Sherrill Cohen, som skriver om räddningsrörelsen i ett längre historiskt perspektiv och med fokus på Italien, och Susan Mumm, som studerat anglikanska nunnors räddningsarbete i England, vill synliggöra hur räddningskvinnor hjälpte andra kvinnor som exempelvis blivit utsatta för incest och våldtäkt. De menar att borgerliga kvinnor som ville hjälpa prostituerade solidariserade sig med kvinnor ur underklassen.[7] De problematiserar emellertid inte på allvar maktrelationer kvinnor emellan eller att likhetskonstruktioner mellan kvinnor dolt kvinnor som en heterogen

grupp. Denna diskussion har däremot varit central inom den feministiska forskningen under lång tid, så också hos forskare som studerat prostitution genom analyser av motståndet mot den reglementerade prostitutionen.[8]

”I mörkaste England och vägen ut”

Mötet mellan räddaren och den som skulle räddas handlar förutom om kön även om klass och sexualitet. Det var framför allt kvinnor ur över- och medelklass som räddade underklassens kvinnor. Den första gruppen uppfattades som ”ärbara” medan den andra gruppen sågs som ”fallna”. I min avhandling utgår jag från dessa kategorier. Här vill jag emellertid föra in ytterligare en variabel i analysen, nämligen ”ras”. Anne McClintocks bok *Imperial Leather* (1995) har i det här sammanhanget varit en inspirationskälla.

McClintock skildrar kolonialismen med stora penseldrag och rör sig i tid och rum och mellan kontinenter. Vi får analyser av allt från en fotosamling där den brittiska tjänsteflickan Hannah Cullwick poserar och ikläder sig olika identiteter vid mitten av 1800-talet till en analys av 1970-talets Sydafrika och av den självbiografi – *Poppie Nongena* – som en vit kvinna hjälper en svart kvinna att skriva. McClintock använder sig av feminism och marxism, av postkolonial teoribildning och av psykoanalys när hon vill förstå och förklara kolonialismens komplexitet. Hennes utgångspunkt är att kön, klass och ”ras” inte bör analyseras som separata kategorier utan förstås i relation till varandra.

McClintock menar att man kan dra paralleller mellan maktelitens uppfattningar om de ociviliserade ”andra” som befolkade kolonierna i exempelvis Afrika och deras syn på människor som levde i de västerländska storstädernas slumområden.[9] Hon tar Frälsningsarméns grundare William Booths bok – *In Darkest England and the Way Out*, som publicerades 1890 – som ett exempel på denna koppling. I boken presenterar

general Booth sin storslagna vision om hur han vill lösa det som han ser som sin tids största problem: den sociala frågan.

Boken översattes till svenska samma år som den kom ut och Booth besökte även Sverige i februari 1891, där han höll föredrag i bland annat Stockholm och Göteborg.[10] Booth hade inspirerats av Henry Morton Stanleys *In Darkest Africa* (1890), som fick ett stort genomslag under slutet av 1800-talet.[11] Han inleder sin bok med att anknyta till Stanleys betraktelser, och efter en beskrivning av Stanleys vedermödor skriver han:

> Detta är en förskräcklig skildring, en som har inristats djupt på civilisationens hjärta; men under det jag beklagade de förskräckliga lifsyttringar, som förefinnes i Afrikas vidsträckta skogar, syntes det mig blott såsom en liflig teckning af hvad som finnes i många delar af vårt eget land. Finnes det icke ett ”mörkaste England” på samma sätt som ett ”mörkaste Afrika”? Civilisationen, som alstrar sina egna barbarer, alstrar den icke äfven sina egna pygméer? Kunna vi icke finna motsvarigheter utanför våra egna dörrar, och kunna vi icke inom ett stenkast från våra domkyrkor och palats upptäcka fasor liknande dem, som Stanley har funnit uti de stora ekvatorialskogarne? Ju mer sinnet rör sig omkring ämnet, desto fullständigare synes mig likheten.[12]

Frälsningsarmén hade sina rötter i England. William och Catherine Booth grundade 1856 en socialevangelisk organisation i östra London. Verksamheten växte och efter några årtionden tog man namnet Salvation Army. Organisationen utvecklades till en internationell rörelse som nådde Sverige 1882. Armén hade en omfattande social verksamhet och ett av deras kännetecken var att de verkade bland de ”djupast sjunkna” som underklassens underklass benämndes. *I mörkaste England och vägen ut* (1890) handlar visserligen om England, men boken kom att bli en central text för Frälsningsarmén som helhet och fick ett stort genomslag i sin samtid.[13] Jag menar att det även i ett svenskt samman-

hang kan vara av intresse att dra den parallell som McClintock drar, och därmed inte bara studera hur mötet mellan räddaren och den som skulle räddas hänger samman med kön, klass och sexualitet, utan även belysa att delar av den vita underklassen rasifierades, inte bara i London utan även i Stockholm.

Prostituerade kvinnors räddning

Under 1800-talet infördes en kontroll av prostitutionen i Sverige. Syftet var att hindra spridningen av syfilis. I Frankrike hade en modell utarbetats och andra länder på kontinenten, men också de nordiska, använde det franska systemet som förebild när liknande regleringar infördes. Den reglementerade prostitutionen innebar att kvinnor som uppfattades som prostituerade registrerades och blev ålagda att följa vissa regler. De övervakades av polisen och ”besiktigades” regelbundet av läkare. I Sverige infördes reglementeringen 1859, men metoden hade provats redan i början av 1800-talet. Systemet användes fram till 1918 då det ersattes av *Lex Veneris*.[14]

Under samma period etablerades kvinnorörelser och sedlighetsrörelser, vilka ofta var delaktiga i det organiserade motståndet mot reglementeringssystemet. I England startade exempelvis British, Continental and General Federation som ville upphäva reglementeringen. År 1878 grundades en svensk avdelning som kom att kallas Federationen. Motståndet mot reglementeringen har varit föremål för viss forskning, som bland annat tagit upp och problematiserat relationen mellan feminism och sedlighet i den här typen av rörelser.[15] Olika sätt att analysera sexualiteten när det gäller både den tidiga kvinnorörelsen och dagens feminism har varit en internationellt viktig forskningsfråga under lång tid.[16]

Min artikel behandlar grupper som, istället för att försöka ändra på lagstiftningen och delta i den offentliga debatten, framför allt inriktade sig på att rädda prostituerade kvinnor. Utifrån ett långt tidsperspektiv

kan man se att räddningsinstitutioner funnits i katolska länder sedan medeltiden. I den protestantiska världen öppnades den första institutionen under 1700-talet. En skiljelinje mellan de katolska och protestantiska räddningsprojekten var tidigare i historien att kvinnorna i katolska länder helt enkelt gick i kloster när de lämnade prostitutionslivet, medan de i den protestantiska modellen skulle ”renas” och tränas till ett arbete. Genom att arbeta ute i samhället efter upprättelsen skulle kvinnorna hörsamma sin kallelse från Gud.[17]

I Sverige etablerades det första räddningshemmet i Stockholm år 1852. Det var personer som hade nära anknytning till den nyevangeliska väckelsen som öppnade hemmet. Under perioden 1850–1920 startades drygt ett tjugotal verksamheter för att rädda prostituerade kvinnor och det var främst personer som hade kopplingar till tidens kristna religiösa väckelse som tog sig an uppgiften. Frälsningsarmén påbörjade sitt räddningsarbete i slutet av 1880-talet. 1890 startade de sitt första räddningshem och med tiden öppnades fyra andra hem och en gatumission. Frälsningsarmén var en av de mest inflytelserika grupperna i den svenska räddningsrörelsen.[18]

Kläder och kroppar

I det här kapitlet kommer jag att analysera Frälsningsarméns räddningsarbete genom att diskutera hur kläder och kroppar gestaltas i materialet.[19] Det var dock inte bara hos Frälsningsarmén som prostituerade kvinnors klädsel avhandlades.[20] I det reglemente som fanns för besiktningsskyldiga kvinnor ingick nämligen regler för hur kvinnorna fick vara klädda. De skulle klä sig anständigt och inte visa sig på allmänna platser med ”utmärkande utstyrsel i fin klädedrägt”.[21] Temat kläder fanns också med i debatten om prostitutionens orsaker. Man menade att den fattiga flickans längtan efter vackra kläder var en anledning till hennes ”fall”, men också en bidragande orsak till att hon fortsatte med prostitu-

tionen. Staden utgjorde en frestelse genom butikernas skyltfönster och det stora utbudet av varor. Kvinnor med bättre ekonomiska förutsättningar anklagades även för att vara dåliga föredömen med sitt modeintresse och sina exklusiva kläder. En annan förklaring var att de kvinnor som prostituerade sig hade låga löner som knappt räckte till bostad och nödvändiga kläder; att de prostituerade sig på grund av fattigdom.

Klädreglerna för de besiktningsskyldiga kvinnorna var även inbäddade i många restriktioner för hur kvinnorna skulle föra sig och var de fick vistas. De skulle leva ett tyst och stilla leverne. De fick inte vistas ute efter klockan elva på kvällen. De fick inte öppna fönstren och prata med människor utanför eller visa sig i ett upplyst fönster så att de kunde bli sedda utifrån. Fönstren skulle ha rullgardinner eller en liknande anordning. När de rörde sig utomhus på gator, torg och allmänna platser fick de inte ”stryka” fram och tillbaka, gå flera i sällskap, stanna utan giltig anledning eller ”tilltala personer eller genom utrop och åthävor söka till locka sig uppmärksamhet”.[22] I reglementeringsförordningen fanns det med andra ord ett tydligt fokus på kvinnornas kroppar och hur de fick ta plats rent rumsligt.

Att klä sig som en kvinna

Min utgångspunkt är här att kläder är en viktig markör för kvinnlighet.[23] Frälsningsarméns kvinnor bar uniform och uniformen var central i deras krigsförklaring mot synden i världen. Krigsmetaforerna är genomgående hos Frälsningsarmén: dess ledare hade olika militära grader, man utbildade sig på krigsskolan, församlingsmedlemmarna kallades frälsningssoldater och man hälsade på varandra med honnör.[24] Precis som i armén fanns olika uniformer för olika grader. Kvinnornas uniformer var anpassade för kvinnor: de hade uniformsjackor som var lätt insvängda i midjan och hellånga klänningar, som huvudbonad användes bonnetten och håret var uppsatt.[25]

Historikern Judith Walkowitz diskuterar i boken *City of Dreadful Delight* (1994) Frälsningsarmén och dess roll som sociala aktörer i London under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Walkowitz menar att armén använde sig av den spänningsfyllda representationen av ”den offentliga kvinnan” för att locka människor till rörelsen. Arméns kvinnor beskrivs å ena sidan som öppna och tillgängliga, om än inte på ett sexuellt vis. Å andra sidan skapade uniformen otillgänglighet och distans mellan kvinnorna i armén och dem som de skulle hjälpa, när räddningsofficerarna exempelvis rörde sig i områden med prostituerade kvinnor. Uniformen gjorde kvinnorna synliga i det offentliga rummet och väckte till en början uppmärksamhet därför att den avvek från hur kvinnor förväntades klä sig, men tonade samtidigt ner deras kvinnlighet och skapade en rent av androgyn figur, menar Walkowitz. Hon anser även att uniformen fungerade som ett skydd för kvinnorna.[26]

Religionshistorikern Diane Winston, som studerat Frälsningsarméns etablering i USA, diskuterar också klädernas betydelse för kvinnliga medlemmar i Frälsningsarmén. Winston lyfter fram arméns kluvna förhållningssätt till den kommersiella populärkulturen. I sin ambition att göra sekulariserade ting religiösa, och att nå ut till massorna, använde de å ena sidan populärkulturen. De gjorde om musikhallar, teatrar och salooner till platser för predikan och använde sig av musik, parader och dramatiska bekännelseformer. Å andra sidan tog de avstånd ifrån den kommersiella kulturen i sin inställning till mode och kläder. Modeanpassade kläder stod i alltför stark motsättning till ambitionen att beakta enkelhet och att inte framhäva sig själv och kunde därför inte inkorporeras, menar Winston. Den religiösa identiteten – där dräkten var en del – gjorde det paradoxalt nog möjligt för kvinnorna att ta del av den urbana kommersiella kulturen. Hon menar att uniformen, även om den kritiserades och förlöjligades till en början, skyddade kvinnorna och gjorde det lättare för dem att röra sig i offentligheten.[27]

När Frälsningsarmén etablerade sig i Sverige 1882 var den kontro-

versiell. Den fick utstå hård kritik, och hade problem med myndigheter, polis och uppretade människor som störde mötena och trakasserade både Hanna Ouchterlony – Frälsningsarméns första ledare i Sverige – och vanliga frälsningssoldater. Ett exempel är att Ouchterlony var förbjuden att gå till mötena utan måste åka med häst och vagn på grund av risken för bråk. Ett annat är det upplopp på årsfesten 1883 då en uppretad folkmassa trängde in i lokalen. Till slut kom polis och militär till platsen, där de lär ha skjutit över folkmassans huvuden för att skingra den. Under en period hade armén svårt att få hyra lokaler bland annat för att mötena var bråkiga och man började då hålla möten ute på bakgårdar. Ytterligare ett exempel är då frälsningssoldaterna, det vill säga arméns församlingsmedlemmar, skulle börja bära uniform. Det finns en berättelse om hur soldat Hanna Andersson, tillsammans med en kamrat, skulle bära bonnett offentligt och hur de trakasserades av människor på väg till ett möte.[28]

Det är mycket som pekar på att uniformen fungerade som det skydd Walkowitz och Winston diskuterar och att den gav kvinnorna utrymme. Deras dräkt signalerade med tiden allt mindre spektakel och allt mer ett respekterat socialt engagemang. Det förekommer emellertid exempel på den spänning mellan kvinnligt kommersialiserat mode och enkelhet, som Winston tar upp. I Laura Petris biografi över Hanna Ouchterlony finns en berättelse om när Jenny Swensson – också hon en känd person från Frälsningsarméns etablering i Sverige – anslöt sig till armén. Historien förtäljer hur Swensson försökte lägga bort sin världsliga livsstil men hur hon inte riktigt lyckades med detta vid sitt inträde i armén.

> Nu kände Jenny intet inre förhinder mer. Hon gjorde sig av med sin guldkedja och alla krås och manschetter och for iväg, men anlände icke förty till Frälsningsarméns krigsskola med en gul fjäder svajande i hatten mitt på blanka söndagsförmiddagen. Vilken opassande entré hon gjorde blev henne först senare klart.[29]

Winston tar även upp hur Frälsningsarméns kvinnor till en början uppfattades som omoraliska, bland annat för att de talade offentligt.[30] Kvinnors rätt att predika var en fråga som drevs av Frälsningsarmén, och den provocerade.[31] Att Frälsningsarméns kvinnor uppfattades som omoraliska går även att hitta i ett svenskt material. Laura Petri menar i sin ovan nämnda biografi att det faktum att Hanna Ouchterlony och andra kvinnor i armén uppträdde offentligt och utan turnyr bidrog till att Frälsningsarmén blev så attackerad och kritiserad under 1880-talet. Hon skriver:

> Hur hemskt detta oförklarliga trots mot höviskhetens bud inverkade på alla anständiga människor, kunna vi föreställa oss endast genom att nu tänka oss två predikande damer i byxor. Dock voro frälsningsfröknarna mycket vårdade i sin toalett. De uppträdde med vita rysch om halsen och långa släp på sina helskurna prinsessklänningar med täta bandrader nertill.[32]

Laura Petri menar till och med att människor inledningsvis kunde uppfatta kvinnorna i Frälsningsarmén som ”fallna” kvinnor.

> Den unga Frälsningsarmén hade ett dåligt rykte. Den fick i rikt mått smaka saligheten av människornas försmädelser och lögnaktiga ord. De unga kvinnliga salvationisterna betraktades av en hel del okunniga människor som fallna kvinnor. Vid de kvinnliga officerarnas anländande till Landskrona 1888 för att ”öppna eld”, kommo unga män och knackade på deras dörr på natten. De stackars flickorna hade en dålig [sic] lås för dörren och måste barrikadera den med möbler.[33]

Låt oss då återvända till berättelsen om Rosa som nämndes i början av artikeln. Hur skildrades Rosas relation till kläder? Ett tydligt tema är hennes längtan efter vackra kläder. Vi får veta att hon var mycket förtjust i eleganta toaletter, något som bidragit till hennes ”fall”. Då hon kände sig nedstämd köpte herrarna en ny dräkt eller en ny hatt åt henne:

> Herrarna började leva om med mig, innan jag var fyllda femton år. Jag tyckte om att vara fin, och jag fick fina kläder. När jag var ledsen, köpte de mig en ny hatt eller en ny dräkt, och så blev jag glad igen.[34]

På räddningshemmet drömde hon till en början om en ljusblå sidenklänning men där lärde hon sig självkontroll och att i stället sy vackra kläder åt andra. Vid ett tillfälle, efter att hon lämnat hemmet som upprättad, frestades hon åter av en man som bland annat erbjöd henne en ny promenaddräkt om hon kom med honom.[35]

När prostituerade kvinnors kläder beskrivs i material från Frälsningsarméns räddningsarbete är det framför allt två bilder som framträder. Den ena visar en kvinna som Rosa – en alltför lyxigt klädd kvinna. Hon bär sammet och siden eller en dyrbar pälskrage.[36] En berättelse handlar om mor Kersti vars dotter kommit tillbaka till det fattiga hemmet ”som en fin fröken med flor för näsan och ringar på fingret”.[37] En annan handlar om en kvinna som kommer till räddningshemmet i Göteborg för att söka inträde där. Räddningsofficeren berättar:

> Då jag betraktade henne, iklädd den nätta sammetsjackan och stora, svajiga hatten, undrade jag i mitt stilla sinne om hon skulle kunna försaka all denna ”finess” och bli en af våra små enkla flickor.[38]

I en annan berättelse, där en mor sörjer sin dotters ”fall”, framkommer att dottern redan som mycket ung haft en längtan efter granna kläder. Så fort hon tjänat en slant extra så lade hon den på kläder. Modern berättar om hur de bråkat om detta, och att hon framfört argumentet att hon tyckte att var och en skulle vara klädd efter sitt stånd.[39]

Kvinnorna använde även smink och parfym. I broschyren *Lösa blad från slum- och räddningsverket* beskrivs de på följande vis: ”Där komma några högljudt skrattande unga kvinnor gatan utför. De målade kinderna och de fräcka blickar som träffa konstapeln tillkännagifva lastens prestinnor”.[40] Längre fram i texten får vi veta följande:

> Vi betagas af en nästan hopplös förtviflan vid åsynen af denna procession af våra egna systrar, som ur sina kvafva kyffen, sminkade, parfyrmerade, halfdruckna eller morfinförgiftade gifva sig ut på sin nattliga jagt mot egen och andras ruin.[41]

Den andra bilden återger en kvinna som var illa klädd – en trashank. Hon var fattig, utslagen, sjuk och kläderna hon bar var trasiga. Ett tema är vad som händer med den äldre prostituerade kvinnan. I en broschyr kan vi läsa följande: ”Hvad deras öde blir? Gå ned i det stinkande slumkvarteret och fråga den gamla utmärglade af lumpor höljda kvinnan och hon skall – peka på sig själf.”[42] I ett annat sammanhang berättas det om hur räddningskvinnorna närmat sig en gammal prostituerad kvinna som låg för döden, genom att ge henne tre skära rosor. Här kan man se hur kvinnans hår kommer in som en markör av hennes förändrade tillstånd, det vill säga hennes omvändelse. Till en början får vi veta att hon ”såg ut att vara omkring 50 år. Det svarta, tofviga håret föll ned öfver ett ansikte, som ännu bar spår af skönhet, men öfver hvilket ett hårdt, kallt uttryck hvilade”.[43] Efter omvändelsen får räddningskvinnan kamma och tvätta den prostituerade. Kvinnans dystra och hårda uttryck hade nu försvunnit och hon utstrålade enligt berättelsen en ljuvlig frid.

Genom att belysa temat kläder har jag velat synliggöra skilda konstruktioner av kvinnlighet. En respektabel kvinnlighet i uniform och en icke-respektabel som framträder som en motbild till den respektabla; dels som den lyxigt klädda kvinnan, dels som trashanken. Trots en viss laddning kring frälsningskvinnornas kläder fanns det i mötet mellan de två kvinnogrupperna ingen tvekan om vem som var vem – skillnaden markerades tydligt. Diane Winston menar att den uniform som bars av kvinnor inom Frälsningsarmén tonade ner kvinnligheten och Judith Walkowitz diskuterar hur uniformen förmedlade androgynitet. Min tolkning är att uniformen inte tonade ner kvinnligheten utan var en del av projektet att formulera en ny kvinnlighet – en ny respektabel

kvinnlighet som tog spjärn mot den icke-respektabla kvinnan, den prostituerade kvinnan. Om vi kombinerar Frälsningsarméns skildringar av kvinnors kläder med nästa tema menar jag att mitt argument understryks ytterligare.

Att föra sig som en kvinna

Min utgångspunkt är att även skildringar av kroppen och hur kroppen tar plats i rummet användes som markörer av en respektabel och en icke-respektabel kvinnlighet. Frälsningsarméns kvinnor agerade i det offentliga rummet – staden – och dessutom i de allra skummaste kvarteren. Det var själva tanken med Frälsningsarméns arbete. Som vi sett ovan användes uniformen som en strategi för att kunna röra sig där. I broschyren *Slumsystern* (1908) skildrar Laura Petri storstadsnatten. Där fanns de prostituerade kvinnorna men även frälsningssoldaterna blir synliggjorda i berättelsen.

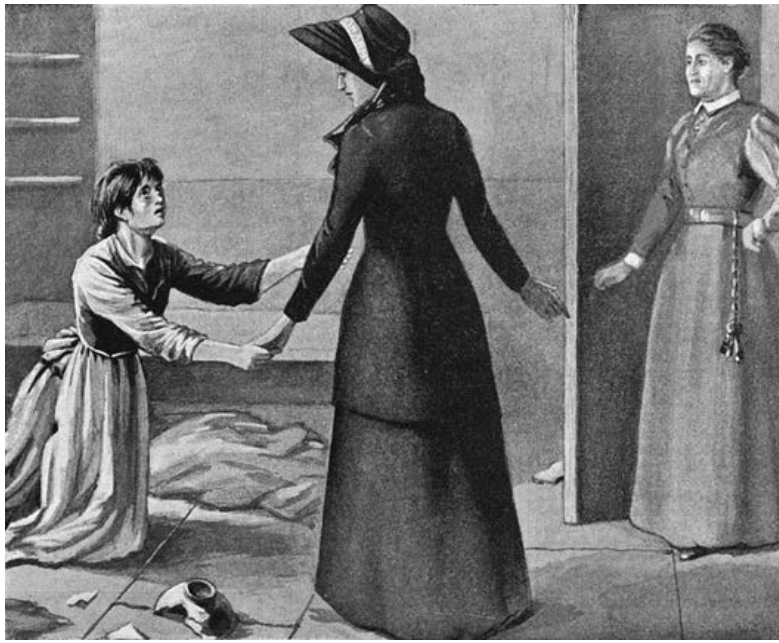
> Det är natt. Rofdjuren smyga sig ut ur skogens gömslen, schakalerna uppgifva sina hemska tjut, gamarna kretsa omkring och vädra efter as. Unga män säga godnatt till sina mödrar och systrar samt begifva sig ut på rof. Unga kvinnor taga sig en duktig klunk ur brännvinsbuteljen och ragla ut på gatan för att söka sig ett byte. Det är natt. Storstadsnatt. Flickorna dansa gatan framåt i det elektriska ljuset. De hoppa, de springa, de vifta med händerna. Herrarna skratta och springa efter dem. ”Tio kronor!” ”Pyttsan, ni har inget att betala med. Jag känner er nog. Dålig affär!” Hon slår af honom den höga hatten. Två frälsningssoldater komma gatan uppför. ”Godkväll, Signe!” ”Godkväll, kapten![44]

Berättelsen fortsätter med att Signe ber kapten om att få följa med till räddningshemmet, hon är berusad, och kapten undrar om hon menar allvar. Samtalet utmynnar i att Signe följer med till hemmet där hon bäddas ner i en varm säng. Beskrivningar av gatan och staden som hotfulla

men också hur dessa platser förknippades med en exotisk ”undre värld” eller med social misär florerade under perioden. Bilderna förmedlades bland annat av författare, journalister och socialt engagerade personer.[45] Vad som delvis skiljer dessa beskrivningar från ovan nämnda citat är att den vanligaste betraktaren av livet i staden var en man medan räddarna var kvinnor.[46]

Judith Walkowitz diskuterar i den ovan nämnda boken den borgerlige mannen som betraktare av staden, flanören som studerar det moderna storstadslivet, platserna och människorna. Hon lyfter även fram flanörens intresse för arbetarklasskvinnor och prostituerade kvinnor. Flanörens litterära alster som skildrar hans upplevelser har ofta kopplats samman med konstruktionen av den borgerlige mannens subjektivitet. Walkowitz diskuterar hur också kvinnor tog plats i offentligheten som sociala aktörer och tar i sammanhanget upp Frälsningsarméns kvinnor. Den kvinnliga betraktaren producerade nya berättelser om staden som inkorporerades – men också konkurrerade – med dominerande föreställningar.[47] Walkowitz menar exempelvis att de kvinnliga filantroperna inte övertog den offentlige mannens föreställningar om det urbana landskapet, utan omskapade bilden av staden, speciellt slumområdena. Slummen konstruerades som platser där kvinnor med deras klassbakgrund hade rätt att vistas. Processen innebar att de markerade det ”kvinnliga” i sättet att vara och att betrakta – egenskaper som exempelvis självuppoffring och kroppskontroll.[48]

När man läser Frälsningsarméns kvinnoskildringar slås man av med vilken självklarhet kropparnas plats i rummet ofta beskrivs. Här är en förklaring givetvis, precis som Walkowitz lyfter fram, att man i berättelserna ”skrev in” kvinnorna i offentligheten – man ville visa att de hade rätt att vara där. Ett genomgående tema i skildringarna av räddningsrörelsens kvinnor, vilket jag visar i min avhandling, var att kvinnorna var starka, milda och besatt självkontroll.[49] Frälsningsarméns berättelser följer samma mönster.

Tidskriften Ljus i mörker *gavs ut av Frälsningsarméns kvinnliga sociala arbete. Bild från 1901.*

En bild i gatutidningen *Ljus i mörker* illustrerar en artikel om räddningsarbete på fängelset. Vi kan se hur räddningskvinnan är placerad i bildens centrum och att hon på ett självklart och säkert sätt står där med öppna armar. Hennes kropp tar plats i rummet och hon är mild, samlad och stark. Fångvakterskans kroppsuttryck är mera avvisande. Hon håller handen i sidan och nycklarna, vilka symboliserar makt, hänger utmed kjolen. Reportageförfattaren skriver om fångvakterskan: ”Ett misstroget, nästan hånfullt uttryck hvilar öfver hennes ansikte.”[50] Fångvakterskans misstro mot fången förklaras med att hon själv inte mött Jesus. Fången, vars tragiska livshistoria vi får veta i artikeln, står på knä som en bot-

färdig Magdalena och blickar upp mot räddningskvinnan. I beskrivningen av cellen berättas det om kvinnans förtvivlan och oro och hur saker ligger sönderslagna på golvet. Men då räddningskvinnan kommer in i cellen blir hon lugn:

> Men det är ett visst något hos denna frälsningsofficer, som kommer fången att bli lugn, att sjunka ned på sina knän och med tårade ögon och skälfvande läppar bönfalla om hjälp och räddning. Vi tycka oss höra salvationistens svar om denna vidöppna famn, där alla arbetande och betungade finna ro och om denna purpurröda flod, som väller fram från Mästarens genomstungna sida till frälsning från hvarje synd.[51]

Mötet på gatan mellan räddaren och den som skulle räddas kunde beskrivas både som något självklart och som något laddat. Det finns en beskrivning av hur Elisabeth Liljegren, en centralgestalt för Frälsningsarméns kvinnliga sociala arbete, tillsammans med en annan frälsningssoldat promenerade hem från ett möte en sen kväll. Kvinnorna gick över ett torg och Liljegrens följeslagerska berättade följande:

> Några mörka skuggor rörde sig på afstånd i skydd af ett plank. Vi förnummo därifrån en sakta hviskning: ”Major Liljegren!” Vid detta ljud släppte hon hastigt min arm. Här var någon lidande, förlorad varelse, som påfordrade hennes omedelbara hjälp och beskydd. Hur villigt ilade hon ej till dess möte – någon att rädda från fördärfvets grop – någon juvel att upphämta ur syndens dy – en af de tusende fallna systrar, som nattetid vandra kring våra gränder och torg![52]

Elisabeth Liljegren tvekade inte. En annan berättelse handlar om hur Laura Petri var på väg till Templet på Östermalmsgatan i Stockholm för att fira en högtid och mötte en prostituerad kvinna som hon kände från sin barndom. Det sägs att hon räckte kvinnan sin hand utan att tveka men att hon efter att de promenerat en stund tillsammans blev irriterad över att kvinnan inte kände någon skam i denna situation.

> Vi nalkades åter Templet och jag märkte att man observerade oss allt mer och mer. (Den röda mössan passade nog inte riktigt i styck med hennes habit.) Hon måste märkt detsamma. Och förstått hvarför. Men hon tycktes ej känna sig det ringaste besvärad, och dock, där nere på djupet af hjärtat dit blott den allsmäktiges öga trängde, där måtte väl ändå hafva rört sig något underligt…[53]

Oavsett om kvinnorna var säkra eller blottade aggressivitet i den ofta kontrollerade räddningsrollen markerades de tydligt som respektabla.

Hur berättas det då om Rosas kroppsuttryck och om hur hennes kropp tog plats i rummet? I Rosas livsberättelse finns en beskrivning av hur hon började få ångest över det liv hon levde. Ångesten tog sig fysiska uttryck, och det är en utsatt och jagad kvinnokropp som beskrivs. Rosa hade stämt träff med en man och gick Vasagatan fram då hon plötsligt såg sin livssituation framför sig. Hon skakade i hela kroppen, började leta efter Frälsningsarméns räddningshem och blev till slut lotsad dit. Väl framme på hemmet beskrivs hon som en jagad hind.

> Bröstet flämtade, färgen kom och gick på kinderna. Hela hennes varelse uttryckte den djupaste ångest. Spörjande, sökande, bedjande, blickade hon på den unga kvinnan framför sig. Fanns någon hjälp? Fanns någon räddning?[54]

I beskrivningarna av de prostituerade kvinnornas kroppar och hur de tog plats i rummet kan jag urskilja tre negativa bilder i materialet. En var att de hade bristande självkontroll. Kvinnorna kunde uppträdda aggressivt, ha en stark frihetslängtan, vara förslappade eller lättjefulla. Det finns många beskrivningar av livet på räddningshemmet. Ibland framställdes längtan ut till det gamla livet som en stark kraft som kvinnorna på hemmet inte kunde stå emot, vilket visade deras brist på självkontroll. I *På studiefärd i slum- och räddningsverket* skildrades en scen där officerarna varit uppe med en kvinna under natten och försökt få henne att stanna

på hemmet. De hade bett till Gud, de hade gråtit och talat med henne om att inte krossa sin mors hjärta, men inget hade hjälpt.

> Flickan längtade ut, längtade passioneradt efter att få tillfredsställa sina onda begär, ehuru hon visste hvilket elände hon gick till mötes och att fängelse ej var långt borta. Hon måste ut – hon var ej ännu trött på synden och hade ej ännu något verkligt begär efter Gud, och sedan officerarna gjort allt för att öfvertala henne och därpå låtit henne sitta några timmar i ensamheten och besinna sig, läto de henne gå. Det var intet annat att göra.[55]

Ett annat sätt att uppfatta de prostituerade kvinnorna var att de var sexuellt hotfulla. Kvinnorna beskrivs som fräcka och njutningslystna, och det finns beskrivningar av hur de bjöd ut sig i det offentliga rummet. De prostituerade skrattade högt, de var berusade eller dansade gatan fram. De luktade av parfym och deras blickar var fräcka.[56] Som vi sett ovan finns en skildring av hur Laura Petri träffar en bekant från ungdomsåren som nu var prostituerad. Petri berättar att hon bara sett skymten av kvinnan en sen kväll, hon hade tvekat och tänkt att det var någon annan, eller att hennes bekant bara var i Stockholm på besök. Men vid mötet på gatan visste hon att det var den kvinna hon känt och att hon var prostituerad. Hon skriver:

> Fans [sic] det väl något tvifvel mera? Nej. Den där spelande fast skygga och likväl fräcka blicken, den sade mycket den. Och det där halft ironiska halft blaserade draget kring munnen, det tycktes säga: ”Visst är jag fallen, men är det inte min sak? Hvem angår det? Inte mig en gång!” Jag förehöll henne faran af hennes lif. Och hon – log. Jag talade med henne om hennes hem och hennes syskon. Då såg hon med en förebrående blick på mig ett ögonblick – men bara ett enda ögonblick. Det var dock nog för mig för att komma mig att hoppas att det ännu funnes en räddningsplanka för henne. Och så log hon igen.[57]

Ett tredje synsätt var att kvinnorna blev illa åtgångna till följd av det liv de levde. Bilden av en utsatt kvinnokropp är också synlig i skildringarna. Det berättas till exempel om en 17-årig flicka som nu var på ett av arméns räddningshem. När hon var 8 år hade hennes mor fört in henne i ”fördärfvet, och sedan dess har hela hennes lif varit en kedja af synd, sjukdom, nöd och gräsligheter”.[58]

I Frälsningsarméns berättelser om räddningsarbetet uttrycks föreställningar om kroppar och hur kroppen tog plats i rummet. Precis som med skildringarna om kläder menar jag att dessa föreställningar markerade skilda kvinnligheter. En respektabel kropp med ett kroppsuttryck som utstrålade mildhet, styrka och självkontroll och en icke-respektabel som framträder som motsatsen. Den icke-respektabla kroppen hade dålig självkontroll, var sexuellt utmanande eller beskrevs som utsatt.

Ett genusperspektiv, som inte i första hand utgår från maktrelationer mellan kvinnor och män, utan vill problematisera maktrelationer mellan kvinnor, öppnar för en mångfasetterad maktanalys. I mycket forskning om den moderne borgerlige mannen, flanören, betraktaren av staden, uppfattas mannen som ett subjekt och kvinnan som ett objekt. Walkowitz, och många med henne, har argumenterat för att även den borgerliga kvinnan hade tillgång till offentligheten inom vissa ramar. Dessa kvinnor var aktiva betraktare och skildrare av storstadslivet. Vad jag vill lyfta fram i det här sammanhanget är hur Frälsningsarméns kvinnor konstruerade sig som subjekt, som respektabla kvinnor, genom att distansera sig mot andra kvinnor i offentligheten. Centralt för analysen är med andra ord klass och sexualitet.

Men jag vill även vidga perspektivet ytterligare genom att hänvisa till McClintock och hennes koppling mellan det mörkaste England och det mörkaste Afrika. McClintock skriver i sin analys av den brittiske advokaten Arthur Munby, en man som kan sägas ha varit besatt av att studera arbetarklasskvinnor, att han var upptagen av att typologisera och kartlägga det okända i form av underklassen. Hon menar att för-

utom att genren var borgerlig var den också kolonial. De urbana och imperialistiska projekten var sammanvävda genom det gemensamma intresset för att genom empirisk kunskap och kartläggning söka ”sanningen”.[59] McClintock för även ett intressant resonemang om tids- och rumsuppfattningar. De människor som befolkade kolonierna och de västerländska storstädernas slumområden tillhörde enligt tidens forskare och samhällsdebattörer en förfluten epok. De befann sig i en annan fas på utvecklingsstegen, men de fanns rent rumsligt i modern tid.[60] Så menar jag att även de prostituerade kvinnorna uppfattades i Frälsningsarméns berättelser om räddningsarbetet. De skildras som att de saknade självkontroll och var sexuellt utmanande, och de tillhörde en annan tid men fanns i hjärtat av modernitetens rum. Deras utsatthet krävde att de skulle räddas.

Kvinnor emellan

Min tes är att det samtidigt med konstruktioner av olikhet och hierarkier också etablerades en diskurs om kvinnors likhet för att hantera mötet mellan räddaren och den som skulle räddas.

För det första menar jag att berättelser om ”fallna” kvinnors religiösa omvändelse producerade en sådan likhet. Den respektabla kvinnligheten var även möjlig – om vi utgår ifrån räddarnas ideologi – för en kvinna som levt på prostitution. Genom upprättelsen kunde hon bli respektabel, vilket förstärktes om hon gick med i Frälsningsarmén och blev frälsningssoldat. I det här sammanhanget vill jag återknyta till klädtemat och poängtera hur uniformen skapade en likhet. I ett brev publicerat i gatutidningen *Ljus i mörker* låter räddarna en kvinna som blivit frälsningssoldat berätta om hur förtjust hon tidigare varit i vackra kläder men att så inte längre var fallet. ”O, nej, jag prisar Gud, ty jag känner huru han dag för dag kan ödmjuka mig, och i klädesväg har jag sagt farväl till allt utom min uniform, hvilken jag får bära vid alla tillfällen.”[61]

Jag menar att det även formuleras en likhet mellan räddare och dem som skulle räddas i beskrivningarna av kroppar och kvinnokropparnas plats i rummet. Det finns en positiv bild av den kvinna som är i fokus för räddningsarbetet och som fungerar som en motbild till de tre negativa som jag nämnde ovan. Den positiva bilden gäller de kvinnor som upprättats, det vill säga lämnat sitt forna syndiga liv. Då utstrålade kropparna enligt räddningsberättelserna lugn och kvinnorna var samlade och milda. Idealet för kvinnogrupperna är med andra ord lika. En berättelse återger hur en tidigare skyddsling besökte ett räddningshem, där hon drack te och samtalade med major Liljegren. Hon beskrivs på följande vis: ”Ögonen strålade af hälsa och glädje, och öfver hela den ungdomliga uppenbarelsen hvilade en prägel af ordning och skötsamhet.”[62]

Förutom den likhet som producerades mellan kvinnogrupperna genom uniformen och hur en upprättad och respektabel kvinnokropp beskrivs, menar jag för det andra att det etablerades en retorik om ett systerskap mellan kvinnogrupperna. Exemplen är många. Hanna Ouchterlony hänvisade till sina ”fallna systrars” nöd då hon startade arméns första räddningshem. I en biografi om Elisabeth Liljegren omtalas hennes starka engagemang för de prostituerade kvinnorna. Det berättas om hur hon talade med Gud och menade att om han inte kunde frälsa ”dessa mina systrar” skulle hon förlora tron på den egna själens frälsning. I gatutidningen *Ljus i mörker* förekommer begrepp som ”medsystrar”, ”dessa våra fallna systrar” och ”dessa kära systrar”.[63] Det finns andra exempel på hur Frälsningsarmén använder ett språkbruk som påminner om en kvinnoemancipatorisk retorik under perioden. Berättelsen om Rosa är exempelvis publicerad i en skrift med namnet *Kvinnokamp*. Vad var det då för en kvinnokamp som armén bedrev?[64]

Jag uppfattar att det grovt sett fanns tre inställningar till kvinnoemancipationen i den svenska räddningsrörelsen och att Frälsningsarmén ensam stod för en av de tre. Frälsningsarmén strävade efter en jämlikhet mellan könen, men syftet var inte att frigöra kvinnan i allmän-

het utan att frigöra henne för att hon skulle ta del i arbetet för Guds rike. Kvinnorna inom Frälsningsarmén hade ledande positioner. Den högsta ledaren i Sverige var under en lång period en kvinna. Den ogifta kvinnan arbetade och hade egna grader inom armén medan den gifta kvinnan fick sin mans grad och fick dra ned på de offentliga uppdragen för att ägna mera tid åt familjen. Det var ingen skillnad på män och kvinnor i fråga om auktoritet inom armén. Män kunde ställas under en kvinnas ledning och det var graden i armén som var det avgörande.[65] Armén var positiv till en viss kvinnoemancipation men inte i en borgerlig liberal bemärkelse. Man ville se kvinnan som mannens kamrat och jämlike, man uppmanade henne att stå upp mot ett mångårigt förtryck, men syftet med frigörelsen var att hon tillsammans med mannen skulle främja Guds rike.[66] I sin biografi över Hanna Ouchterlony diskuterade Laura Petri kvinnosaken och betonade att Hanna Ouchterlony inte var vad man brukade kalla en emanciperad kvinna. Hon var ”intensivt kvinnlig” och tyckte om hus och hem. Hon var ingen kvinnosakskvinna; hon förde inte kvinnornas talan, utan Guds talan.[67]

Avslutning

Laura Petri var en kvinna i uniform, en respektabel kvinna. Det var hon som gestaltade Rosas längtan efter en blå sidenklänning och beskrev andra kvinnor som levde på prostitution som trashankar. Laura Petri intog offentligheten med sina texter men hon mötte även de ”fallna” kvinnorna rent fysiskt ansikte mot ansikte. Som jag berör ovan var hon föreståndare för ett av Frälsningsarméns räddningshem i Stockholm. Hon skildrade sig själv och många av de kända kvinnorna i armén som milda, starka och kontrollerade, medan de kvinnor som skulle räddas beskrevs som okontrollerade, sexuella och utsatta.

Genom att ställa Laura Petri mot en kvinna som Rosa, har jag velat belysa hur kvinnlighet inte endast skapas i relation till manlighet utan

även, i allra högsta grad, produceras kvinnor emellan. Forskare som Judith Walkowitz och Diane Winston menar att uniformen tonade ned kvinnligheten och rent av gav kvinnorna ett drag av androgynitet. Deras tolkning bygger framför allt på hur kvinnlighet produceras i relation till manlighet. Utifrån mitt perspektiv skapade uniformen en ”ny” kvinnlighet som kontrasterades mot de icke-respektabla kvinnornas kläder. Jag menar att uniformen betonade kvinnligheten. Jag har även problematiserat hur en respektabel kvinnokropp – ett kvinnligt subjekt – kunde inta det offentliga rummets allra mörkaste vrår med sin kvinnlighet intakt. Även här argumenterar jag för att ett intressant perspektiv är att ställa kvinnor mot kvinnor och inte endast se kvinnor i relation till män. Frälsningsarméns kvinnor iakttog och skildrade den moderna staden och dess invånare, och var inte endast, som kvinnor, objekt för en manlig blick. Deras respektabla kroppar kontrasterades mot de icke-respektabla kvinnokropparna som dansade gatan fram eller vittnade om lidande och förfall.

Jag har även velat lyfta fram den likhetskonstruktion som jag menar fanns parallellt med produktionen av skillnad i räddningsarbetet. Laura Petri trodde på omvändelsens kraft och att alla människor var lika inför Gud. Genom omvändelsen fanns en möjlig likhet mellan kvinnorna. Men även Laura Petris skildringar av ett systerskap bidrog, menar jag, till att skapa en likhet. Central i likhetskonstruktionen var dock den maktrelation som låg inbyggd i densamma. När ett ”vi” konstruerades var det centrala att en ”ärbar” kvinna skulle rädda en ”fallen”. Likheten till trots, var det med andra ord skillnad på kvinna och kvinna.

Jag vill avsluta artikeln med att förtydliga min teoretiska poäng och därmed lyfta blicken från källorna och se ut över det svenska teoretiska landskapet inom fältet genushistoria. I min forskning där jag studerat maktrelationer mellan kvinnor har de teorier som dominerat ett svenskt teoretiskt sammanhang inte fungerat. Jag är inte på något vis ensam om att problematisera maktrelationer mellan kvinnor inom svensk genus-

historisk forskning, framför allt inte på ett mer empiriskt plan.[68] Men min uppfattning är att huvudfåran i den *teoretiska* debatten inte på allvar problematiserat maktrelationer mellan kvinnor. Den genushistoriska kanon har varit inriktad på ett genusbegrepp där den överordnade maktrelationen bedömts vara den mellan man och kvinna. Min väg har varit att ta hjälp av ett internationellt forskningsläge – om prostitution – och jag har låtit mig inspireras av teoretiska ingångar jag hittat där.

När jag studerat hur kvinnlighet konstruerats har min ambition varit att ta hänsyn till ett flertal maktdimensioner. Jag menar att ett öppnare maktbegrepp i ett genushistoriskt sammanhang skapar en konstruktiv position som leder till nya tolkningar, vilket jag visat i min analys av den uniform som bars av kvinnor inom Frälsningsarmén. Tolkningarna kan berika tidigare forskning, men också problematisera och utmana den. Dessutom kan perspektivet placera in svensk förfluten tid i ett globalt sammanhang. De koloniala berättelserna går inte endast att hitta i brittisk sockerreklam från mitten av 1800-talet, som vi kan läsa om hos Anne McClintock, utan de är även tätt sammanvävda med svenskt socialt arbete och går, som vi sett, att finna spår av i Frälsningsarméns gatutidning *Ljus i mörker*.

Noter

1. Jag vill tacka Christina Carlsson Wetterberg, Diana Mulinari och Eva Österberg för värdefulla synpunkter och kommentarer!
2. Laura Petri, *Kvinnokamp. Tjugu-års berättelse från slum- och räddningsverket*, Stockholm 1910, s. 25.
3. Att Rosa kämpade för att förbli ”bevarad” innebar att hon strävade efter att förbli omvänd, dvs. en s.k. sant kristen.
4. Barbara Littlewood & Linda Mahood, ”Prostitutes, Magdalenes and wayward girls. Dangerous sexualities of working class women in Victorian Scotland”, *Gender and History*, vol. 3, no. 2, 1991, s. 173. Se även Linda Mahood, *The Magdalenes. Prostitution in the Nineteenth Century*, London 1990.
5. Lynda Nead, *Myths of Sexuality. Representations of Women in Victorian Britain*, Oxford

1990, s. 2ff, 91ff.

6. Se framför allt min avhandling *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920*, Stockholm 2004. Med räddningsrörelsen menas de sammanslutningar som jag kartlagt i min avhandling, vilka utförde socialt arbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920. Jansdotter, *Ansikte mot ansikte*, s. 41–60.
7. Sherrill Cohen, *The Evolution of Women's Asylums since 1500. From refuges for ex-prostitutes to shelters for battered women*, New York 1992; Susan Mumm,"'Not worse than other girls'. The convent-based rehabilitation of fallen women in Victorian Britain", *Journal of Social History*, vol. 29, no. 3, 1996.
8. Se t.ex. Lucy Bland, *Banishing the Beast. English Feminism and Sexual Morality, 1885–1914*, London 1995, s. xviii–xx.
9. Anne McClintock, *Imperial Leather. Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*, London 1995, s. 118–122. Många forskare har uppmärksammat hur underklassen i exempelvis Londons slumområden rasifierades, men för McClintock är kopplingen central. Jfr Judith Walkowitz, *City of Dreadful Delight. Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian London*, London 1994, s. 18ff.
10. Evald Malmström, *Femtio års fälttåg. Frälsningsarmén i Sverige 1882–1932*, Stockholm 1932, s. 179f.
11. McClintock, s. 121; Pamela J. Walker, *Pulling the Devil's Kingdom Down. The Salvation Army in Victorian Britain*, Berkeley 2001, s. 240.
12. William Booth, *I mörkaste England och vägen ut*, Stockholm 1890, s. 17.
13. Se t.ex. Diane Winston, *Red-hot and Righteous. The Urban Religion of the Salvation Army*, Cambridge, Mass. 1999, s. 61; Walker, s. 236–241.
14. Tommie Lundquist, *Den disciplinerade dubbelmoralen. Studier i den reglementerade prostitutionens historia i Sverige 1859–1918*, Göteborg 1982; Yvonne Svanström, *Policing Public Women. The Regulation of Prostitution in Stockholm 1812–1880*, Stockholm 2000.
15. Yvonne Svanströms artikel i denna antologi är ett intressant bidrag till den debatten. Likaså lyfter Pirjo Markkolas artikel fram ny forskning om männens roll i sedlighetsrörelsen.
16. Se t.ex. Paula Bartley, *Prostitution. Prevention and Reform in England 1860–1914*, London & New York 2000, s. 15–18.
17. Cohen.
18. Jansdotter, *Ansikte mot ansikte*, s. 43–60.
19. Mitt material är tidskriften *Ljus i mörker* som gavs ut av Frälsningsarméns kvinnliga sociala arbete från 1890. Jag använder mig även av broschyrer, jubileumsskrifter och biografier. Min avgränsning i tiden är från det att armén startar sitt arbete i slutet av 1800-talet till och med 1920.
20. Avsnittet bygger på Jansdotter, *Ansikte mot ansikte*, s. 101f.
21. Citatet är hämtat från de regler som gällde för besiktningsskyldiga kvinnor i Stockholm

daterade 1859. Reglerna finns som en bilaga i Svanström, *Policing Public Women,* s. 455.
22. Svanström, *Policing Public Women,* s. 455.
23. Jfr Madeleine Hurd, Tom Olsson & Lisa Öberg (red.), *Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder*, Stockholm 2005.
24. För en diskussion om Frälsningsarméns användande av krigsmetaforer, se t.ex. Malmström, s. 15f; Oloph Bexell, *Sveriges kyrkohistoria. 7, Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid*, Stockholm 2003, s. 137.
25. Malmström, s. 51ff; *Ljus i mörker* 1899:2, s. 1, och 1908:4, s. 6.
26. Walkowitz, *City of Dreadful Delight*, s. 73–76.
27. Diane Winston, "Living in the Material World. Salvation Army Lassies and Urban Commercial Culture, 1880–1918", i John M. Giggie & Diane Winston (red.), *Faith in the Market. Religion and the Rise of Urban Commercial Culture*, New Brunswick, N.J. 2002, s. 13–26; Se även Winston, *Red-hot and Righteous,* s. 85–95.
28. *10 års fälttåg. En skildring af frälsningsarméns arbete i Sverige intill slutet af år 1892*, Stockholm 1893, s. 14, 17ff; *Tjugofem år. Minnesskrift vid frälsningsarméns 25-årsjubileum i Sverige den 28 december 1907*, Stockholm 1907, s. 13ff; Malmström, s. 50ff, 57, 63.
29. Laura Petri, *Hanna Cordelia Ouchterlony: banbrytare för frälsningsarmén i Skandinavien*, Lund 1924, s. 87.
30. Winston, "Living in the Material World".
31. Se t.ex. *Ljus i mörker* 1920:1, s. 3. Gunilla Gunner, *Nelly Hall: uppburen och ifrågasatt. Predikant och missionär i Europa och USA 1882–1901*, Uppsala 2003, s. 87ff; Jansdotter, *Ansikte mot ansikte*, s. 245–248.
32. Petri, *Hanna Cordelia Ouchterlony,* s. 116.
33. Ibid., s. 210.
34. Petri, *Kvinnokamp,* s. 20.
35. Ibid., s. 20ff.
36. Petri, *Slumsystern*, Stockholm 1908, s. 3f; *Ljus i mörker* 1904:2, s. 5.
37. Petri, *Kvinnokamp*, s. 26.
38. *Ljus i mörker* 1911:2, s. 3.
39. *Ljus i mörker* 1906:1, s. 3.
40. *Lösa blad från Slum- och räddningsverket*, Stockholm 1892, s. 18.
41. Ibid., s. 30.
42. Ibid., s. 44.
43. *Ljus i mörker* 1902:1, s. 10.
44. Petri, *Slumsystern*, s. 21.
45. Rebecka Lennartsson, *Malaria urbana. Om byråflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900*, Eslöv 2001, s. 76ff; Hans Swärd, "Ord och bild från samhällets botten", i Anna Meeuwisse & Hans Swärd (red.), *Den ocensurerade verkligheten i reportage, bild och undersökningar*, Stockholm 2003, s. 121ff; Walkowitz, *City of Dreadful Delight*, s. 5ff; Richard J. Evans, *Tales from the German Underworld. Crime*

and Punishment in the Nineteenth Century, New Haven 1998, s. 3ff.

46. För en diskussion om mannen som betraktare av den moderna staden, se Lennartsson, s. 85ff; Walkowitz, *City of Dreadful Delight*, s. 16ff; Deborah Epstein Nord, *Walking the Victorian Streets. Women, Representation, and the City*, Ithaca, N.Y. 1995, s. 1. En forskare som uppmärksammat socialt engagerade kvinnor som betraktare av staden och dess liv är Deborah Epstein Nord; se bl.a. *Walking the Victorian Streets,* s. 207ff. Se även Walkowitz, *City of Dreadful Delight*, s. 52ff.
47. Walkowitz, *City of Dreadful Delight*, s. 16–21; jfr även Lennartsson, s. 85–94.
48. Walkowitz, *City of Dreadful Delight,* s. 52–57.
49. Jansdotter, *Ansikte mot ansikte.*
50. *Ljus i mörker* 1901:2, s. 3.
51. Ibid.
52. *Ljus i mörker* 1914:2, s. 5.
53. *Lösa blad från Slum- och räddningsverket*, s. 42.
54. Petri, *Kvinnokamp,* s. 19.
55. Alma Petri, *På studiefärd i slum- och räddningsverket. En tio-års revy öfver Frälsningsarméns slum-, räddnings- och döfstumarbete i Sverge jämte finansberättelse för år 1899*, Stockholm 1900, s. 36.
56. *Lösa blad från Slum- och räddningsverket*, s. 18, 30; Petri, *Slumsystern,* s. 21.
57. *Lösa blad från Slum- och räddningsverket*, s. 42.
58. Petri, *På studiefärd i slum- och räddningsverket*, s. 30.
59. McClintock, s. 81–84.
60. Ibid., s. 36–56.
61. *Ljus i mörker* 1899:3, s. 6.
62. *Ljus i mörker* 1901:4, s. 8.
63. Petri, *På studiefärd i slum- och räddningsverket*, s. 76; Alma Petri, *Slummens överste: En kort teckning av Elisabet Liljegrens liv*, Stockholm 1923, s. 94; *Ljus i mörker* 1901:2, s. 4, 1902:1, s. 4 samt 1902:4, s. 3.
64. För en diskussion om väckelsekristna kvinnor, socialt arbete och kvinnoemancipation, se t.ex. Ingrid Åberg, "Revivalism, philanthropy and emancipation. Women's liberation and organization in the early nineteenth century", *Scandinavian Journal of History* 1988 (vol. 13), s. 399ff; Tuulikki Koivunen Bylund, *"Frukta icke, allenast tro". Ebba Boström och Samariterhemmet 1882–1902*, Stockholm 1994, s. 271ff; Pirjo Markkola, *Synti ja siveys. Naiset, uskonto ja sosiaalinen työ Suomessa 1860–1920* [Synd och sedlighet. Kvinnor, religion och socialt arbete i Finland 1860–1920], Helsinki 2002, s. 438ff.
65. Bexell, *Sveriges kyrkohistoria*, s. 136ff; *Ljus i mörker* 1920:1, s. 3f.
66. *Ljus i mörker* 1902:2, s. 7; Petri, *Slumsystern*, s. 17.
67. Petri, *Hanna Cordelia Ouchterlony*, s. 455ff.
68. Se t.ex. Christina Florin, Lena Sommestad & Ulla Wikander (red.), *Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter*, Stockholm 1999.

– II –

Kontroll, lagstiftning, polis, läkare

Den problematiska prostitutionslagstiftningen

och den osedliga osedlighetspolisen i Danmark 1870–1906

Merete Bøge Pedersen

Danmark antog 1874 riksomfattande regler för tillsynen av prostitutionen.[1] Redan långt tidigare hade dock myndigheterna i praktiken av hälsomässiga och moraliska skäl haft uppsikt över prostitutionen. Det var inte bara i Danmark som fruktan för prostitutionens samhällsskadliga verksamhet avspeglades i lagstiftning och rättspraxis. I slutet av 1700-talet, och än mer under 1800-talet, blev prostituerade kvinnor runt om i Europa föremål för regler och övervakning på ett sätt som i hög grad motsvarade danska förhållanden. De olika länderna inspirerade varandra, och vad värre var – de inspirerade varandra till att anta en problematisk prostitutionslagstiftning.

De europeiska länderna sneglar ständigt på varandra när det skall stiftas nya lagar på prostitutionsområdet. Till skillnad från under 1800-talet går tendenserna nu dock i riktning mot en nationell lagstiftning som är anpassad till det enskilda landets rättskipning och strafflagstiftning. Dessutom finns det en annan väsentlig skillnad: prostitutionslagstiftningen har utvecklats mycket olika i de länder som Danmark vanligen jämför sig med. Den nyare prostitutionslagstiftningen har i alla länder varit föremål för en del uppmärksamhet, men det är ändå ingenting i jämförelse med den uppmärksamhet som följde i kölvattnet på

1800-talets prostitutionslagstiftning. Och det finns en logisk förklaring till det: lagstiftningen råkar inte på samma sätt i konflikt med annan nationell lagstiftning. Man kan instämma i eller kritisera politiken, men det går inte att ur juridisk synpunkt klandra åtgärderna.

Det är mer än vad man kan säga om 1800-talets danska prostitutionslagstiftning, och det är detta tema som är det centrala i föreliggande artikel. Jag vill i denna artikel problematisera den danska demokratiseringsprocessen i förhållande till regelsystemet som gällde prostitutionen. Det vill jag göra genom att beskriva den paradox som bestod i att danska staten rörde sig i riktning mot demokrati, samtidigt som den fråntog en viss grupp kvinnor deras medborgerliga rättigheter. Det skulle gå mer än 20 år efter regelsystemets införande innan denna paradox påtalades – vilket bland annat skedde med anledning av den stora sedlighetsskandalen i Köpenhamn 1895.

Sedlighetsskandalen bjöd på självmord, korruption, koppleri och bedrägeri, och den inbegrep hela den köpenhamnska sedlighetspolisen. Skandalen kom i tidningar att avslöjas för den breda allmänheten under rubriker som: ”Sedlighetspolisens konstaplar. Människojakt. Som bör utrotas!” och ”Vad en konstapel i sedlighetspolisen kunde tillåta sig”. Redan i de första avslöjandena av sedlighetsskandalen betecknades sedlighetspolisen som ”en institution som var lika fruktad som hatad”,[2] och det var inte alldeles utan skäl. Ett självmord högt upp i polishierarkin utlöste en lavin av avslöjanden som först och främst handlade om maktens övergrepp mot prostituerade kvinnor.

Det finns flera skäl till att sedlighetsskandalen är intressant: Artiklarna gav näring åt systemkritikernas argument att kontrollsystemet i grunden var orimligt, och till detta kommer att skandalen inträffade 1895, när samhällsstämningarna i förhållande till kontrollsystemet på allvar var på väg att svänga. Men framför allt visade skandalen att polisens maktbefogenheter hade varit för stora. Polisen nöjde sig inte bara med att upprätthålla lagen. De som annars också skulle försvara

befolkningens rättigheter begick själva övergrepp mot en befolkningsgrupp, och bidrog därmed till att sätta prostitutionslagstiftningen och hela demokratin under debatt. Men varför gick det över huvud taget så långt? Svaret kan till exempel sökas hos den amerikanska historikern Joan Scott, som har undersökt hur demokratibegreppet förändras över tid. Demokratibegrepp och demokratiuppfattning kan aldrig utgöra oföränderliga storheter, utan befinner sig generellt under samhällsutvecklingens inflytande. Något som också förändras över tid är vilka grupper som anses omfattas av demokratin. Det varierar från tid till annan vem som ges medborgerliga rättigheter utan att det kräver ytterligare förpliktelser i förhållande till staten. Detta är den danska prostitutionslagstiftningen från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet ett lysande exempel på: Först hade de prostituerade kvinnorna inga rättigheter, trots en pågående demokratiseringsprocess. Sedan fick de det. Men varför tog det 20 år med problematisk prostitutionslagstiftning och ett från polisens sida diskutabelt upprätthållande av lagen innan demokratitanken över huvud taget introducerades med avseende på de prostituerade kvinnornas rättigheter?

Elvine Marie M. Född den 24 april 1887. Sex gånger straffad enligt strafflagens § 180. Under de dryga två år som hon stod under polisbevakning var hon arbetslös och lades in på sjukhus sammanlagt sju gånger.

Polisens administration och grundlagen

För Danmarks del bestod det största problemet i att lagstiftaren genom att anta den reglementerade prostitutionslagstiftningen råkade i konflikt med principen om normhierarki. Normhierarkin är, och var, inskriven i Grundloven (grundlagen) genom att några bestämmelser sätter innehållsmässiga gränser för lagstiftningsmaktens behörighet, samtidigt som själva grundlagen bara kan ändras genom en särskild procedur. Därigenom upprättas en hierarki mellan olika grupper av regler inom rättsordningen: Högst upp finns grundlagen, och därefter följer de regler som är fastställda i allmän lag. En lags giltighet är alltså betingad av att den har antagits på det i grundlagen föreskrivna sättet och innehållsmässigt är förenlig med grundlagens krav.

Det kan hävdas att den reglementerade prostitutionslagstiftningen på minst ett område var problematisk ur grundlagssynpunkt. Det blev i inte mindre än tre av prostitutionslagarna och i den köpenhamnska förordningen tillåtet för polismästaren att bestraffa de prostituerade på administrativa grunder – och alltså utan att de ställdes inför en domare. ”Lov om Foranstaltninger til ad modarbeide den veneriske Smittes Udbredelse” (Lag om åtgärder mot spridning av venerisk smitta) av den 10 april 1874,[3] den lag som i realiteten introducerade den reglementerade prostitutionslagstiftningen, skilde mellan två typer av avgöranden: Om en registrerad offentlig kvinna överträdde förordningens föreskrifter om att meddela förändring av bostad, eller om hon uteblev från en läkarundersökning, fastslog lagen från 1874 att straffet var fängelse på vatten och bröd i upp till fyra dagar, fängelse på sedvanlig fängelsekost i upp till 16 dagar eller tvångsarbete i upp till 24 dagar.[4] Denna typ av mål skulle behandlas som offentliga polismål – det vill säga en domare förkunnade domarna. För alla andra överträdelser av förordningen ankom det på polismästaren att diktera de tillämpliga straffen i form av böter på upp till 100 kronor, fängelse på vatten och bröd i upp till fyra dagar eller fängelse

på sedvanlig fängelsekost i upp till 16 dagar eller 24 dagars tvångsarbete.[5] Därmed kränktes de prostituerade kvinnornas personliga frihet, vilken annars tillförsäkrades alla i junigrundlovens § 85, och det uppstod en konflikt med grundlagens bestämmelse om maktens tredelning.

Det framgår speciellt av förhandlingarna i riksdagen före antagandet av de olika lagarna att lagstiftaren inte var helt på det klara med grundlagen och begreppet ”personlig frihet”, och att det fanns en oro för om prostitutionslagarna var förenliga med grundlagen. Oron hade att göra med tvångsregistrering och tvångsvisitation, utan att det dock närmare preciserades vari problemen bestod. Den lagstiftande församlingen ger intryck av att ännu inte ha satt sig in i ett av tidens nya demokratiska begrepp. Vad var personlig frihet, vem omfattades av den, och hur skulle lagstiftningen anpassas till den? Osäkerheten var stor, och det fanns för övrigt inte mycket hjälp att hämta hos samtidens rättslärda. Det enda som var klart var att det var ett problem, varför prostitutionslagstiftningen kopplades till sanitära bevekelsegrunder.

När lagstiftaren själv var uppmärksam på att det fanns problematiska aspekter av den reglementerade prostitutionslagstiftningen, måste lagstiftningen motiveras utifrån hälsomässiga hänsyn. Om de prostituerade kvinnorna utgjorde ett dödligt hot mot hela samhället, gick det att motivera antagandet av en lagstiftning som i praktiken placerade dem utanför straffrättskipningen. Att de prostituerade kvinnorna kränkte den offentliga anständigheten var icke desto mindre ett lika tungt vägande skäl till att lagstifta som de sanitära skälen. Det gick bara inte att kränka en persongrupps rättigheter utan att hänvisa till liv och död – det räckte inte med att göra det till en moralfråga.

Problemen med att motivera lagstiftningen känns igen från andra länder. I England antog man 1864, 1866 och 1869 de så kallade Contagious Diseases Acts. Den amerikanska historikern Judith Walkowitz har påpekat hur lagstiftningen formellt sökte bekämpa sjukdom, medan den i realiteten slog mot kön och klass. Lagstiftningen markerade att

Jensine Elvine J., kallad Lille-Line. Född den 14 juni 1885. Två gånger straffad enligt strafflagens § 180 i Aalborg, varefter hon skall ha avrest till Köpenhamn.

utomäktenskapligt sex hade blivit en nationell fråga, och framför allt en fråga som handlade om att hålla arbetarklassen i schack. Walkowitz framhäver att den engelska lagen, på samma sätt som den danska, under alla omständigheter utfärdades mot en bakgrund av dubbelmoral: Män fick å ena sidan tillgång till en särskild klass kvinnor, medan samma kvinnor å andra sidan straffades för att de gav männen tillträde.

Det finns ett annat område där England och Danmark påminner om varandra. Walkowitz hävdar exempelvis att den ökande hänsynen till individens rättigheter gjorde att reglementeringen efter hand visade sig vara politiskt omöjlig. Reglementering och individuella rättigheter var per definition två oförenliga storheter, och det kan därför hävdas att i både Englands och Danmarks fall blev hänsynen till den personliga friheten en grundläggande orsak till systemens upphävande. Under alla omständigheter blev reglementeringen i olika europeiska länder efter hand till en politiskt het potatis, och det blev med tiden nödvändigt att göra upp med den. För Danmarks del började det på allvar 1895, då skandalen i sedlighetspolisen avslöjades.

Den stora sedlighetsskandalen

År 1895 blev en vändpunkt i prostitutionsfrågan. Skandalen inom den köpenhamnska sedlighetspolisen gav näring åt diskussionen om polisens makt och upprätthållandet av kontrollsystemet. Prostitutionsdebatten hade därmed tagit en ny vändning bland flera debattörer, och det skulle visa sig att oron för polisiär godtycklighet inte hade varit helt oberättigad.

Sedlighetsskandalen började med att chefen för Köpenhamns 3:e polisdistrikt, Henrik Frederik Korn, begick självmord. Korn hade utnämnts till polismästare 1886, och så sent som i februari 1894 framhöll justitieminister Nellemann hans stora duglighet och humanitet.[6] Strax efter att Korn den 25 mars 1895 hade begått självmord, började dock ryktena om korruption komma i svang. Dagen efter självmordet framhöll tidningen *Aftenbladet* två möjliga orsaker till Korns ödesdigra beslut: Att han led av ändtarmscancer samt att ”det fanns viss sannolikhet för att hans privata penningaffärer inte har varit i bästa ordning”.[7] Dessa förklaringar följdes snabbt av andra, nämligen att både Korn och hans underordnade hade haft ett problematiskt förhållande till de prostituerade och deras bordellvärdinnor:

Henrik Frederik Korn. Polismästare vid Köpenhamns 3:e polisdistrikt – ”sedligheten”. Fotograferad kort före sin död 1895.

> Ännu har den uppståndelse som Korns självmord väckte inte dött undan, ja, det tycks snarare som om den håller på att öka. Från Korns person har man vänt sig mot sedlighetspolisen, och i insändare till lokaltidningar riktas de allvarligaste angrepp mot institutionen.
>
> Vi vet för ögonblicket inte hur mycket det ligger i dessa angrepp, och huruvida det är riktigt när både Korn och hans underlydande beskylls för att ha stått i ett sådant förhållande till prostitutionens utövare, flickor och värdinnor, att det vida överskrider det som i enlighet med deras ställning åvilade dem.[8]

Köpenhamnspolisens chef, Eugen Petersen, försökte genom en dementi i *Berlingske Tidende* den 30 mars 1895 tillbakavisa tidningarnas anklagelser om korruption och maktmissbruk. Polisen hade redan satt igång med en intern utredning. De hittillsvarande resultaten hade visat att det inte fanns något att anmärka på i Korns ämbetsutövning. Orsakerna till hans självmord var uteslutande av personlig karaktär: ”Motivet till hans självmord antas vara ett illegitimt förhållande, som han hade inlåtit sig i, tillsammans med en av vacklande hälsa och stor nervositet framkallad djup melankoli.”[9]

När det gällde ryktena om Korns underordnade koncentrerade sig tidningarnas uppmärksamhet till att börja med på Korns högra hand, polisöverkonstapel Meyer. Överkonstapeln hade i åratal haft, och hade fortfarande, nära affärsförbindelser med den av Köpenhamns bordellvärdinnor som hade den största rörelsen i staden, nämligen madam Clausen på Farvergade.[10] Meyer skulle enligt uppgift ha en inteckning i en av madam Clausens fastigheter. Dessutom gick det rykten om att han hade uppträtt som mellanhand mellan bordellvärdinnor och Korn, förutom att ha tagit emot mutor.

Andra ej namngivna konstaplar anklagades för att ha förfört flickor. Flera skulle rent av ha agerat som hallickar, och det, väl att märka, dessutom i ett mer eller mindre berusat tillstånd. De värsta ryktena gick

Överkonstapel Peter Thorvald Meyer. Fotograferad den 16 oktober 1903, då han anställts som inspektör vid Köpenhamns spårvägar.

emellertid ut på att konstaplarna använde sin makt för att driva handel med unga flickor. En konstapel skulle enligt uppgift ha tjänat så mycket pengar på denna verksamhet att han kunde köpa en fastighet på Vesterbro. Det var på det hela taget svårt att avgöra var prostitutionen slutade och var sedlighetspolisen började.

Borgmästare Hans Nicolai Hansen kunde vid Köpenhamns stadsfullmäktiges möte den 22 april 1895 presentera resultatet av polisens interna utredning.[11] Undersökningen hade koncentrerat sig på ”anklagelserna” mot Korn och Meyer. Korn hade förvisso använt sig av 9 700 kronor ur sedlighetspolisens kassa, men underskottet hade snart täckts av Korns släkt och vänner. Det var förvisso också riktigt att Meyer hade en inteckning i en bordellvärdinnas fastighet på 15 000 kronor, men polisdirektör Petersen hade enligt borgmästare Hansen gjort bedömningen att arrangemanget inte hade påverkat Meyers ställning i förhållande till bordellvärdinnan. Polisen kunde alltså tillbakavisa alla rykten som grundlösa, och: ”Det gällde Korn under hela hans tid i ämbetet, och det gällde också hans underordnade.”[12]

De många ryktena, i kombination med det tvivelaktiga utfallet av den interna utredningen, ledde till att det från flera håll restes starka krav på

en uttömmande undersökning av sedlighetspolisens arbete. Alla kritiker var överens om att justitieministern borde tillsätta en kommission för att undersöka om det fanns anledning att upphäva eller förändra den reglementerade prostitutionslagstiftningen. ”Forening imod Lovbeskyttelse for Usædelighed” – Föreningen mot lagskyddad osedlighet – tog initiativ till att koordinera insatsen för tillsättningen av en sådan kommission. Föreningen kallade alla intresserade till ett möte i Koncertpalæet den 24 april 1895 i avsikt att anta en resolution.[13] Mötet var, enligt *Aftenbladet* och föreningen själv, en klar succé med mer än 2 000 deltagare. Alla närvarande röstade för en resolution där justitieministern uppmanades att tillsätta en kommission för att undersöka hur polisen upprätthöll prostitutionslagstiftningen.

Med anledning av den offentliga uppmärksamheten gav justitieminister Nellemann och polisdirektör Eugen Petersen i uppdrag åt Kriminal- og Politiretten att vidare undersöka förhållandena vid polisen. Polisen blev i en mening ännu en gång utsedd till att utreda sina egna förhållanden, och kritikerna tvingades erkänna att slaget om kommissionen tills vidare var förlorat. Saken förändrades inte av att Köpenhamns stadsfullmäktige på ett möte den 6 maj 1895 hade antagit en formell uppmaning till justitieministeriet att tillsätta en kommission.[14] Magistraten skickade nämligen uppmaningen vidare med kommentaren att meningarna beträffande en kommission var delade i magistraten, och att det under alla omständigheter var klokast att invänta utfallet av Kriminal- og Politirettens utredning. Även om magistraten hade förhållit sig neutral till stadsfullmäktiges uppmaning, var det knappast troligt att utfallet skulle ha blivit annorlunda. Beslutet om en utredning vid Kriminal- og Politiretten var nu en gång fattat, och den 6 maj 1895 inledde kriminalretsassessor Ussing förhören med de inkallade vittnena.

Under maj och juni 1895 förhördes alla sedlighetskonstaplar, samt vittnen som i övrigt kunde bidra till att saken blev utredd. Uppmärksamheten riktades inledningsvis mot Korn och Meyer, men snart fick

också andra misstänkta poliskonstaplar namn. Meyer hade medan en del av förhören pågick beviljats sjukledigt, och i hans frånvaro hade H. P. Petersen, även kallad ”Smukke-Petersen” (”Stilige Petersen”), utsetts till konstituerad överkonstapel. Valet var kanske inte så klokt, för Petersen hade inte verkat någon lång tid i sitt nya värv förrän han efter ett längre förhör i Kriminal- og Politiretten hamnade i häktet.[15] Petersen anklagades för bestickning. Han skulle först och främst ha tagit emot betalning av bordellvärdinnor och privata uthyrare för att ha givit dem tillåtelse att härbärgera prostituerade kvinnor. Dessutom anklagades han för att ha utnyttjat sin ställning för att skaffa sig gratis samlag med en kvinna mot att han inte registrerade henne som offentlig kvinna. Ryktena om Smukke-Petersens bedrifter överträffade med råge åtalspunkternas innehåll. Ett bland många andra rykten gick ut på att han var engagerad i driften av en bordell på Farvergade. Åtalet i kombination med häktningen var dock tillräckligt för att den alkoholiserade Petersen skulle bli så nedbruten – och ofrivilligt nykter – att han måste läggas in på Kommunehospitalet:

> Petersen hade, såsom meddelats, efter arresteringen tacklat av rejält, nämligen på grund av den nykterhet som livet i arresten tvingade honom till, och detta i förbindelse med långt framskriden vattusot och ett klent hjärta, som den senaste tidens händelser naturligtvis inte har gjort bättre, har nödvändiggjort inläggningen.
>
> På Kommunehospitalet hade ett enskilt rum reserverats åt patienten, och enligt domarens beslut skall han vaktas både dag och natt. Petersen har nämligen flera gånger i häktet sett ut att vilja gå rättvisan i förväg genom att ta livet av sig, och det är naturligtvis av allra största vikt för målet att han inte får lov att göra det.[16]

Sedan kom turen till Smukke-Petersens kollega, C. J. Borelli. Borelli ställdes inför Kriminal- og Politiretten den 18 juni 1895. Listan med anklagelser var lång, och förhöret varade i över två timmar. Han konfronte-

rades med flera anklagelsepunkter, av vilka en var att han enligt uppgift skulle ha sökt upp en registrerad kvinna i hennes lägenhet för att ta emot ”ett lån”.[17] Just som kvinnan hade varit tvungen att med bestämdhet avvisa Borelli knackade det på dörren. En kund anmälde sin ankomst. Medan kvinnan och kunden utväxlade det som skulle utväxlas, väntade Borelli i köket. Utväxlingen upphörde och kunden gick, varefter Borelli inkasserade förtjänsten på 7 kronor.

Borelli erkände detta liksom annat som han anklagades för. Erkännandet följdes av omedelbar suspendering. Vid förhören hade det också framkommit att överkonstapel Meyer mycket riktigt hade en inteckning i madam Clausens bordell. Det framkom även att Korn hade förskingrat ett mycket större belopp än vad som först antogs: ”Korns olika bedrägerier uppgår till närmare fyrtiotusen kronor, närmare bestämt: 38 000 kronor […] Vi vet så mycket som att det är fråga om båda falska växlar och förskingring av anförtrodda medel.”[18] Korn var död och hade efterlämnat en hustru i skuld och vanära. Meyer, däremot, överlevde, men måste ta avsked från tjänsten. Detsamma var fallet med Petersen och Borelli, och mot bakgrund av Kriminal- og Politirettens utredning beslutade sig polisdirektör Eugen Petersen dessutom för att väcka åtal mot de två poliserna för tagande av muta samt myndighetsmissbruk.

Petersen och Borelli förlorade genom Kriminal- og Politirettens dom den 19 november 1895 sina tjänster vid Köpenhamnspolisen.[19] Borelli dömdes dessutom till fängelsestraff på 6x5 dagar på vatten och bröd. Petersen valde att överklaga domen till Højesteret. Utslaget blev dock detsamma. På ettårsdagen för Korns självmord fastställde Højesteret Kriminal- og Politirettens dom. Därmed sattes officiellt punkt för den stora sedlighetsskandalen. De konsekvenser som myndigheterna hade dragit av den var, enligt prostitutionslagstiftningens kritiker, varken imponerande eller överraskande.[20] Visserligen hade korrupta poliskonstaplar straffats, men någon egentlig storstädning i polisens led hade det inte blivit. Skandalen hade icke desto mindre avslöjat grundläggande

brister i den rådande prostitutionsordningen, och efter påtryckningar från bland annat Köpenhamns stadsfullmäktige måste den nye justitieministern Nicolai Reimer Rump den 17 augusti 1896 tillsätta en kommission med uppgift att granska gällande bestämmelser för tillsynen av prostitutionen i Köpenhamn.[21] Stämningarna svängde på allvar till förmån för en revision av den existerande prostitutionsordningen när en av tidens ledande venerologer, Edvard Ehlers, 1896 kunde skriva:

> Vi är nu ett stort antal läkare som har blivit i hög grad skandaliserade och uppskrämda av det pistolskott i Sundhedspolitiets källare som sände chefen till en förhoppningsvis bättre värld utan fattigdom och utan prostitution, samtidigt som två poliskonstaplar arresterades och straffades, medan underchefen slapp undan med att tvingas ta avsked från sin tjänst.
>
> Det är tyvärr något som av och till kommer i dagen och säkert ännu oftare inträffar: att polisen missbrukar sitt nära, administrativa förhållande till kopplerskorna och sitt okontrollerade, godtyckliga herradöme över prostitutionen till att skaffa sig olagliga fördelar.[22]

Anna Kristine J. Född den 14 augusti 1886. Tio gånger straffad enligt strafflagens § 180. Registrerad som offentlig kvinna i Köpenhamn, varefter hon återvände till hemstaden.

Den danska prostitutionslagstiftningen

Den danska prostitutionslagstiftningen introducerades 1874 – bara 25 år efter det att demokratin hade avlöst enväldet. Den danska grundlagen innehöll bestämmelser som skulle garantera medborgarnas rättigheter, bland annat yttrandefrihet, församlingsfrihet och personlig frihet – det vill säga rätten att ställas inför en domare inom 24 timmar efter ett gripande. Särskilt bestämmelsen om den personliga friheten är viktig för att analysera prostitutionslagstiftningen. De prostituerade kvinnornas medborgerliga rättigheter respekterades nämligen inte i lagstiftningen, och ännu mindre i polisens tillämpning av den, vilket sedlighetsskandalen så tydligt visade. Det framstår i förstone som obegripligt att det kunde råda så stor brist på överensstämmelse mellan en konkret lag och den överordnade grundlagen. Saken var emellertid den att polisen och lagstiftaren länge hade oroat sig över prostitutionen, mot bakgrund av moraliska och hälsomässiga överväganden (de prostituerade kvinnorna spred könssjukdomar). Det hade för övrigt under lång tid varit kutym att polisen stod för kontrollen av prostitutionen. Detta hade till synes gått bra, så tanken bakom den nya prostitutionslagen var att bygga vidare på en praxis som helt enkelt fungerade.

Att det över huvud taget var viktigt att lagstifta på området berodde på att det i mitten av 1800-talet bland läkare och jurister hade uppstått en oro för att det danska prostitutionssystemet inte hade stöd i någon lag. Det framfördes därför uppmaningar till den danska riksdagen om att anta en lagstiftning till stöd för det existerande systemet. Systemet hade sedan slutet av 1700-talet bestått i att registrera kvinnor som offentliga kvinnor. Prostitutionen tolererades, men den var inte officiellt erkänd. 1683 års lag gällde fortfarande som strafflag i Danmark, och lagen stadgade att varje form av prostitution var förbjuden. Registreringen, sådan den praktiserades i slutet av 1700-talet och första delen av 1800-talet, skedde alltså utan att vara reglerad av någon lag, och de registre-

rade kvinnornas rättsliga ställning bestämdes enbart av polismakten.

Danmark, i likhet med de flesta andra europeiska länder, stod under inflytande av Frankrike i fråga om prostitutionens tidiga organisering. En av de viktigaste orsakerna till att Frankrike kom att tjäna som inspiration åt andra europeiska länder var, som också nämns i denna boks inledning (se s. 14), den franske läkaren Alexandre-Jean-Baptiste Parent-Duchâtelet. Hans stora verk *De la prostitution dans la ville de Paris*, ursprungligen från 1836, var ett pionjärarbete i raden av sociala prostitutionsstudier. Samtidigt gav Parent-Duchâtelet sitt fulla stöd åt ett prostitutionssystem som länge hade tillämpats i Frankrike. Det antogs inte någon lag om prostitution i Frankrike under 1800-talet. Likväl utövades kontroll över prostitutionen i hela landet, med Paris som modell för andra franska städer. Kontrollen grundades dels på ett slags historisk precedens, dels på enskilda förordningar. I en förordning från 1814 slogs det fast att den parisisiska sedlighetspolisen, *police des mœurs*, för det första hade befogenhet att registrera kvinnor som prostituerade, för det andra att tvinga kvinnorna att genomgå läkarundersökning och slutligen, för det tredje, att döma prostituerade kvinnor till fängelsestraff.[23] Sedlighetspolisen fick med andra ord all makt över prostitutionen. Tvångsregistrering, obligatorisk läkarundersökning och fängelsestraff utan dom hörde till rutinen, och polisen rättfärdigade det med att de prostituerade genom att välja prostitution själva hade ställt sig utanför lagen.[24] Denna ordning fortsatte i Frankrike efter 1833, även om det detta år antogs en ny förordning som inskränkte polisens makt såtillvida att den inte längre kunde döma de prostituerade kvinnorna till fängelsestraff.[25]

Det är först och främst mot denna bakgrund som den amerikanska historikern Jill Harsin karaktäriserar det franska systemet som en fullständig anakronism.[26] Att polisen efter 1833 kunde överskrida sina befogenheter på detta sätt hörde enligt Harsin ihop med att det franska systemet först och främst kunde karaktäriseras med hjälp av ordet ”tolerans”.[27] Toleransen sträckte sig upp i inrikesministeriet, som primärt

var inställt på att omgärda prostitutionen och kontrollen av den med diskretion, trots att det fanns en vetskap om att polisen överskred sina befogenheter.

Samma tolerans och diskretion hade präglat det danska systemet, men i och med att olika experter hade gett uttryck för sin oro, hade de också angripit själva föreställningen om diskretion. I Danmark rådde det därför så småningom inget tvivel om att det borde antas en lagstiftning till stöd för praxis. Polisens administrativa praxis fick för Köpenhamns del delvis täckning i lagen 1863,[28] och för provinsens del skedde det 1871.[29] Lagarna slog fast att polisdirektören hade befogenhet att fastställa straffen för de kvinnor som, under polisens uppsikt, försörjde sig genom otukt.

Det var dock först med antagandet av en ny strafflag 1866 som grunden för åtal och straff definitivt frikopplades från de administrativa förutsättningarna.[30] Straffelovens § 180 slog fast att ”[k]vinnor, som trots polisens varning söker försörjning genom otukt, straffas med fängelse”. Det framgår därav att det var polisen som skulle bestämma ordningen. Polisen fick med andra ord laglig befogenhet att reglera en offentlig prostitution. Strafflagen innehöll dock inget lagrum om tvångsregistrering av kvinnor som offentliga, men det åtgärdades genom antagandet av ”Lov om Foranstaltninger til at modarbeide den veneriske Smittes Udbredelse” från den 10 april 1874.

Lagen från 1874 utfärdades mot bakgrund av en växande fruktan för spridning av veneriska sjukdomar. Lagstiftaren hade sett som sin viktigaste uppgift att fastställa bestämmelser som syftade till att undertrycka den hemliga prostitutionen, vilken betraktades som huvudkällan till veneriska infektioner. Målet för lagen från 1874 var att alla kvinnor som sökte försörjning genom lösaktighet skulle underställas polisens kontroll, så att denna näring endast bedrevs av kvinnor som var auktoriserade av polisen. Därmed fanns det, enligt lagstiftare, läkare och polis, möjlighet att förhindra de veneriska sjukdomarnas spridning och i

övrigt skydda den offentliga anständigheten mot oskicket med lösaktiga kvinnor på gator och allmänna platser.

Det medel lagen från 1874 använde sig av var att när en kvinna misstänktes för att söka försörjning genom otukt skulle hon tilldelas en varning.[31] Om hon inte åtlydde varningen skulle hon straffas med hänvisning till strafflagen från 1866, § 180, samt lagen från 1874. När kvinnan för andra gången befanns skyldig till överträdelse av § 180 skulle hon – förutom att på nytt dömas till straff – underställas förordningsbestämmelser om kontrollen av lösaktiga kvinnor. Hon skulle alltså med hänvisning till lagen från 1874 registreras som offentlig kvinna och underkastas regelbundna visitationer en gång i veckan samt lyda under polisens straffbefogenheter.[32]

Registreringen betingades av att det fanns en förordning under vilken registrering kunde ske. I annat fall skulle prostituerade kvinnor straffas enligt § 180 i strafflagen från 1866. Köpenhamn antog en förordning 1877. Andra danska städer antingen underlät att anta någon förordning, eller antog en förordning, bara för att upphäva den igen några år senare. Man kan säga att i städer med en förordning var prostitution under vissa förutsättningar laglig, medan den i städer utan förordning var olaglig. Med den administrativa prostitutionslagstiftningen intog lagstiftaren en position i förhållande till prostitutionen som varken var entydigt fördömande eller entydigt accepterande. Den offentliga moralen dikterade å ena sidan ett avståndstagande från prostitutionen. Den köttsliga driften måste å andra sidan få utlopp. Prostitutionen blev därmed ett nödvändigt ont – och de prostituerade blev de självförvållat laglösa.

Under lagstiftningsprocessen hade det förekommit diskussioner om lagarnas utformning, men inte om deras existensberättigande. Ingen hade då klagat på grundtanken i systemet, men det blev det ändring på 1879, då motståndet mot prostitutionskontrollen organiserades. Före 1874 var prostitutionen en angelägenhet för läkare och lagstiftare. Efter 1874 blev prostitutionen en angelägenhet för samhället i vidare bemär-

kelse. De ”gamla” auktoriteterna fick sällskap av ”nya”, bland annat med kvinnorörelsen och kyrkan som aktörer. Det fanns å ena sidan de som var för prostitutionskontrollen, ”reglementarister”, och å andra sidan de som var emot, ”abolitionister”. De flesta motståndarna samlades i ”Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed” – Föreningen mot laglig osedlighet – medan reglementeringsanhängarna i början av reglementeringsepoken först och främst representerades av läkarna.

De som ville upphäva reglementeringen hävdade att systemet inte tjänade någonting till – eller till och med var direkt skadligt – ur hälsosynpunkt, och dessutom var det orimligt i alla andra avseenden. Anhängarna hävdade däremot länge att det bara fanns en synvinkel ur vilken systemets nytta kunde värderas, nämligen den sanitära. Läkarna fick stöd för sina rekommendationer till förmån för kontrollsystemet i synnerhet av Köpenhamnspolisen och de olika högerregeringarna under sista hälften av 1800-talet. Så länge läkarna hävdade att kontrollen var nödvändig med hänsyn till folkhälsan, gjorde högerregeringarna det också. Reglementeringsanhängarna höll länge fast vid att systemet hade en gynnsam inverkan på bekämpningen av veneriska sjukdomar, men då statistiken så småningom visade tveksamma resultat, började försvaret för den existerande kontrollen vittra.

Med tiden blev antalet övertygade reglementeringsanhängare färre. Det berodde i första hand på att hälsotillståndet och moralen inte märkbart förbättrades av kontrollsystemet, och när dessutom läkarna omkring sekelskiftet måste erkänna att tiden nu var inne att respektera de prostituerade kvinnornas rättigheter, fanns det inte många argument kvar för att upprätthålla systemet. Det måste dock understrykas att viljan till förändringar sammanföll med det stora systemskiftet 1901: Medan Højre satt vid makten stödde de sig på läkarna, och medan Højre satt vid makten stödde läkarna på det hela taget kontrollsystemet. Med det i prostitutionssammanhang förändringsbenägna Venstre vid makten, och med läkarnas nya rekommendation till förmån för en revision av

den existerande prostitutionslagstiftningen, rådde det inte längre någon tvekan om hur utfallet skulle bli. Den första inskränkningen av kontrollsystemet gjordes 1895 med bestämmelsen om att kvinnor inte kunde tvingas bo på bordell. Nästa inskränkning skedde 1901, när tillåtelsen att driva bordell upphävdes. Och 1906 upphävdes slutligen hela kontrollsystemet.

Preludiet till den stora sedlighetsskandalen

Lagen från 1895 utfärdades efter flera års debatt om kontrollsystemets fördelar och nackdelar.[33] ”Forening imod Lovbeskyttelse for Usædelighed” hade länge kritiserat det orättfärdiga systemet, där kvinnor var underkastade polisens skönsmässiga makt. Sedan föreningen bildades hade det på privat initiativ framförts åtskilliga förslag i Rigsdagen till förändring av den rådande ordningen, men de hade alla rönt ett oblitt öde. 1894/95 skedde så ett genombrott. Tre representanter för Højre framställde ett förslag som i all enkelhet gick ut på att en offentlig kvinna inte kunde tvingas bo på bordell. Under förhandlingarna supplerades lagförslagets ena bestämmelse med två andra bestämmelser. Det tillkom för det första en § 1 med ordalydelsen: ”Kvinnor under 18 år får över huvud taget inte bo på bordell.” Och för det andra tillkom en § 3 med ordalydelsen:

> Den straffmyndighet, som i kraft av förutnämnda lags § 12 tillkommer polismästaren, utvidgas så att han för överträdelser eller åsidosättanden av de föreskrifter, vilka innefattas av på samma ställe nämnda förordningar och reglementen, skall kunna döma de under polisens uppsikt ställda kvinnor, vilka söka försörjning genom otukt eller personer, vilka gå dem till handa i sådant avseende, eller hos vilka de inhyses, till straff på upp till 3 månaders tvångsarbete eller fängelse på vatten och bröd i 3 gånger 5 dagar.

Utvidgandet av polisens straffbefogenheter motiverades med att polisen i stället för den indragna befogenheten att tvinga kvinnor att bo på bordell skulle få en annan befogenhet utvidgad. Justitieminister Nellemann hade stött förslaget då han ansåg det vara avgörande att polisen fick ett redskap som kunde användas mot den grupp offentliga kvinnor som inte kunde styras. Med detta förslag låg den dömande makten kvar hos polisen. Om den flyttades över på domstolarna, skulle bestämmelserna enligt Nellemann inte ha tjänat någonting till.

> Jag vill med hänsyn till de regler som är uppställda i detta avseende bara framhålla att det som jag lägger vikt vid är att dessa straff kan utdömas av polisdirektören, utan att det krävs någon egentlig dom. Det är en mycket viktig sak, ty annars skulle dessa bestämmelser bli i hög grad kraftlösa, eftersom det sällan eller aldrig skulle vara möjligt att framlägga så stränga juridiska bevis som vore nödvändigt i en domstol.[34]

Förslaget om den utvidgade straffbefogenheten mötte anmärkningsvärt svagt motstånd i riksdagen. Under de följande förhandlingarna var det bara en person som förhöll sig kritisk till utvidgningen, nämligen Peter Knudsen (socialdemokraterna). Han ville, med tanke på förslagets två första paragrafer, vilka han ansåg vara ett framsteg i jämförelse med tidigare, inte rösta mot förslaget. Men han ville å andra sidan inte heller rösta för det, på grund av förslagets § 3. Knudsen var särskilt oroad av det icke obetydliga element av polisiärt godtycke som skulle bli följden:

> När man så slutligen skall stifta en lag som skall ersätta en tidigare lag, där det fanns en viss begränsning för straffen, och man upphäver denna begränsning, och kastar ut det hela i ett systematiskt godtycke, så finns det också ett moment som gör att jag inte kan ge min röst åt denna lag.[35]

Knudsen var till synes ensam om sin oro, och förslaget antogs. Direkt efter att lagen hade stadfästs, den 1 mars 1895, kommenterade en medlem i ”Forening imod Lovbeskyttelse for usædelighed”, justitierådet

Mourier, de antagna bestämmelserna.[36] Han ansåg inte att lagen i sin slutliga utformning var något framsteg, utan i stället ett klassiskt exempel på ”ett steg framåt och två tillbaka”. Vad beträffar lagens § 2 var det enligt Mourier svårt att avgöra om offentliga kvinnor frivilligt eller under tvång bodde på bordell. Kvinnorna var fortfarande underkastade polisens makt och skulle därmed ansöka om tillstånd hos polisen för att byta bostad. Denna omständighet skulle i praktiken leda till att många kvinnor skulle känna sig tvungna att bo på bordell. Lagens § 1 var på motsvarande sätt bara ”tomt munväder”, eftersom den köpenhamnska förordningen, sådan den var formulerad, inte alls gjorde det omöjligt för offentliga kvinnor under 18 år att utan polisens vetskap bosätta sig på bordell. Det måste alltså vara polisens ansvar om offentliga kvinnor under 18 år vistades på bordell, och inte flickornas eget, vilket den nya lagen föreskrev.

Man kunde enligt Mourier diskutera den förväntade effekten av lagens två första bestämmelser, men de var åtminstone oskyldiga. Det var mer än man kunde säga om lagens § 3. Bestämmelsen var obetingat ett steg tillbaka, ”då den utvidgar en polisbefogenhet som i sig är en orättfärdighet”.[37] De offentliga kvinnorna hade redan länge varit underkastade en hemlig och orättfärdig rättskipning – och nu blev de det i ännu högre grad.

Medan exempelvis lösdrivare hade två möjligheter att överklaga om de dömdes till straff för bettleri, hade offentliga kvinnor ingen alls om de dömdes till straff för att söka försörjning genom otukt.

> Men registrerade offentliga kvinnor och de personer, som med polisens sanktion gå dem till handa, kan av polismästaren efter ett bakom lyckta dörrar fattat beslut dömas till ett långt hårdare straff utan att ha något rättsmedel däremot. Man kommer naturligtvis att säga att det bara är fråga om offentliga kvinnor, men vem är det som registrerar dem? Också det gör polismästaren, utan att det finns något rättsmedel mot hans beslut i det

> avseendet. Man kommer väl också att säga att polismästaren självklart är rättfärdig och inte kommer att göra någon illa. Ja, naturligtvis! Men polismästaren som har dömt bettlaren, den gamle oförbätterlige vagabonden, är ju också rättfärdig, och ändå skall hans inför öppna dörrar avkunnade dom kunna överklagas till två överordnade rätter […] Desto mera förvånar det att se att riksdagen kommer att gå med på en utvidgning av den kabinettsjustis som lagen från den 10 april 1874 har anförtrott polisen. Man skulle tro att i vår för frihet och offentlighet svärmande tid var en hemlig rättskipning det sista som skulle favoriseras.[38]

Lagen från 1895 innehöll måttliga och – ur grundlagssynpunkt sett – tveksamma förändringar, men på ett mer övergripande plan hade den betydelse som symbol för att riksdagen hade visat förändringsvilja i prostitutionsfrågan. Det hade inte hört till vanligheterna med konsensus kring revision av den existerande prostitutionslagstiftningen, och det var först och främst denna sällsynta enighet som var det mest slående i antagandet av lagen från 1895.

Anne Kristine Kathrine C. Född den 23 december 1886. Tre gånger straffad enligt strafflagens § 180. Fyra gånger registrerad som offentlig kvinna i Köpenhamn, varefter hon skall ha återvänt till hemstaden.

Kommissionen för prövning av gällande bestämmelser för kontroll av prostitutionen i Köpenhamn

Sedlighetsskandalen hade krävt ett förnyat ställningstagande till prostitutionsordningen och resulterade till att börja med i tillsättandet av en kommission för prövning av gällande bestämmelser för kontroll av prostitutionen i Köpenhamn. Kommissionen kom att bestå av överläkare Bergh, borgmästare Hansen, hovrättsassessor Hastrup, stadsläkare Hoff, borgmästare Jacobi, justitieråd Koch, polisdirektör Petersen, ledamoten av Köpenhamns stadsfullmäktige, jur. kand. Philipsen och ledamoten av Köpenhamns stadsfullmäktige, med. dr Ørum, allt under domstolspresident Ingerslevs ordförandeskap.[39]

Kommissionen avslutade sitt arbete i juli 1897, och betänkandet lades därefter fram för Köpenhamns stadsfullmäktige. Betänkandet åtföljdes av ett lagförslag formulerat av kommissionens majoritet och en redogörelse av borgmästare Jacobi. Kommissionen hade tolkat sin uppgift som att själva frågan om det önskvärda i en i lag reglerad prostitutionsordning låg utanför dess område,

> men att å andra sidan en undersökning av de i den hit hörande lagstiftningens – strafflagens § 180, lagen av den 10 april 1874 och lagen av den 1 mars 1895 – givna regler, den närmare ordningen i fråga om kontroll och tillsyn samt villkoren för indragande under densamma, faller inom ramen för uppgiften.[40]

Kommissionen nådde inte enighet, men det framträdde dock en majoritet bestående av Bergh, Hoff, Ingerslev, Koch, Philipsen och Ørum, som alla önskade en del lagändringar.

Majoritetens ändringsförslag antog formen av en lag. De viktigaste följderna av förslagets antagande skulle för det första bli att domstolar

avlöste polisen i varningsförfarandet, för det andra att det infördes två olika klasser av kontrollerade kvinnor och för det tredje att det blev straffbart att vara hallick. Den samlade minoriteten anslöt sig till den sistnämnda förändringen, men där upphörde också enigheten. Den ena halvan av minoriteten, bestående av borgmästare Hansen och polisdirektör Petersen, var skeptiska inför de två första förändringarna, och för övrigt ansåg de att huvudprinciperna bakom den rådande ordningen borde upprätthållas. Den andra halvan av minoriteten, bestående av hovrättsassessor Hastrup och borgmästare Jacobi, avvisade däremot förslaget med motiveringen att det var betydelselöst.

Jacobi ansåg att en undersökning av prostitutionsordningen borde ha fem infallsvinklar: en human, en sanitär, en polisiär, en straffrättslig och en moralisk. Oberoende av vilken aspekt man anlade fanns det stora problem förknippade med den rådande ordningen. För det första var en human behandling av de prostituerade inte förenlig med ett system i vilket kvinnorna ”enrolleras som en särskild kast med särskilda förpliktelser att underkasta sig regelbundna undersökningar och ständig tillsyn under särskilda straffbestämmelser”.[41] För det andra hade den sanitära kontrollen inte visat så gynnsamma resultat att den kunde användas som argument, vare sig för eller emot systemets bevarande. För det tredje hade systemet ur polisiär synpunkt visat sig innehålla svagheter:

> På detta fält, det polisiära, kan det knappast bestridas att registreringen med allt vad därtill hörer har stora förtjänster, men förvisso dessutom rymmer de största betänkligheter. Ett ständigt efterspanande av de lösaktiga kvinnorna, en enkel procedur för att dra in dem under kontroll, en diskretionär straffmyndighet och som sista åtgärd tvångsstationering på bordell kommer säkert i väsentlig grad att hålla prostitutionens utövare inom föreskrivna gränser. Men det kommer dessutom att försätta dem i ett unikt, halvt laglöst tillstånd, brutalisera dem och försvåra deras återvändande till ett anständigt liv.[42]

För det fjärde gav den rådande ordningen ur straffrättslig synpunkt utrymme för missbruk. Och slutligen hade ordningen, för det femte, ur moralisk synpunkt skadliga effekter på befolkningens föreställningar. Jacobi drog därefter slutsatsen: ”Det bör därför troligen göras ett val mellan effektivast möjliga kontroll och ett fullständigt avskaffande av kontrollsystemet.”[43] Lagen från 1895 hade enligt Jacobi lagt hinder i vägen för ”effektivast möjliga kontroll”, och det gjorde, i kombination med ett starkt motstånd mot systemets bestämmelser om straff framför registrering, att Jacobi förordade kontrollsystemets fullständiga upphävande.

Jacobi hade också ett förslag till vad som borde ersätta den rådande ordningen: Det skulle utdömas straff till den som bedrev otukt som näring, och för den som uppmuntrade till otukt på offentlig, tillgänglig plats, om än i mycket måttligare omfattning än vad fallet var under rådande ordning. Lösdriveristraffet skulle utvidgas till att gälla för kvinnor, som redan uppmanats att söka sig en annan näring än den otuktiga. Det skulle finnas förbud mot att hålla bordell, straff för hallickar och slutligen ”utvidgade polisbestämmelser med avseende på oanständigt uppträdande på offentlig plats”.[44] Vad beträffade de sanitära förhållningsreglerna skulle det vara enkelt att få behandling; om någon motsatte sig behandling skulle det å andra sidan finnas straffmöjligheter.

Det var stor skillnad mellan kommissionsmajoritetens och Jacobis förslag. Majoriteten ville justera den rådande ordningen, men för övrigt upprätthålla kontrollen. Jacobi ville däremot avskaffa kontrollen och i begränsad utsträckning bestraffa lösaktiga kvinnor. Det hade naturligtvis betydelse för den efterföljande prostitutionsdebatten att majoriteten förordade justeringar men inte avskaffande av kontrollsystemet. Det var en signal till lagstiftaren om att bibehålla en skeptisk inställning till de växande folkliga stämningarna mot systemets bevarande. Det var emellertid Jacobis förslag som hade starkast effekt på den efterföljande debatten i riksdagen. Hans förslag inspirerade nämligen till ett nytt lagförslag, och det blev därmed hans skiss till revision som satte ramarna för den kon-

kreta diskussionen – och i förlängningen också för det förslag som ledde till den reglementerade prostitutionslagstiftningens upphävande.

Avslutning

Efter många år med en problematisk lagstiftning upphävdes den reglementerade prostitutionslagstiftningen i Danmark med ”Lov om Modarbejdelse af offentlig Usædelighed og venerisk smitte af 30te Marts 1906” (Lag om motarbetande av offentlig osedlighet och venerisk smitta av den 30 mars 1906). Sedlighetsskandalen hade visat på uppenbara brister i det gamla systemet, och Venstre, som hade ersatt Højre i regeringsställning, kunde inte acceptera att de prostituerade kvinnornas rättigheter fortlöpande kränktes. De prostituerade kvinnorna hade genom den administrativa prostitutionslagstiftningen försatts i ”en undantagsställning bland landets befolkning”,[45] och det skulle det nu bli ändring på. Under de förhandlingar i riksdagen som föregick antagandet av lagen från 1906 hänvisades det flera gånger till sedlighetsskandalen som ett tungt vägande argument för att systemet hade varit orimligt. De prostituerade kvinnorna hade försatts i en position där alla rättigheter var upphävda, och där polisens godtycke härskade. Under en framskridande demokratiseringsprocess gick det inte längre att från lagstiftarens sida förhålla sig passivt till att prostitutionssystemet var baserat på oacceptabla rättsliga grunder. Lagen från 1906 var inte bara ett varsel om nya tider för de prostituerade kvinnorna, utan i hög grad också för polisen. Det skulle en gång för alla bli slut med polisiärt godtycke. Polisen skulle noga följa de nya riktlinjerna – riktlinjer som nu var anpassade till demokratitanken i vidare bemärkelse.

Prostitutionen var fortfarande inte laglig, men lagen från 1906 varslade icke desto mindre om ett radikalt ändrat förhållningssätt till de prostituerade, och kanske särskilt i hållningen till prostituerade kvinnors rättigheter. På ett mer övergripande plan kan man också avläsa en för-

ändrad hållning till kvinnor generellt. Rättigheter överordnades moral. 1901 uttalade exempelvis venerologen Erik Pontoppidan:

> För det andra har det ökande erkännandet av kravet på personlig frihet och av allmänna mänskliga rättigheter, med andra ord ett mera humant tänkesätt, gjort sig gällande och framkallat en mer eller mindre berättigad opposition mot åtskilliga av de arrangemang som är knutna till den nuvarande, polisiära hälsokontrollen.[46]

Det rörde sig om en kontinuerlig demokratiseringsprocess, där nya frågor ställdes, där ”nya” rättigheter för ”nya” befolkningsgrupper diskuterades. Drygt 50 år efter demokratins införande i Danmark fanns det fortfarande nya strider som måste utkämpas, men man hade åtminstone kommit längre, och för de prostituerade kvinnornas del hade man – om inte annat i teorin – kommit riktigt långt.

Översättning Hans Dalén

Noter

1. Fortsättningsvis kallad ”den reglementerade prostitutionslagstiftningen”. Lagstiftningen gällde fram till 1906.
2. ”Vort Sædelighedspoliti”, *Aftenbladet* 2.4 1895, s. 1.
3. Fortsättningsvis kallad ”lagen från 1874”.
4. Jfr lagen från 1874, § 6.
5. Jfr lagen från 1874, § 12.
6. Jfr *Rigsdagstidende* 1893–94, Forhandlingerne paa Landstinget, s. 1185.
7. ”Politiinspektør Korns Selvmord”, *Aftenbladet* 26.3 1895, s. 2.
8. Se t.ex. ”Korn! Voldsomme Angreb paa Sædelighedspolitiet”, *Aftenbladet* 31.3 1895, s. 1.
9. *Berlingske Tidende* (kvällsuppl.), s. 1.
10. Se t.ex. ”Korns højre Hand”, *Aftenbladet* 4.4 1895, s. 1, och se för övrigt kommentarerna till de många ryktena i *Maanedsblad*, 17:e årg. [1895], s. 2ff.
11. Om stadsfullmäktiges möte, se ”Borgernes Raad”, *Aftenbladet* 23.4 1895, s. 1f.
12. ”Korn afsløres”, *Aftenbladet* 23.4 1895, s. 2.

13. Om mötet, se *Maanedsblad*, 17:e årg. [1895], s. 42–53 och ”Protesten mod Sædelighedsskandalen”, *Aftenbladet* 25.4 1895, s. 1.
14. Beträffande förhandlingarna i stadsfullmäktige om tillsättandet av en kommission, se *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger*, 56:e årg. [1895], s. 117–55, 209ff och s. 385ff.
15. Om anhållandet av och anklagelserna mot Petersen, se ”Smukke-Petersen anholdt”, *Aftenbladet* 15.5 1895, s. 2.
16. Jfr ”Smukke-Petersen paa Hospitalet”, *Aftenbladet* 24.5 1895, s. 1.
17. För en detaljerad beskrivning av händelsen, se ”Hvad en Betjent i Sædelighedspolitiet kunde tillade sig”, *Aftenbladet* 12.6 1895, s. 1.
18. ”40 000 Kr. Saa meget har Korn bedraget for!”, *Aftenbladet* 25.5 1895, s. 2.
19. För Kriminal- og Politirettens dom, se *Høiesteretstidende* 1896, s. 61ff.
20. Se t.ex. *Maanedsblad*, 17:e årg. [1895], s. 124ff.
21. Se *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger*, 56:e årg. [1895], s. 788–811 och 824–37.
22. *Maanedsblad*, 17:e årg. [1895], s. 209.
23. Om förordningen från 1814, se Harsin, s. 88f.
24. Se Parent-Duchâtelet, band 1, s. 26f och band 2, s. 236.
25. Om ”Förordning av den 28 augusti 1833”, se Harsin, s. 89f.
26. Se Harsin, s. 95.
27. Se Harsin, s. 94.
28. Se § 3, punkt 3 i ”Lov indeholdende nogle Forandringer i Bestemmelserne om Behandlingen af offentlige Politisager i Kjøbenhavn”.
29. Se § 6, 3:e stycket i ”Lov af 4de Februar 1871 indeholdende Bestemmelser om Politiet udenfor Kjøbenhavn”.
30. Se ”Almindelig borgerlig Straffelov af den 10de Februar 1866”.
31. Se lagen från 1874, §3.
32. Se lagen från 1874, §7.
33. Även kallad ”Lov om Forandring i og Tillæg til Lov af 10de April 1874 om Foranstaltninger til at modarbejde den veneriske Smittes Udbredelse af 1ste Marts 1895”.
34. *Rigsdagstidende 1894–95*, Forhandlingerne paa Landstinget, s. 860.
35. *Rigsdagstidende 1894–95*, Forhandlingerne paa Landstinget, s. 878.
36. Se *Maanedsblad*, 17:e årg. [1895], s. 5–8.
37. *Maanedsblad*, 17:e årg. [1895], s.7.
38. *Maanedsblad*, 17:e årg. [1895], s. 7f.
39. Se *Betænkning fra den ved allerhøjeste Ordre af 17de August 1896 nedsatte Kommission til Prøvelse af de gældende Bestemmelser om Tilsynet med Prostitutionen i Kjøbenhavn*, København 1897, s. 50.
40. *Betænkning*, s. 4.
41. *Betænkning*, s. 144.

42. *Betænkning*, s. 143.
43. *Betænkning*, s. 147.
44. *Betænkning*, s. 148.
45. *Rigsdagstidende* 1904–05, Forhandlingerne paa Landstinget, s. 28.
46. *Ugeskrift for Læger*, nr 11, 1901, s. 247f.

Från moral till hälsa?

Debatter om förebyggande av könssjukdom i Norge

Elisabeth S. Koren

År 1933 skrev läkaren Edvin Bruusgaard (1869–1934) att ”det bör framhållas att veneriska sjukdomar inte skall betraktas annorledes än andra sjukdomar som man drabbas av. Man skall inte skämmas för att tillstå att man har en venerisk sjukdom”.[1] Bruusgaard ville avstigmatisera och normalisera könssjukdomarna. Dessa sjukdomar var *medicinska* problem, menade han, och skulle förebyggas och behandlas i enlighet med detta, med medicinska, vetenskapliga metoder. Han tog avstånd från ett tidigare synsätt där veneriska sjukdomar betraktades som moraliska problem, som skulle bekämpas genom att tygla folks beteende och sexualmoral. Denna ståndpunkt var vanlig bland läkare vid slutet av 1800-talet. Fyrtio år före Bruusgaards uttalande hade en annan norsk läkare, Axel Holst (1860–1931), sagt: ”låt oss snarare som betingelse för en läkarundersökning ställa att en person för ett lösaktigt leverne”. [2] Holst försvarade reglementeringssystemet, där kvinnor som man antog var prostituerade regelbundet undersöktes för könssjukdomar. Enligt honom skulle alltså ”lösaktighet” vara kriteriet för att komma i hälsovårdsmyndigheternas sökljus. Bruusgaards önskan om att avstigmatisera könssjukdomarna, och endast betrakta dem som medicinska problem som man kunde *drabbas* av, markerar ett brott mot tidigare tänkesätt,

där åtgärder skulle riktas mot personer med en speciell livsföring. Både Bruusgaard och Holst hade brett stöd bland sina läkarkolleger när de uttalade sig om könssjukdomarna, och skillnaden mellan deras uppfattningar var uttryck för en större förändring i läkarkårens inställning till dessa sjukdomar, liksom en förändring i samhället i övrigt.

Denna förändring i ordval kring könssjukdomar orsakades av att den tänkta riskgruppen för smitta utvidgades; på 1920-talet var veneriska sjukdomar inte längre endast förknippade med prostitution. I denna artikel kommer dessa förändringar att studeras, för att visa hur nya läkemedel, en ökad uppmärksamhet kring att även män hade könssjukdomar och diskussionerna kring ”de oskyldigt” sjuka ledde till att läkarna tänkte bredare kring behandling och förebyggande.

Både Holsts och Bruusgaards föredrag handlade emellertid om hur de menade att de förebyggande åtgärderna och behandlingen *borde* utföras, inte om vad som faktiskt skedde. Jag vill därför peka på hur förändringen i ideologin hängde ihop med praxis på fältet.

Lagstiftningen

Norge fick inte någon könssjukdomslag förrän efter andra världskriget. Fram till dess ombesörjdes behandling och förebyggande åtgärder lokalt av hälsovårdsnämnden på kommunal nivå. Detta arbete var reglerat i en generell lagparagraf i Sunnhetsloven från 1860[3], och det var kommunernas sak att avgöra hur de ville bedriva det. Vilka strategier man hade måste ha varierat betydligt mellan de olika kommunerna. Speciellt var det stora skillnader mellan landsbygds- och stadskommuner. I början av 1900-talet bedrev man smittspårning och gratis behandling i Kristiania, och i Bergen höll man dessutom fast vid prostitutionskontrollen[4], medan man i många landsbygdskommuner förmodligen inte gjorde någonting alls. I denna situation fick de enskilda läkarna stort inflytande på hur folk som led av könssjukdom behandlades och vilka åtgärder som vidtogs för

att förhindra ytterligare smittspridning. Varken Holst eller Bruusgaard fick någon direkt inverkan på lagstiftningen som reglerade arbetet med könssjukdomar i Norge, eftersom det inte stiftades någon sådan lag över huvud taget. Ändå kan de ha påverkat praxis på området indirekt genom att uttala sig offentligt om hur arbetet borde bedrivas.

Holst 1893: ”visitera de lösaktiga kvinnorna”

1893 höll Axel Holst ett inledande föredrag i Det medicinske selskab i Kristiania om hur han menade att de veneriska sjukdomarna bäst kunde förebyggas.[5] Bakgrunden till föredraget var att reglementeringen, de obligatoriska medicinska kontrollerna av prostituerade kvinnor, hade avskaffats 1888 i Kristiania (Oslo). Detta, samt debatten som ledde fram till avskaffandet, hade tydliggjort behovet av en ny politik för bekämpning av könssjukdomar. Reglementeringen hade fått massiv kritik från olika grupper, och regeringen hade gett efter för påtryckningarna 1887. Men det rådde ingen enighet om vilket system som skulle avlösa den gamla prostitutionskontrollen. Det offentligas hållning till prostitution var oklar och sexualmoraliska frågor debatterades och förhandlades i offentligheten. Detta hade att göra med samhällsomvälvningar och modernitet; familjemönstret var i förändring och många menade att urbaniseringen förde till en utsvävande sexualmoral. I denna situation fick veneriska sjukdomar en viktig symboleffekt: de representerade sedeslöshet, familjens upplösning och degenerering.

Temat för debatten som Holst inledde 1893 var riksadvokat Bernhard Getz förslag om nya juridiska föreskrifter beträffande könssjukdomar. Bernhard Getz (1850–1901) var även social reformator och pådrivande för flera sociala reformer. 1902 års strafflag utarbetades av Getz, och han var i det avseendet arkitekten bakom det norska rättssystemet. Hans tankar hade stort inflytande i de juridiska miljöerna i Norden. Han betraktade kriminalitet som ett samhälleligt problem som måste förstås i ett

socialt perspektiv. För att på bästa sätt bekämpa kriminalitet måste man bekämpa dess orsaker och samhälleliga förutsättningar, menade Getz.[6] År 1892 låg ”Udkast til Lov til Modarbeidelse af offentlig Usædelighed og venerisk Smitte” (Utkast till lag om motarbetande av offentlig osedlighet och venerisk smitta) klart. Också i synen på prostitution och venerisk smitta kom dessa tankegångar till uttryck; det var inte genom förbud och tvång man skulle bekämpa prostitution och könssjukdomar, utan genom att underlätta behandling.

Getz förespråkade en avkriminalisering av prostitutionen, eftersom förbud inte var någon bra metod för att motarbeta fenomenet. ”Det som krävs om man vill agera framgångsrikt mot prostitution, är metoder som snarare angriper dess orsaker och ursprung […].”[7] Istället för att bestraffa prostituerade kvinnor skulle staten förebygga prostitution, bland annat genom sociala åtgärder som större offentligt ansvar för vanskötta och kriminella barn, och 21 års åldersgräns för kvinnlig betjäning på utskänkningsställen.[8]

När det gällde bekämpningen av könssjukdomar, menade Getz att de huvudsakliga åtgärderna borde vara smittspårning och gratis läkarbehandling. Detta praktiserades redan i viss mån i de största städerna. En smittoanmälan kunde emellertid leda till tvångsundersökningar, och tvångsbehandling om den som antogs vara sjuk gjorde motstånd. Att utsätta andra för smitta när man visste att man hade en könssjukdom skulle vara straffbart.[9] Lagförslaget var, eller tycktes vara, grundat på en princip om universalism: lika fall skulle behandlas lika, oberoende av social och ekonomisk ställning. Getz öppnade ändå för att hälsomyndigheterna i sin tillämpning av lagen kunde tvångsundersöka vissa grupper, däribland sexualförbrytare och ”personer som man vet försörjer sig på otukt”.[10] Sådana undersökningar skulle dock endast verkställas vid konkret misstanke om sjukdom. Det var alltså smitta som var premissen för att myndigheterna skulle kunna ingripa. Men om man dessutom var misstänkt för prostitution skulle det legitimera särskilt maktbruk.

När Holst uttalade sig om Getz lagförslag gjorde han det först och främst som *läkare* och *vetenskapsman*. En kort tid innan han höll föredraget hade han blivit utnämnd till professor i medicin, och han skulle särskilt undervisa i hygien och bakteriologi.[11] När Holst uttalade sig om förebyggande av smittsamma sjukdomar, gjorde han det därför i kraft av att vara auktoritet på området. Den vetenskapliga tyngden förstärktes av en rad statistiska ”bevis” för att det fanns ett samband mellan offentlig undersökning av prostituerade och utbredningen av syfilis. Holst var inte ensam om att begagna sig av statistik. I debatten om förebyggande av könssjukdomar var det många som använde siffermaterial för att påvisa vilka effekter vissa åtgärder hade på sjukdomsutbredningen.[12] Avsikten var att utröna vilka åtgärder som var de mest effektiva. Men de statistiska argumenten var också ett retoriskt grepp – det gav intryck av vetenskaplighet och neutralitet. Särskilt för läkarna verkar detta ha varit viktigt; på detta sätt markerade de avstånd från de ideologiska och religiösa grupperingar som engagerade sig i förebyggandestrategier med en moralisk infallsvinkel. Läkarna ville hellre uppfattas som vetenskapliga experter, som gav sina råd mot bakgrund av obestridliga fakta. Också juristen Bernhard Getz använde statistiska belägg för att underbygga sin argumentering för de åtgärder han föreslog. Genom att åberopa neutralitet menade läkarna och juristerna att de kunde åsidosätta moraliska hänsyn. Målet var att förebygga venerisk smitta, och alla åtgärder vars effekt man kunde bevisa var legitima att föreslå, också när dessa uppfattades som omoraliska eller cyniska.

Och enligt Holst var den enda effektiva åtgärden för att förhindra venerisk smitta att återinföra den preventiva kontrollen av prostituerade kvinnor. Gratis läkarbehandling hade ingen effekt när det gällde att få folk med smittsamma könssjukdomar att uppsöka läkare, menade Holst; det krävdes starkare krut. Orsaken till att så få ville låta sig behandlas frivilligt var inte att de inte hade råd med behandlingen, utan att sjukhusvistelser var besvärliga och långvariga. Förlorad arbetsinkomst, stränga

regler på sjukhuset och rädsla för att folk skulle få reda på varför man var inlagd, gjorde att personer med veneriska sjukdomar var ovilliga att låta sig behandlas.[13]

Inte heller smittoanmälningar skulle få någon särskild effekt, menade Holst, eftersom många inte visste namnet på den de hade smittats av. Dessutom var han motståndare till att det skulle vara nödvändigt med en smittoanmälan för att sätta igång tvångsåtgärder: ”det system som undersöker de lösaktiga kvinnorna redan *innan* de kan ha smittat någon *måste* vara det bästa”.[14] Holst föreslog också att andra som kunde antas ha många sexualpartner skulle kunna tvångsundersökas: ”Ett kafébiträde, en sömmerska, en fabriksarbeterska har oftast dagarna fyllda med ett vanligt borgerligt arbete, men kan om kvällen etc. gott vara lösaktig […].”[15]

I Getz lagförslag fanns det en idé om att alla som hade behandlats för syfilis skulle kunna inkallas till obligatoriska, regelbundna undersökningar och behandling om de anmäldes som smittkälla. Det är lite oklart vad Holst ansåg om detta. Han nämnde det i sitt föredrag, men kommenterade inte förslaget annat än genom att konstatera att det var tänkt att gälla ”oavsett om det är män eller kvinnor”.[16] Det allra viktigaste för Holst var att kontrollera ”de veneriska sjukdomarnas högkvarter – *de mer eller mindre prostituerade*”.[17] Förslaget om att undersöka män som spred smitta var han mer likgiltig till. Det kan se ut som om Holst inte önskade att hälsovårdsmyndigheterna skulle ha denna möjlighet att nyttja tvång mot män som tidigare hade blivit behandlade för syfilis, men här är Holsts inlägg öppet för tolkning.

Det som emellertid är klart är vilka han såg för sig som smittbärare: lösaktiga kvinnor från lägre klasser. I hela Holsts föredrag har exemplen genomgående samma köns(o)balans: kvinnor kunde smitta män med könssjukdomar, medan män var de som eventuellt gav upplysningar om smittkällan. Det enda sättet att hindra smittspridning var att använda starka påtryckningsmedel och tvång gentemot kvinnor som hälsovårds-

nämnden misstänkte levde ett lösaktigt liv. Holst motiverade detta med att de utgjorde ett medicinskt problem. Idag kan vi se hur det överensstämde med samtidens sexualmoral, där sedlighet var ett centralt begrepp. Sedligt uppförande innebar att förhålla sig till sin sexualitet på rätt sätt, nämligen att kontrollera den. Sedlighet var ett ideal för båda könen, men det ställdes högre krav på kvinnor än män om sedligt leverne. Det ansågs svårare för män att tygla sin sexualitet, och om de felade var det mer förlåtligt. Även om Holst argumenterade utifrån en medicinsk utgångspunkt är det ett faktum att de han ville kontrollera för venerisk smitta var identiska med dem som inte uppfyllde sedlighetsidealet och samtidens sexualmoral.

Dessutom verkar det som om Holst ansåg att många av kvinnorna spred smitta med vett och vilja. Han menade att det var problematiskt att bygga ett system på smittoanmälningar, eftersom så många av kvinnorna opererade under täcknamn, ”möjligen just för att slippa undan en kallelse till undersökning om hon smittar någon”.[18] Holst tecknar här en bild av kvinnor som inte bara är lösaktiga och sjuka, utan också fullständigt ansvarslösa, och närmast hyser en *önskan* om att smitta män. Detta legitimerar kraftfulla ingripanden från myndigheternas sida.

Kvinnosakskvinnor angrep reglementeringen för att de menade att den var nedvärderande för de prostituerade kvinnorna. För Holst hade hänsynen till den enskilda kvinnan underordnad betydelse: ”Allmänheten tror för närvarande, och kommer ännu en tid att tro, att de prostituerade *inte* tillhör samhällets drägg; och för att rädda några få väljer de att utsätta hela samhället för fara.”[19] Han trodde inte att prostituerade kvinnor hade någon ”blygsel” som kunde kränkas vid en undersökning. Tvärtom var det fullt acceptabelt att undersöka dem på det här sättet. Att de prostituerade kvinnorna var föremål för så mycket uppmärksamhet i detta sammanhang berodde alltså inte bara på att de kunde smitta många. Det var också legitimt att vidta åtgärder mot dem eftersom de hade så låg status.

Hur representativ var då Holsts syn på prostitutionskontrollen? Han var den läkare som mest högljutt gick ut och försvarade reglementeringssystemet; han anklagade hälsovårdsmyndigheterna i Kristiania för att inte använda tillräckligt kraftfulla metoder för att kontrollera dem som var sjuka, och han höll flera föredrag i ämnet.[20] Även om Holst mer aktivt än andra läkare försvarade det gamla systemet, torde de allra flesta norska läkare ha varit eniga med honom vad gällde reglementeringen. Efter hans föredrag i Det medicinske selskab antog åhörarna en resolution om att de ville ha en könssjukdomslag med möjlighet till preventiv kontroll, med 58 mot 5 röster. De uttalade också att de räknade med att denna åtgärd skulle ”hälsas med glädje [av kolleger] över hela landet”.[21]

Prostitutionskontroll i Norge

Holst var alltså på intet vis ensam om sina åsikter om sambandet mellan prostitution och venerisk smitta. Vid slutet av 1800-talet förfäktades liknande åsikter över större delen av Europa. Det rådde enighet om att de veneriska sjukdomarna härrörde från de prostituerade kvinnorna. I brittisk forskning har Mary Spongberg visat att detta hängde ihop med en syn på kvinnokroppen som sjukdomsbringande och oren i sig själv.[22] Läkarna i England menade att veneriska sjukdomar hade sitt ursprung i kvinnornas kroppar. Det finns ingenting i mitt källmaterial som tyder på att sådana tankegångar skulle ha funnits också i Norge. Tvärtom: här var läkarna tidigt uppmärksamma på att könssjukdomar smittade mellan personer som hade intim kontakt.[23] Ändå menade man att prostituerade kvinnor utgjorde en smittorisk som var så stor att det var nödvändigt med regelbundna läkarundersökningar. Hur dessa kvinnor fick sjukdomarna bekymrade läkarna sig mindre om. Det var inte dem man önskade skydda mot sjukdom, utan de män som besökte dem. Det var deras hälsa som var viktig. I England kom detta tydligast till uttryck genom att Contagious Diseases Acts infördes i hamn- och garni-

sonsstäder, med det uttalade syftet att skydda männen där mot smitta.[24] Denna tankegång uppfattades av många i samtiden som dubbelmoral, och mycket av motståndet mot reglementeringen handlade om just cynismen och dubbelmoralen i att kvinnor skulle underkasta sig läkarundersökningar för att säkra mäns tillgång på smittfria prostituerade. I Norge infördes kontroll av prostituerade kvinnor i de tre största städerna under 1800-talet och tillämpades fram till omkring sekelskiftet.[25] Kontrollen var polisens ansvar, och i huvudstaden hade man också en särskild polisläkare som företog undersökningarna. Systemet byggde på en rättslig självmotsägelse: Prostitution var olagligt, men istället för att lagföra kvinnorna använde polisen förbudet för att lägga kraft bakom kravet om läkarundersökningar – de som inte kom till undersökningen riskerade arrestering och straff. Det var många som reagerade på detta förfarande, och systemet mötte massivt motstånd, särskilt i Kristiania. 1888 avvecklades systemet i huvudstaden. Ansvaret för att hindra spridning av könssjukdomar överfördes från polisen till hälsovårdsnämnderna, och man införde ett system för förebyggande baserat på smittspårning och åtgärder som åtminstone formellt var riktade mot hela befolkningen.[26] I Bergen fortsatte hälsovårdsnämnden att koncentrera sig speciellt på den riskgrupp som prostituerade kvinnor utgjorde, och här upprätthölls reglementeringen fram till 1909, även om den låg i hälsovårdsnämndens och inte i polisens händer.

Dubbelmoral och sedlighetskrav

Det var inte endast de män som gick till prostituerade som var utsatta för fara. Prostitutionskontrollen legitimerades inte bara med hänvisning till kundernas hälsa och möjlighet att köpa sexuella tjänster utan att löpa alltför stor risk; det var i hög grad även hänsynen till männens hustrur och framtida barn som var viktig.[27] Kontrollen av könssjukdomarna handlade om att hålla födslokanalerna rena. Det var männen som

var förbindelselänken mellan den orena, smittospridande prostitutionen och hemmets rena familjeliv. Ändå var det inte männen som läkarna ville kontrollera, utan de kvinnor som var misstänkta för prostitution och den farliga, oacceptabla sexualitet de representerade. Att män gick till prostituerade var emellertid accepterat.[28] Denna skillnad var också införd i lagen: det var olagligt att sälja sex, men lagligt att köpa.[29] Det var osedligheten läkarna måste motarbeta för att få kontroll över de veneriska sjukdomarna. Och eftersom sedlighetskravet var strängare för kvinnor än för män, var det kvinnorna som måste kontrolleras. Prostitutionskontroll ansågs alltså som den bästa åtgärden mot könssjukdomar av två skäl: det var möjligt att tvinga kvinnorna att underkasta sig kontroll och det var svårt att tänka sig att andra grupper också kunde utgöra en smittorisk, eftersom de till synes befann sig inom gränsen för den accepterade sexualmoralen. När läkarna på 1890-talet förespråkade medicinska kontroller av prostituerade kvinnor, var det således inte endast utifrån rent medicinska, vetenskapliga och statistiska sammanhang, som de själva hävdade. Deras uttalanden var färgade av och reproducerade samtidens bilder av könsroller och sexualitet.

Hittills har jag okritiskt använt begreppet ”prostituerad” utan att definiera det, men man bör vara medveten om att det är ett komplext och mångtydigt begrepp. Enligt den brittiska konsthistorikern Lynda Nead var ”prostituerad” den mest komplexa kategorin som användes om kvinnor på 1800-talet. Begreppet användes i många betydelser, det var fragmenterat och ofta självmotsägande.[30] Prostitution associerades med könssjukdomar, osedlighet och upplösning av familjevärden. Kvinnor med en sexuell praxis som stred mot den rådande moralnormen kunde bli definierade som prostituerade. Och en sådan definition medförde att de underställdes en sträng myndighetskontroll, genom reglementeringssystemet och genom lösdriverilagen. I linje härmed mottog hälsovårdsnämnden i Bergen flera anmälningar från polisen om möjliga smittkällor, där misstanken endast byggde på antaganden om livsföring. År 1893

uppmärksammades hälsovårdsnämnden exempelvis på två misstänkta flickor och en kvinna som observerats ensamma på gatan om natten.[31] På detta sätt blev konsekvensen av uppspårandet av könssjuka att alla kvinnors rörelsefrihet begränsades.

År 1893, när Holst höll sitt föredrag, var prostitutionsfrågan och frågan om de veneriska sjukdomarna tätt sammankopplade. Diskussionen om reglementeringen hade inte bara handlat om hur man effektivast kunde förebygga könssjukdomar, utan också om huruvida staten skulle tolerera prostitution. Det var ju just detta som motståndarna till reglementeringen reagerade så starkt på: att myndigheterna godtog något som officiellt var förbjudet. På det viset var det symptomatiskt att Getz lagförslag hade handlat om både förebyggandet av könssjukdomar och om huruvida prostitution skulle vara straffbart eller inte.

Vid sekelskiftet skilde sig dessa båda frågor åt.[32] Det var fortfarande så att venerisk sjukdom och prostitution associerades med varandra, och läkarna ville fortfarande kontrollera prostitutionen. Men den så kallade prostitutionsfrågan fick en juridisk lösning genom lösdriverilagen år 1900.[33] Med denna lag fick myndigheterna ett redskap att kontrollera kvinnor som var misstänkta för prostitution utan att man behövde legitimera det med att de utgjorde en hälsorisk. Efter sekelskiftet var det därmed möjligt att yttra sig i frågan om förebyggandet av könssjukdomar utan att man måste säga någonting om de prostituerade kvinnornas och deras kunders rättsliga status.

Bruusgaard 1926: ”på den moderna hygienens grund”

Som nämnts ovan hade läkarna starka invändningar mot Getz lagförslag, och dessa togs på allvar av myndigheterna. Därför utarbetades ett nytt förslag med större möjligheter till kontroll av prostituerade kvinnor. Men även om läkarna var eniga om att reglementeringen hade positiva

effekter, var detta en kontroversiell åsikt. Det nya lagförslaget möttes av en storm av protester, bland annat från Sedlighetsföreningen och kvinnoorganisationer. Förslaget omarbetades ytterligare, men behandlingen i stortinget sköts upp på obestämd tid.[34]

Efter första världskriget utsåg stortinget återigen en kommitté som skulle utarbeta ett lagförslag om förebyggande av könssjukdomar. Bakgrunden till detta var att könssjukdomarna hade fått ökad spridning under kriget. Även erfarenheterna från Sverige, efter införandet av Lex Veneris, en särlag om preventivt arbete mot könssjukdomar, inspirerade myndigheterna att stifta en motsvarande lag i Norge. På många sätt byggde Lex Veneris på samma principer som Getz hade argumenterat för på 1890-talet: smittspårning och gratis behandling. Lagen var universalistisk – den skulle gälla för hela befolkningen, och lika fall skulle behandlas lika.

I den norska lagkommittén satt det fyra läkare och två jurister.[35] En av läkarna var Edvin Bruusgaard (1869–1934), professor i medicin vid universitetet i Oslo. Han var en av de ledande experterna på veneriska sjukdomar i Norge vars läroböcker i ämnet kom ut i flera upplagor och utgåvor och lästes av en hel generation norska läkarstudenter. Han var också medredaktör i skriftserien *Acta dermato-venereologica*.[36]

1926 höll Bruusgaard ett föredrag vid Den norske lægeforenings landsmöte om hur han menade att könssjukdomarna bäst kunde bekämpas.[37] Liksom Holsts föredrag fick också detta stöd från de närvarande. Den norske lægeforening skrev ett brev till socialdepartementet där man bad om att lagförslaget som Bruusgaard hade varit med om att utforma skulle bifallas av stortinget.[38]

Bruusgaard målade upp en ordning som skilde sig fundamentalt från den som Holst hade kämpat för 30 år tidigare. I likhet med Getz förordade Bruusgaard gratis och diskret behandling, smittspårning, folkupplysning och en utbyggnad av hälsovården. Kontroll av prostituerade kvinnor nämndes inte i föredraget.

Bruusgaard ville få de könssjuka till behandling så tidigt i sjukdomsförloppet som möjligt, och framhöll därför vikten av gratis behandling som de sjuka skulle ha plikt att underkasta sig. Han skisserade ett system som liknade det svenska, hänvisade till erfarenheterna av Lex Veneris och pekade på hur vällyckat det svenska systemet var. Men även om man skulle underlätta för att så många som möjligt av de sjuka själva skulle söka behandling, borde patienterna också underkastas sträng kontroll. Tvångsåtgärder skulle tillämpas mot dem som undandrog sig behandling. Bruusgaard medgav att detta var ett ingripande i den enskildes frihet, men han menade att sjukdomarna var så pass allvarliga att detta var nödvändigt.

En av orsakerna till att Bruusgaard kunde lägga så stor vikt vid arrangemangen för frivillig behandling var den medicinska utveckling som hade skett tidigare på 1900-talet. 1909 kom Salvarsan, ett medel som kunde kurera syfilis mycket effektivare än de gamla kvicksilverkurerna. Patienter med syfilis hade alltså ett betydligt större incitament till att uppsöka läkare på 1920-talet än trettio år tidigare: De hade goda utsikter att bli friska. Tidigare hade sjukhusinläggningen av patienterna haft ett starkt inslag av kontroll och inspärrning, men behandlingen av syfilis bar nu mer prägel av reell vård. Detta måste ha ändrat läkarnas syn på bruk av tvång. I linje med detta pekade Bruusgaard och de andra i lagkommittén på hur viktigt det var att bygga ut laboratorier för att kunna företa bakteriologiska undersökningar. Från 1906 var det möjligt att påvisa syfilis genom ett blodprov (kallat Wassermans reaktion), och detta var en viktig åtgärd för att motarbeta sjukdomen.[39]

Inspirerad av Lex Veneris och tidigare lagförslag, bland annat Getz', ivrade Bruusgaard för smittspårning. Han var mer övertygad än Holst om att detta var fruktbart för att få nya könssjukdomsfall under behandling, även om han tillstod att de upplysningar som läkarna fick ofta var bristfälliga. Ett nytt element i Bruusgaards förslag var att han framhöll betydelsen av läkarnas tystnadsplikt. Detta var viktigt för att

inte folk skulle dra sig för att uppsöka läkare. Bruusgaard menade att behandlande läkare inte skulle lämna ut namn på könssjuka personer till hälsovårdsinspektören. Här hörde Bruusgaard till minoriteten i lagberedningen; majoriteten gick in för att alla nya fall skulle namnges till hälsovårdsmyndigheterna, så som praxis var i Sverige.[40]

Ett annat sätt att få folk att själva söka behandling var information om de veneriska sjukdomarna. Upplysningsarbetet skulle både riktas mot dem som var smittade, för att ombesörja att de vidtog nödvändiga åtgärder, och till befolkningen generellt. Denna åtgärd skulle inte inlemmas i lagen, men Bruusgaard och resten av lagberedningen menade att detta arbete var viktigt och skulle prioriteras. Det praktiska genomförandet av upplysningsarbetet skulle göras av frivilliga organisationer, i skolorna och i samband med värnplikten, menade man.[41]

Synen på folkhälsoupplysning visar en viktig skillnad mellan Holst och Bruusgaard, eller rättare sagt mellan 1890- och 1920-tal. När Bruusgaard höll sitt föredrag hade sexualitet blivit en offentlig angelägenhet. Tidigare hade den endast tillhört den privata sfären, och skulle helst stanna inom äktenskapet. Hemlighetsmakeriet kring könssjukdomarna kunde vara så starkt att en kvinna som var smittad av sin man kunde riskera att läkaren inte ville tala om för henne vad det var för sjukdom hon led av. 1913 beskrev en norsk läkare behandlingen av gonorré så här: ”Ett inte så litet antal kvinnor smittas av sina män, och sjukdomen behandlas då oftast av läkaren under ett annat namn, såsom vit flytning eller livmoderssjukdom.”[42]

En bit in på 1900-talet började man argumentera för att sexualupplysning borde vara ett offentligt ansvar och en medicinsk angelägenhet. Undertryckta känslor och lidelser blev farligt och osunt. Man kunde inte längre sopa sådant som könssjukdomar under mattan och låtsas som om de inte fanns, eftersom det kunde vara skadligt för hälsan. För en sund sexualitet krävdes ett visst mått av kunskap, och det blev läkarens uppgift att förmedla den. Vilket slags sexualupplysning som var att

föredra och hur denna borde presenteras blev emellertid ett stridstema i samtiden.[43]

I Norge, liksom i övriga Europa, diskuterades den så kallade personliga profylaxen, eller självdesinfektion.[44] Den bestod av medel som män kunde smörja in könsorganet med efter samlag för att undvika att bli smittade med venerisk sjukdom. Det fanns inget motsvarande preparat för kvinnor. Stridens kärna var i vilken grad dessa medel skulle finnas tillgängliga för allmänheten, och i denna debatt känner man igen många av argumenten från debatterna kring tillgängligheten på kondomer och senare akut-p-piller. Redan 1904 skrev Kristian Grøn (överläkare på hudmottagningen vid Ullevål sjukhus) om personlig profylax i *Tidsskrift for Den norske lægeforening*.[45] Då hade August Koren, läkare och tidigare ordförande för Den norske sedelighetsforeningen, protesterat mot att göra personlig profylax allmänt tillgängligt eftersom det uppmuntrade till osedlighet. Man borde hellre ”stödja den unge mannens etiska personlighet”.[46] Oenigheten gällde huruvida man genom att göra medlen tillgängliga godtog omoral, eller om man bara skulle konstatera att män hade utomäktenskapliga förbindelser oavsett riskerna, och hellre välja att försöka minimera dessa.

Bruusgaard stödde det senare synsättet. Läkemedel för självdesinfektion borde göras allmänt tillgängliga, åtminstone i militärläger och bland sjömän. Bruusgaard och de andra i lagberedningen insåg att detta var en kontroversiell ståndpunkt, men de ville ändå ha en bred debatt om individuellt förebyggande av könssjukdomar: ”Då utgår man ifrån att principiella invändningar som bygger uteslutande på teoretiska och moraliska grundvalar inte bör förhindra ett allmänt genomförande.”[47] Återigen påstod Bruusgaard att hans ståndpunkt inte baserade sig på moraliska överväganden, utan på det som var vetenskapligt belagt och mest effektivt.

Det var alltså endast män som kunde använda den personliga profylaxen. Allt fler norska läkare rekommenderade profylaxen, och så små-

ningom följde hälsovårdsmyndigheterna efter. Bland annat föreskrevs det från 1927 att medlen skulle finnas tillgängliga för sjömän i utrikes sjöfart.[48] Eftersom läkarna satsade på kemisk profylax, kunde män skydda sig mot att bli smittade, medan smittorisken för kvinnorna förblev lika stor. Hade man istället satsat på kondomer skulle även kvinnor ha varit skyddade. Men eftersom kondom också var ett preventivmedel var det moraliskt omöjligt att göra den tillgänglig – och det var förbjudet att upplysa om den fram till 1927.[49] Strategin med att göra kemisk profylax tillgänglig, men inte kondom, hade en könad effekt i det att den enbart skyddade män.

Socialistisk sexualupplysning

1933 skrev Bruusgaard en artikel om förebyggandet av könssjukdomar i den nya *Populært tidsskrift for seksuell oplysning*. Tidskriften hade etablerats året innan av Karl Evang och flera andra framträdande läkare i kretsen kring Sosialistiske legers forening. Denna krets hade en ny syn på läkarens roll i samhället, och den skulle komma att prägla norsk hälso- och socialpolitik ända fram till våra dagar. Karl Evang, hälsovårdsdirektör 1938–1972, var djupt engagerad i frågan om medicinens roll i samhället. Som socialist och inspirerad av Freud var Evang intresserad av de samhälleliga orsakerna till sjukdom, och hur den politiska och ekonomiska ordningen kunde stå i vägen för hälsa och livskvalitet.[50] Socialmedicinarna ville tillrättalägga samhället så att den enskilde kunde uppnå så god hälsa som möjligt, och få de bästa förutsättningarna för att kunna leva ett gott liv.

I sexualfrågor kom detta bland annat till uttryck i ett omfattande folkhälsoupplysningsarbete. Illegala aborter, veneriska sjukdomar och sexuella avvikelser uppfattades nu som konsekvenser av folks bristande kunskap kring sexuella frågor. Sexualupplysningen skulle vara en åtgärd mot detta, och på så vis ha en frigörande kraft. Fördömanden och mora-

liserande skulle ersättas av ”förnuftig, saklig upplysning”[51] om bland annat homosexualitet, onani och preventivmedel.

Detta projekt måste ha haft en frigörande verkan. I dag blir man överraskad över hur modern och fördomsfri tonen i tidskriften var. Bland annat förordade redaktionen att förbudet mot homosexualitet skulle upphävas, något som inte realiserades förrän 1972. Samtidigt har det påpekats att folkupplysningsarbetet hade en normaliserande och disciplinerande sida. Miljön runt *Populært tidsskrift for seksuell oplysning* menade att sexualiteten var en fråga för medicinen, i motsättning till vad Holst menade på 1890-talet. Sexualitet var inte längre en privatsak, utan ett område för progressiva läkares intervention. Dessa lade vikt vid betydelsen av ett sunt och normalt sexualliv, inom vissa givna ramar.

Även om Edvin Bruusgaard inte var en del av miljön kring Evang, måste vi se hans syn på könssjukdomsbekämpningen som en upptakt till Evangs socialmedicin. Att Bruusgaard bidrog med en artikel i *Populært tidsskrift for seksuell oplysning* tyder också på en positiv inställning till tidskriftens program. Denna positiva inställning till Evang och kretsen kring honom delade Bruusgaard emellertid inte med alla sina kolleger. Evangs försvar av preventivmedel utlöste tvärtom motstånd, även bland andra läkare.[52] Som nämnt fick lagförslaget som Bruusgaard var med om att utarbeta officiellt stöd av Den norske lægeforening. Detta får inte missförstås som ett uttryck för radikalisering av den norska läkarkåren. Men det är riktigt att läkarnas syn på frågorna omkring könssjukdomar förändrades mellan 1890-talet och 1920-talet. På många sätt gick de från att vara eniga med Holst till att stödja Bernhard Getz syn: Bruusgaards lagförslag var mycket likt det som juristen tidigare hade presenterat. Detta kom sig delvis av förändringar i behandlingen av könssjukdomarna och en utvidgning av de möjliga riskgrupperna för venerisk smitta, vilket enligt läkarnas uppfattning gjorde det möjligt att stödja frivillighet och universalism. Delvis berodde läkarnas nya ståndpunkt på en allmän förändring i synen på kvinnors sexualitet.

De oskyldiga

Efter att kontrollen av prostituerade avskaffades i Kristiania 1888 och senare i övriga norska städer, var det otänkbart att den skulle återupptas. I Bruusgaards föredrag nämns inte kontroll av prostituerade kvinnor över huvud taget. Prostitutionen hade också till en viss grad försvunnit från den offentliga moraldebatten. Detta hängde som nämnts ihop med att den så kallade prostitutionsfrågan hade lösts med lösdriverilagen år 1900. Men även förändringar inom medicinen gjorde att förebyggandestrategierna hade förändrats. De ”oskyldigt sjuka” spelade en speciell roll i läkarkårens retorik om könssjukdomarnas faror. Barn med medfödd syfilis och kvinnor som smittats av sina män betraktades som oskyldiga offer. Då hade könssjukdomarna trängt in i familjen, den institution som skulle tillvarata det uppväxande släktets hälsa och fostran.

I den medicinska litteraturen fanns det berättelser om andra och tredje generationen med medfödd syfilis, och man var rädd för att denna sjukdom skulle sprida sig okontrollerat och fördärva hälsan för kommande generationer.[53] Läkare som var arvshygieniskt orienterade menade också att avkomlingar till personer med syfilis hade större mottaglighet för andra sjukdomar.[54] Men de oskyldigt sjuka var först och främst en *symbol*, speciellt de barn som var födda med syfilis. Dessa barn var oskyldiga offer för sina föräldrars synder och tecken på den moraliska upplösningen och degenereringen. Så till exempel var detta ett tema i Ibsens pjäs *Gengångare* (1881), där den unge Osvald bryts ner av en namnlös, skamlig sjukdom som han ärvt av sin far. Denna vidareföring av fädernas synder var en mäktig symbol, understödd av den dåtida läkarvetenskapens kännedom om syfilis.[55]

Mary Spongberg har visat att hänsynen till ”de oskyldigt” sjuka ledde till en större uppmärksamhet på den fara som män utgjorde, i egenskap av förbindelseled mellan den sjukdomsbringande prostitutionen och familjerna som skulle värnas.[56] Bruusgaards förslag om en könsneutral

Munch, *Arv*

återges av copyrightskäl endast i den tryckta boken

Edvard Munch målade Arv *1897–99, och kallade själv målningen för* Syphilis-barnet. *Barn som var födda med syfilis omtalades som oskyldigt sjuka och var mäktiga symboler i samtiden, inom såväl konsten som den medicinska retoriken.*

*Läkarvetenskapen underströk allvaret i att syfilis kunde överföras till senare släkten. Denna bild är från Bruusgaards lärobok om syfilis från 1930, där det hette: ”Riskerna för att en kvinna som en gång blivit smittad av syfilis kan föda ett smittat barn är alltid närvarande, om infektionen så skedde för 15–20 år sedan. Man har här inte kunnat fastslå någon tidsgräns. Därför kan en kvinna med medfödd syfilis i sin tur riskera att få ett syfilitiskt barn (*syfilis congenita *andra generationen).”*

lag som i princip skulle gälla för alla med könssjukdom, kan förstås som ett uttryck för en sådan utveckling. På 1880- och 90-talen användes ”de oskyldiga” för att legitimera stränga åtgärder mot lösaktiga kvinnor. Senare verkade samma argument i motsatt riktning: det pekade på att könssjukdomarna inte bara var förbundna med prostitution.

Uppmärksamheten på ”oskyldiga” hade också en annan effekt. Eftersom man menade att inte alla könssjukdomsfall var självförvållade, blev sjukdomen något avstigmatiserad. Detta var också ett av skälen till att läkarna ändrade strategi i sjukdomsbekämpningen. Det var lättare för läkarna att erbjuda tillgänglig behandling och tystnadsplikt när de menade att många av patienterna inte var omoraliska och ansvarslösa, utan bara hade haft otur. Denna utveckling återkommer i dagens förhållningssätt till aids; offentlig uppmärksamhet på blödarsjuka som smittats vid blodtransfusion medförde en större acceptans gentemot aidssjuka i

allmänhet. Uppdelningen i självförvållade och oskyldigt sjuka var alltså ett tveeggat svärd. Å ena sidan var det en moralisk gradering av de sjuka efter hur de hade blivit smittade. Å andra sidan ledde det till en större acceptans av de sjuka – åtminstone somliga.

Det fanns också ett annat viktigt utvecklingsdrag som förklarar skillnaden mellan Holst och Bruusgaard, som också nämnts ovan: det riktades en större uppmärksamhet mot andra riskgrupper för könssjukdomar än prostituerade kvinnor. Detta var en internationell trend, särskilt efter första världskriget, då sjukdomarna hade blossat upp bland soldater och sjömän.[57] Eftersom det inte var någon idé att försöka vidta reglementerande åtgärder mot dessa grupper, måste man tänka om.

Men tanken på den promiskuösa kvinnan som smittade många och som undandrog sig behandling var inte helt frånvarande i Bruusgaards framställning – kanske försvann den aldrig helt? Och det skulle vara tillåtet att ta till kraftfullare metoder för att få henne till behandling:

> Nödvändigheten av att läkarna och hälsovårdsmyndigheterna skall kunna gripa in mot patienter som, av oförstånd eller lättsinne eller ren vrånghet, avbryter behandlingen, är uppenbar. Bland dessa finns farliga smittkällor, prostituerade, alkoholister, sutenörer […].[58]

Även Bruusgaard hade alltså sina föreställningar om vilket slags livsföring som var förbunden med spridning av könssjukdomar. Skillnaden mellan Holsts och Bruusgaards förhållningssätt är ändå slående. Medan Holst ville ha specifika åtgärder riktade mot prostituerade kvinnor, förfäktade Bruusgaard ett ideal om universalism, alltså att hela befolkningen skulle ha samma rättigheter och plikter enligt lagen.

Universalism för alla?

Både Holst och Bruusgaard talade om hur de önskade att sjukdomsbekämpningen skulle bedrivas, inte om vad som faktiskt gjordes. I vilken

grad uttryckte oenigheten mellan dem en förändring i den praktiska tillämpningen?

Som nämnts hade hälsovårdsnämnderna övertagit ansvaret för bekämpningen av smittsamma sjukdomar, däribland könssjukdomar. De vida juridiska ramar som läkarna hade för detta arbete gav den enskilde läkaren stort utrymme för godtycke. Man kan anta att den mentalitetsförändring som ledde till att Bruusgaards lagförslag fick massivt stöd bland kollegerna också delvis avspeglade sig i praxis.

Principerna om universalism hängde ihop med den tidigare nämnda utvidgade förståelsen av vem som kunde drabbas av venerisk sjukdom, och även om det inte antogs någon egen lag för könssjukdomar, utökade flera kommuner åtgärderna för att fånga upp nya grupper. I Bergen blev det exempelvis från 1909 möjligt att få gratis behandling av könssjukdomar utan att bli inlagd på sjukhus – väl att märka om man inte gav intryck av att leva ett utsvävande liv. Ordningen utvidgades 1924 då en poliklinik öppnades.[59] Ida Blom har studerat de åtgärder som vidtogs i Kristiania mellan 1888 och 1910 och beskriver dessa som en blandning av ”tvång och frivillighet”[60] Blom har också framhållit att många kvinnor fråntogs rättigheter som en följd av bekämpningen av könssjukdomar så sent som under och efter andra världskriget.[61] När det gäller praxis måste man konkludera att sjukdomsbekämpningen utvidgades till att omfatta fler än de kvinnor som ansågs föra ett utsvävande liv. Hälsovårdsmyndigheterna upphörde emellertid inte med att hålla dessa kvinnor under speciell uppsikt. I Bergen blev exempelvis kvinnor förhållandevis oftare inlagda på sjukhus än män, vilka oftare behandlades på polikliniken eller hos privatläkare på samhällets bekostnad. Sjukhusbehandling skall förstås som en kontrollåtgärd, medan behandling utan sjukhusvistelse oftare var frivillig.[62]

Det är inte heller säkert att lagen som Bruusgaard föreslog alltid skulle ha verkat könsneutralt, om den hade antagits. Historikern Anna Lundberg har visat att kvinnor med könssjukdomar i Sverige utsattes

för strängare kontroll än män, också efter det att den könsneutrala Lex Veneris införts.[63] Ändå är det värt att notera att Bruusgaard och hans läkarkolleger hade ett ideal om universalism, och att de menade att en lag skulle bygga på denna princip. Även om kvinnor oftare utsattes för kontroll, är huvudintrycket att hälsovårdsmyndigheterna hade utvidgat definitionen av vilka som tillhörde riskgruppen och hade utökat praxis för att kunna fånga upp denna.

Från moral till hälsa?

Norge fick alltså inte någon särlag för behandling och förebyggande av könssjukdomar förrän 1947. Många av Getz och Bruusgaards principer ingick i praxis, men inte systematiskt och inte samtidigt över hela landet. Myndigheterna tyckte inte att detta var tillfredsställande, och uttryckte fortfarande en önskan om att standardisera arbetet med att bekämpa könssjukdomarna genom en nationell lag, men man klarade inte att uppnå konsensus om hur en sådan lag skulle se ut. Då måste man nämligen ta ställning i en rad infekterade sexualpolitiska frågor. Dessutom gjorde de ekonomiska kriserna under mellankrigstiden det svårt att lagstadga kostnadsfri behandling.

När det slutligen antogs en särlag för behandling och förebyggande av könssjukdomar byggde den på många av de principer som Getz hade förespråkat femtio år tidigare: gratis behandling och smittspårning. Men det var inte självklart att Getz synsätt skulle vinna gehör hos läkare och allmänhet i samtiden när han presenterade sitt lagförslag på 1890-talet och Holst polemiserade mot honom. I denna artikel har jag pekat på en generell tonvikt vid demokratiska och universalistiska ideal på 1900-talet, nya medicinska behandlingssätt och en utvidgning av riskgrupperna för könssjukdom som förutsättning för att Getz principer kunde få genomslag. Det var också viktigt att argumentet om ”de oskyldiga” ändrade karaktär och legitimerade universalism,

medan det tidigare hade använts för att legitimera tvångsbehandling.

Både Holst och Bruusgaard själva menade att de tog ställning utifrån rent vetenskapliga neutrala fakta. Holst visade med statistiska belägg att prostitutionskontrollen var det enda sättet att förebygga könssjukdomar. Samtidigt visar uttryck som ”samhällets drägg”, ”lösaktig” och ” prostituerade när tillfälle ges” en tydlig agenda: Holst ville kontrollera de prostituerade kvinnorna och den osedlighet han menade att de representerade. Bruusgaard å sin sida distanserade sig från en sådan retorik, och just därför kan det vara svårare att se att han också hade tydliga moraliska värderingar. Men frågorna han tog upp i föredraget 1926 – personlig profylax, sexualupplysning och tystnadsplikt – var av en sådan karaktär att de hör till en moralisk diskurs, inte en rent medicinsk. Att det han sa ”helt och hållet vilar på den moderna hygienens fundament”[64], hindrade inte att det dessutom hade tydliga sexualmoraliska implikationer. Det var alltså inte graden av vetenskaplighet och moralism som skilde de två läkarna åt, utan vilken moral de förespråkade. Holst försvarade att kvinnor skulle tvångsundersökas vid misstanke om många sexualpartner, ett uttryck för den gamla sedlighetsmoralen. Denna asymmetriska sexualmoral, med större handlingsutrymme för män än för kvinnor, satte fortfarande spår i Bruusgaards föredrag. Men Bruusgaard stödde idealet om universalism, som åtminstone i teorin ställde samma krav på kvinnor och män.

Och Bruusgaards synsätt kan vi betrakta som en upptakt till de förändringar som skulle äga rum i läkarkåren senare under mellankrigstiden. Då blev sexualitet ett tema för socialmedicinskt orienterade läkare. Det var inte längre endast prostituerade kvinnor som var objekt för medicinen, utan vanliga människors sexualliv. I detta låg en dubbelhet: å ena sidan var målet mer kunskap och mindre skam, å andra sidan blev sexualitet inte längre en privat angelägenhet. För när den naturliga, sunda sexualiteten skulle främjas, klev läkarna in på ett område som dittills hade legat utanför deras intresseområde och domäner. Socialmedicinen

blev frigörande genom att den skapade förutsättningar för att folk skulle kunna leva ett sunt och gott liv. Samtidigt var den kontrollerande genom att den ingrep på ständigt nya områden. Det var inte bara de patologiska prostituerade kvinnorna, utan hela befolkningens sexualliv som blev objekt för medicinen.

Översättning Nora Szentiványi

Noter

1. Edvin Bruusgaard, ”Bekjempelsen av de veneriske sykdommer (med særlig henblikk på den personlige forebyggelsen)” i Karl Evang m.fl. (red), *Seksuell opplysning,* Oslo 1933, s. 255.
2. Axel Holst, ”Om rigsadvokat B. Getz's forslag til lov til modarbeidelse af usedelighed og venerisk smitte (Indledende foredrag til diskussionen i Det medicinske selskab i Kristiania)”, *Tidsskrift for Den norske lægeforening* (*TNL*) 1893:13, s. 40.
3. Sunnhetslovens § 15: ”Vid utbrott eller hot om utbrott av farlig epidemisk sjukdom skall sundhetskommissionen på varje ort organisera och föranstalta det som sjukdomens beskaffenhet kräver.”
4. Ida Blom, ”Fra tvang til frivillighet? Forebygging av veneriske sykdommer i Kristiania, 1888–1910” i Edgeir Benum m.fl. (red.), *Den mangfoldige velferden. Festskrift til Anne-Lise Seip*, Oslo 2003; Elisabeth Koren, ”'En Trusel for Selve Samfundene'. Venerisk sykdom: tiltak, medisinsk forståelse og moraldebatt i Norge 1880–1927”, opubl. hovedoppgave, Universitetet i Bergen 2003.
5. Holst, ”Om rigsadvokat B. Getz's forslag til lov”, s. 26–41.
6. *Norsk biografisk leksikon*, red. Edv. Bull, Anders Krogvig & Gerhard Gran, Oslo 1923–1983, del IV, s. 434–436.
7. Bernhard Getz, *Udkast til Lov til Modarbeidelse af offentlig Usædelighed og venerisk Smitte*, Kristiania 1892, s. 32.
8. Ibid., s. 31–38.
9. En sådan klausul fanns i strafflagen och inskränktes enligt Getz förslag när denna reviderades 1902, *Straffeloven av 22. mai 1902*, § 155. Numera tillämpas paragrafen uteslutande på hiv-positiva, och omtalas därför som hiv-paragrafen. Den är emellertid omstridd, och idag debatteras det om den skall avskaffas. Se t.ex. Anette Trettebergstuen, ”Hiv i Norge”, debattinlägg i *Dagbladet* 12.10 2006, eller www.hivnorge.no.
10. Getz, s. 44.
11. Øivind Larsen (red.), *Norske leger,* Oslo 1996, del III, s. 39.
12. Gotfred Bentzen, ”Historiske Oplysninger om Prostitutionsvæsenet i Christiania”, i

Aktstykker vedkommende Prostitutionsvæsenet i Christiania, Kristiania 1889, s. 40f; Getz, s. 18–20; Axel Holst, "Om de veneriske sygdommes tiltagen i Kristiania" *TNL* 1896:13, s. 167–170.

13. Holst, "Om rigsadvokat B. Getz's forslag til lov", s. 34.
14. Ibid., s. 39, kursiv i orig.
15. Ibid., s. 40.
16. Ibid., s. 40.
17. Ibid., s. 36, kursiv i orig.
18. Ibid., s. 39.
19. Ibid., s. 40.
20. Holst, "Om de veneriske sygdommes tiltagen i Kristiania"; Axel Holst, "Mere om de veneriske sygdommes tiltagen i Kristiania" i *TNL* 1898:15, s. 379–385, 413f og 434.
21. *TNL* 13, 1893, s. 70–71.
22. Mary Spongberg, *Feminizing Venereal Disease. The Body of the Prostitute in Nineteenth-Century Medical Discourse*, Basingstoke 1997, s. 44ff.
23. Jag har gått igenom *Tidsskrift for Den norske lægeforening* (1881–1889: *Tidsskrift for Praktisk Medicin*) från 1881 till 1927. De norska läkarna var medvetna om att könssjukdomar smittade vid intim kontakt. Trots detta var många intresserade av ovanliga smittkällor, t.ex. användning av samma kam eller bestick. Se t.ex. Cæsar Peter Møller Boeck, "4 Tilfælde af Syfilitisk Infektion gjennem Tonsillen", *Tidsskrift for Praktisk Medicin* 1883:3, s. 193–203.
24. Lynda Nead, *Myths of Sexuality. Representations of Women in Victorian Britain*, Oxford 1988.
25. I Bergen 1816–1909, Kristiania 1840–1888, Trondheim från 1844. Det är osäkert när reglementeringen avskaffades i Trondheim, men det måste ha varit efter 1892. Christopher Harris, "Fra Faldne Kvinder til Dyktige Piker", *Bergensposten* 2000:1, s. 50; Elisabeth Koren, s. 90; Kari Melby, "Prostitusjon og kontroll. En analyse av debatten om prostitusjon, kontroll av prostituerte kvinner og venerisk sykdom i Kristiania 1860–1900", opubl. hovedoppgave, Oslo 1977, s. 20; Astri Witsø, "Prostitusjon i Trondheim i 1870- og -80 åra", opubl. hovedoppgave, Universitetet i Trondheim 1983.
26. Ida Blom, "Fra tvang til frivillighet?".
27. Se t.ex. *Aktstykker vedkommende Prostitutionsvæsenet i Christiania*, Kristiania 1889, s. 18.
28. Wenche Rand Øyre, "'I lidenskapens storm': Kristiania Forening til Fremme af Sædelighed 1882–1907, analysert gjennom tidsskrifta: Til Moralens Fremme, Moral og Værn", opubl. hovedoppgave, Universitetet i Bergen 1995, s. 12–14.
29. Enligt strafflagen av 1842, kap.18 § 26 skulle "kvinnor, som håller sin kropp tillgänglig för otukt" vara straffbara. Att män kunde vara prostituerade bedömdes alltså inte ens som möjligt av lagstiftarna. www.hist.uib.no/krim/1874.
30. Nead, s. 91.

31. Bergen stadsarkiv: Bergen helseråds journal 1893:87 och 1893:272.
32. Ida Blom, ”Fra tvang til frivillighet?”, s. 134.
33. Melby, s. 120.
34. Stortingsforhandlinger (SF) 1947. Ot. Prp. Nr. 5: *Om lov om åtgjerder mot kjønnssykdommer*, s. 1.
35. ”Forslag til lov om foranstaltninger mot kjønnssykdommer med motiver m.v. Avgitt av en av socialdepartementet opnevnt komite 1923”, Bilaga till SF 1947 Ot. Prp. Nr. 5.
36. Øivind Larsen (red.), *Norske leger,* Oslo 1996, del I, s. 475.
37. Edvin Bruusgaard, ”De førende linjer i kampen mot de veneriske sygdommer og det nye norske lovforslag om foranstaltinger mot kjønssygdommer (foredrag ved Den n. Lægeforenings 21. landsmøte i Oslo 1926)”, I *TNL* 1926:46, s. 1075–1085.
38. SF 1928 2b. St. meld. Nr. 32: *Om foranstaltninger mot smittsomme kjønnssykdommer*, s. 4.
39. *Forslag til lov … 1923*, s. 20f.
40. Ibid., s. 55. För mer om det svenska systemet under åren efter 1918, se Anna Lundberg, ”Inte får jag väl fängelse? En studie av Lex veneris, dess utformning, praktisering och inverkan på enskilda människors liv 1919–1945”, *Historisk tidskrift* 2001:4, s. 631–646.
41. *Forslag til lov … 1923*, s. 27–28.
42. Rudolf Krefting, *Syfilis og kjønssygdomme,* Kristiania 1913, s. 214.
43. Om sexualupplysning på 1930-talet, se Siv Frøydis Berg, *Den unge Karl Evang og utvidelsen av helsebegrepet*, Oslo 2002; För efterkrigstiden se Aina Schiøtz, *Folkets helse – landets styrke*, Oslo 2003, s. 430–435.
44. För en komparativ analys av debatten i olika europeiska länder, se Peter Baldwin, *Contagion and the State in Europe 1830–1930*, Cambridge 1999, s. 461–468.
45. Kristian Grøn, ”Den individuelle profylakse ligeoverfor veneriske sygdomme”, *TNL* 1904:24, s. 489–500; 527–539.
46. August Koren, ”Den individuelle profylakse ligeoverfor veneriske sygdomme. Aabent brev til hr. overlæge dr. med. Kr. Grøn”, *TNL* 1904:24, s. 738. – Det föreligger ingen släktrelation mellan August Koren och författaren av denna artikel.
47. *Forslag til lov … 1923*, s. 30.
48. *Meddelelse fra Sjøfartskontoret* nr 2, 1928.
49. Schiøtz, s. 242.
50. Berg.
51. Karl Evang, ”Vårt program”, i *Populært tidsskrift for seksuell opplysning* [1932], citerat efter Rune Slagstad, *De nasjonale strateger,* Oslo 1998, s. 178.
52. Berg, s. 58.
53. Krefting, s. 142f.
54. Eilert Støren, ”Lues på landsbygden og efterslekten – litt om luesbehandling i gamle dager”, i *TNL* 1923:43, s. 827–834.

55. Numera anses det säkerställt att syfilis inte kan överföras från fäder till barn (däremot från mödrar).
56. Spongberg , s. 143–182.
57. Paul Weidling, ”The politics of international co-ordination to combat sexually transmitted diseases, 1900–1980s”, i Virginia Berridge & Philip Strong (red.), *AIDS and Contemporary History*, Cambridge 1993, s. 91–107.
58. Bruusgaard, ”De førende linjer”, s. 1084f.
59. För mer om behandlingen i Bergen, se Elisabeth Koren, s. 60–98.
60. Blom, ”Fra tvang til frivillighet?”, s. 139f.
61. Ida Blom, ”Krig og kjønnssykdom. Norge 1945–1953”, i Göran Fredrikson m.fl. (red.), *Könsmaktens förvandlingar. En vänbok till Anita Göransson*, Göteborg 2003, s. 13–31. Ida Blom, ”Contagious Women and Male Clients. Public Policies to Prevent Venereal Diseases in Norway, 1888–1960”, *Scandinavian Journal of History* 2004 (vol. 29), s. 97–117.
62. Elisabeth Koren, s. 37–41.
63. Lundberg, s. 640.
64. Bruusgaard, ”De førende linjer”, s. 1085.

Myndigheternas köns- och sexualsyn

Lösaktiga kvinnor i 1930-talets Danmark

Marlene Spanger

> She was a healthy child and a fairly apt pupil at school. As soon as she reached the age of puberty she began to give evidence of abnormally strong sexual instinct. She kept bad company, went to many dances etc., and came home very late at night. Because of this she was, when 15, placed in a Preventive Home by the Board of Guardians. […] When she was 21 she came to Copenhagen as a maid, but before long she was living a sexually unbridled existence. For the sake of amusement, and also in order to satisfy her own sexual desires, she had intercourse with a number of different men. […] *Objective examination*. Appearance and manner nice and respectable.[1]

Så skrev med.dr Tage Kemp (1896–1964) i monografin *Prostitution. An Investigation of its Causes, Especially with Regard to Hereditary Factors*. Från en medicinsk-psykiatrisk utgångspunkt hade han i Köpenhamn under perioden 1931–1935 undersökt omkring 530 kvinnors sociala bakgrund och ärftlighetsbiologiska drag i syfte att förklara deras sexuella leverne, vilket han definierade som lösaktigt. 50 av undersökningarna finns med i monografin i form av fallstudier och utgör sannolikt sammanfattningar av de egentliga undersökningarna. Kemp fäste särskild

vikt vid kvinnors ärftlighetsbiologiska drag i förklaringen till deras lösaktighet.

Undersökningen hade kommit till i samarbete med Köpenhamns sedlighetspolis. Det var genom sedlighetspolisen som Kemp hade kommit i kontakt med kvinnorna, av vilka flertalet hade anhållits för lösdriveri.[2]

Med upphävandet av den danska prostitutionslagstiftningen 1906 förändrades myndigheternas kontrollinstanser i förhållande till kvinnor som prostituerade sig. Deras regelbundna och systematiska övervakning av kvinnor som försörjde sig genom prostitution kan före 1906 beskrivas som en alldeles bestämd form av disciplinering förankrad i en rad fysiska inhägnadsprinciper.[3] Efter 1906 hamnade dessa kvinnor under strafflagstiftningens § 199 om lösdriveri och de kunde inte längre tvångsregistreras som offentliga fruntimmer.[4] När tvångsregistreringssystemet, polisens och läkarens regelbundna besök, de offentliga bordellerna osv. avskaffades, förändrades disciplineringsmekanismerna från att vara fysiska till att snarare lagras i den enskilda kvinnans medvetande och baseras på andra principer och system. Min tes är att mellankrigstidens könsmoral befann sig i uppbrott och att tillkomsten av ”den nya kvinnan” i mellanskikten och borgerskapet i början av 1900-talet, efter den reglementerade prostitutionens upphörande, under mellankrigstiden skapade en oro och fruktan för uppförandet och beteendet hos vissa grupper av unga kvinnor. Denna fruktan och oro kan förstås utifrån ett krav på kvinnors likställighet i yrkeslivet och möjligheten till ett åtskiljande av sex och fortplantning. Med Kemps verk som fallstudieexempel ämnar jag analysera de framtagna berättelserna i monografin om gränserna mellan ideal och avvikande kvinnlighet som en del av samtidens könskonstruktioner.

Det sätt på vilket kvinnan från det första citatet manifesterade kön och sexualitet utgjorde för Kemp orsaken till att hon definierades som avvikare. Just ensamstående kvinnors deltagande i nöjeslivet, deras

barn utanför äktenskapet och/eller kortvariga icke-äktenskapliga förhållanden, bröt med det förhärskande kvinnliga idealet och gav upphov till en fruktan för att kvinnans ansvar för familjens fortbestånd skulle förändras, vilket i sista hand skulle leda till en nedgång i familjelivets kvalitet. På 1930-talet var den gällande kvinnliga idealbilden fortfarande att kvinnans primära ansvarsområde var hemmet och familjen, även om kvinnorna i ökande grad började delta i arbetslivet på såväl heltid som deltid. Gifta kvinnors tillträde till stadens arbetsliv och nedgången i födelsetalen var några av de orsaker som under 1930-talet satte fart på debatten om moderskap.[5] Om kvinnorna skulle ha fortsatt tillträde till arbetsmarknaden eller om deras ansvarsområde skulle avgränsas till hemmet var en central fråga.[6] Den hotande nya sexualmoralen och kvinnors tillträde till arbetsmarknaden innebar större handlingsfrihet för kvinnor; det senare gav också ett större ekonomiskt oberoende. Dessa valmöjligheter skapade en fruktan för att den särskilda aura som omgav kvinnans bindning till hemmet skulle brytas ner, varmed kvinnan skulle förlora rätten och integriteten på traditionella områden som hemmet och barnen.[7] Debatten präglades av ett motsättningsförhållande mellan ideal och praxis, där nya och gamla värden kolliderade.

På 1930-talet handlade sexualdebatten om eventuell legalisering av aborter, ensamstående mödrars rätt till socialhjälp, utdelning av preventivmedel till kvinnor och rådgivning riktad till kvinnor. Tidigare hade den vanligaste preventivmetoden varit avbrutet samlag. Till det kom användning av kondom, samt pessar som under denna period vann insteg på allvar.[8] Föreningen Sexpol och kulturradikalen Poul Henningsen skisserade den nya sexualmoralen. Grundaren av Sexpol var Wilhelm Reich (1897–1957), som agiterade för ungas rätt till ett fritt sexualliv, fri abort och sexualupplysning.[9] Med ett delvis annat fokus agiterade Poul Henningsen (1894–1967) i tre artiklar från 1931, 1936 och 1937, publicerade i *Politiken* och tidskriften *Kulturkampen*, för kvinnors frigörelse, vilken inbegrep sexuell, politisk och ekonomisk likställighet

med männen. Henningsen antog att när kvinnan fick frihet att välja om hon ville yrkesarbeta eller stanna hemma som husmoder, skulle hushållsarbetet och barnpassningen komma att betraktas som ett värdigt arbete. Dessutom tog han avstånd från de fördömanden som drabbade unga kvinnors deltagande i nöjeslivet: ”Jag anser det mesta som skrivs om degenererade nöjeslystna kvinnor vara helt opsykologiskt förtal.”[10]

Det var sexualpolitiska ställningstaganden som skapade rabalder och satte sinnen i svallning. Både organisationer och enskilda personer tog, oberoende av politisk eller religiös tillhörighet, avstånd från tanken på frivilligt moderskap, barnbegränsning och inte minst unga människors rätt till ett fritt sexualliv.

Gränserna för när en kvinna kunde identifieras som prostituerad var i samtiden mycket mera flytande än vad de är i dag. Kvinnor som av myndigheterna identifierades som ”prostituerade” var inte bara de som tog betalt för sexuella tjänster. Det var snarare det sätt på vilket kvinnor uppträdde i det offentliga rummet som bestämde ramarna för när sedlighetspolisen misstänkte dem. I monografin görs det ingen åtskillnad mellan lösaktiga kvinnor och prostituerade. I stället görs det åtskillnad mellan ”de etablerade prostituerade” som en grupp för sig och den nya grupp som befann sig i myndigheternas sökarljus: de lösaktiga kvinnorna. Dessa kvinnor hade ofta korta och tätt förekommande sexuella förhållanden med män – om det var med kvinnor framhölls sådana förhållanden som något speciellt, eftersom homosexualitet definierades som en sjukdom i stil med hypersexualitet. All sexualitet som idkades utanför äktenskapets ramar var i myndigheternas ögon en farlig sexualitet.

Monografins genomslag hos myndigheterna

Kemps studie var en dansk undersökning som senare översattes till engelska. Förklaringen till att monografin publicerades på både danska

och engelska skall givetvis sökas i Kemps intresse av att nå utanför den danska vetenskapliga läsarskaran och ut i internationella kretsar. Någon större vetenskaplig undersökning om prostitution hade tidigare inte gjorts i Danmark, och Kemps arbete fick under åren mellan 1937 och 1960 stor betydelse, inte bara för insamling av kunskap om prostituerade kvinnor, utan också för myndigheternas utpekande och övervakning av dem.

Sedd i ett internationellt perspektiv kan monografin betraktas som en landsstudie. Liknande undersökningar om lösaktiga kvinnor från samma period med utgångspunkt i ras- eller socialhygieniska idéer och baserade på psykiatriska undersökningsmetoder syftade till att påvisa att fängelsestraff inte minskade utbredningen av lösaktigt leverne bland unga kvinnor. I ett av de inledande avsnitten refererar Kemp dels till flera utländska undersökningar av prostitution, dels till amerikanska, belgiska och schweiziska behandlingssystem för kvinnliga förbrytare.[11] Det är undersökningar och behandlingssystem som alla vilar på tanken att prostituerade och lösaktiga kvinnor behöver skydd, hjälp och rådgivning. Det var alltså inte bara i Danmark som prostituerade tänktes in i en omsorgsdiskurs, utan det var snarare frågan om ett nytänkande på internationell nivå. Särskilt framhäver Kemp kvinnoanstalten Bedford Hills, inte långt från staden New York, som den moderna exemplariska uppfostringsanstalten för kvinnor, med en databank där alla upplysningar om kvinnorna samlades: allt ifrån psykiatriska utvärderingar och skol- och polisrapporter till upplysningar om deras familjeförhållanden och andra sociala förhållanden. Mot bakgrund av dessa upplysningar ställdes diagnos på kvinnorna och en behandling planerades för dem, inom och utanför anstalten. Ett liknande behandlingssystem rekommenderas också i slutet av monografin, som framtida initiativ.

Tanken att prostituerade kvinnor, som ofta också betraktades som kriminella – och vice versa – skulle förstås utifrån en biologisk diskurs, var inte något nytt för 1930-talet. Redan 1894 utgav den italienske krimi-

nologen Cesare Lombroso (1836–1909) en monografi om prostituerade. Han hade genomfört systematiska studier av prostituerade kvinnor ur antropologisk synvinkel, i syfte att påvisa att några kvinnors fysiska drag avslöjade om de var prostituerade, vilket bevisade att prostitutionsidentiteten var biologiskt betingad.[12]

Det överordnade antagandet, att prostitutionen var ett uttryck för en naturlig del av dessa kvinnors avvikande sexualitet, återkommer i den följande tidens undersökningar av kvinnliga förbrytare. Det som skiljer undersökningar från mellan- och efterkrigstiden från Lombrosos studie är att de sociala och samhällsmässiga förhållandena drogs in som viktiga förklaringar till kvinnornas lösaktiga leverne.

Kvinnornas sociala och familjemässiga bakgrund, samt en rad samhällsförhållanden, tas upp i Sheldon (1896–1980) och Eleanor (1898–1972) Gluecks omfattande monografi från 1934 om kvinnliga förbrytare i Massachusetts, USA.[13] Även om monografin undersöker kvinnliga förbrytare, är lösaktigt leverne enligt paret Glueck ett centralt drag hos den kvinnliga förbrytaren.[14] Liksom i Kemps studie undersöks ett större antal kvinnor enligt psykiatriska metoder. Det rör sig om en rad kvinnor som, liksom i Kemps monografi, klassificeras som gränsfall och diagnostiseras som mentalt defekta, psykopatiska, lätt sinnesslöa, karaktärssvaga, arbetsskygga, sexuellt avvikande osv. Mot bakgrund av dessa fall diskuterar Sheldon och Eleanor Glueck vilken hjälp uppfostringsanstalten skall sätta in som ett led i kvinnornas normaliseringsprocess. Genomgående framhålls utbildning och arbete, hälsovård och medicinsk behandling, sociala aktiviteter, moralisk och disciplinär uppfostran som de områden myndigheterna bör inrikta sig på. Det är samma områden som Kemp föreslog.

De undersökta kvinnorna beskrivs i nedsättande och fördömande ordalag och är intill förväxling lika Kemps beskrivningar. Formuleringarna avspeglar en förståelse av kvinnorna som i olika grad sexuellt avvikande.

Som tidigare nämnts betraktas det amerikanska behandlingssystemet i Kemps monografi som det moderna, eftersträvansvärda behandlingssystemet. Sheldon och Eleanor Gluecks detaljerade undersökning av kvinnoanstalten i Massachusetts är just ett exempel på det. Med den slutsats Kemp kom fram till – att kvinnorna skulle hjälpas och inte straffas med fängelsedomar och böter – lade han, liksom Glueck, tonvikten på ett behandlingssystem som tog sin utgångspunkt i äktenskapet och arbetsdisciplinen som moraliska riktlinjer för kvinnorna.

Vid utarbetandet av monografin hade Kemp, som tidigare nämnts, fått hjälp av en rad offentliga och vetenskapliga institutioner, däribland sedlighetspolisen i Köpenhamn, med polisintendent C. Schepelern-Larsen (1868–1936)[15] som drivande kraft, socialministeriet, Den antropologiske Komité, Fattigdomskommissionen samt diverse förebyggande institutioner och skolor. Kemp fick hjälp med den psykiatriska delen av undersökningen av August Wimmer (1872–1937), professor och överläkare på Psykiatrisk Klinik på Rigshospitalet. Forskningsprojektet hade varit knutet till Institut for Generel Patologi, där Kemps mentor professor Oluf Thomsen (1878–1940) bistod med vägledning.[16] Både Wimmer och Thomsen representerade mellankrigstidens etablerade rashygieniska vetenskap[17], och deras hjälp vittnar om ett erkännande av Kemps arbete inom denna forskning.

I kraft av sin monografi, sitt medlemskap i flera kommittéer och sitt ämbete som socialministeriets medicinska konsult från 1939 var Kemp med om att prägla myndigheternas förslag till initiativ, liksom de initiativ som verkligen genomfördes vad gällde unga kvinnor som stämplades som lösaktiga eller prostituerade från 1930-talet och fram till 1960.[18] Dessutom hänvisade flera experter i fortsättningen till hans monografi.[19] Mycket tyder på att läkarvetenskapen bidrog till att legitimera samhällsomsorgens stora inflytande på den offentliga kontrollen av kvinnlig prostitution efter utgivningen av monografin. Även rättspraxis ändrades.[20]

Inspirerad av Kemp och på hans uppmaning satte Köpenhamnspolisens avdelning 3 i gång med systematiska mentalhygieniska undersökningar före avkunnande av dom mot kvinnliga prostituerade.[21] Förmodligen skedde en nedgång i antalet mentalhygieniska undersökningar i takt med att antalet anhållanden av kvinnor som prostituerade sig sjönk under efterkrigstiden.[22]

Det var läkarspecialisten vid Köpenhamnspolisen och Fængselsvæsnet, George Vilhelm Bredmose (1904–1966), som svarade för undersökningarna.[23] Utöver personliga uppgifter (namn, ålder, arbetsförhållanden, äktenskapsstatus, barn osv.) fokuserade undersökningen på kvinnans släkt i syfte att påvisa eventuell degenerering. Mot bakgrund av släktingarnas avvikelser, sociala förhållanden, kvinnornas aktuella situation och deras barndomsmiljö samt djupgående intervjuer ställdes en diagnos som visade om vederbörande var degenererad. Under perioden 1936–38 anhölls 70 kvinnor för lösdriveri.[24]

> Den största gruppen – sammanlagt 20 – får vad intelligensen angår betecknas som normala, även om alla ligger i underkanten av det som betecknas som normalt vid en allmän intelligensundersökning. De är införda under beteckningen moraliskt defekta, för att därigenom tillkännage att de vad karaktären angår avviker så starkt från det normala att de måste betecknas som patologiska, men å andra sidan inte i sådan grad att de bör införas under diagnosen psykopatiska.[25]

Sett i ett vidare samhälls- och omsorgsperspektiv kan Kemps monografi betraktas som en reaktion på den ångest som fanns för uppkomsten av en ny grupp lösaktiga kvinnor i de större städerna, en grupp kvinnor som på olika sätt överträdde den moralkodex som gällde för riktig kvinnlighet. Denna oro stod antagligen att finna också bland politikerna i Köpenhamns kommun. Det var kommunen som stod bakom finansieringen av undersökningen – förmodligen på grund av att Köpenhamn, som en av de socialdemokratiskt präglade kommunerna under perio-

den 1929–1935, hade stort intresse av utbyggnaden av välfärdssystemet, inklusive förebyggande initiativ på omsorgs- och socialområdet. I princip var detta förbättringar som resulterade i genomgripande reformer och avspeglar en ny tonvikt på befolkningens livskvalitet.[26]

Nya kvinnor lösaktiga kvinnor?

Konstituerandet av den moderna husmodersfiguren, debatten om kvinnors rätt till förvärvsarbete, sexualdebatten, nya kvinnoideal och nöjeslivet – allt detta var nya strömningar i urbaniseringens kölvatten, och de vittnar om en brytningstid. Denna utveckling följdes av flera myndighetsgrupper med en oro för att sexual- och könsmoralen var stadd i förfall, vilket de antog ledde till en upplösning av kvinnans ansvar för familjelivets bestående. I *National Tidende* slår en överläkare 1936 fast att ”det är här i Danmark fråga om en allmänt utbredd lösaktighet bland kvinnorna […] unga flickor söker sig inte sällan till oss redan i 16–17-årsåldern.”[27] Enligt läkaren vilade ansvaret för de unga kvinnornas sexualmoral på mödrarna, vilkas sexualmoral han antog också var stadd i förfall. Det var utifrån dessa premisser som unga kvinnor med ett bestämt genuskodat uppträdande och en bestämd sexualitet hamnade i myndigheternas sökarljus och definierades som lösaktiga eller prostituerade.

Tidigare var det övervägande kvinnor från socialt lägre skikt som myndigheterna antog besitta en farlig sexualitet och därmed en avvikande kvinnlighet, men den massiva kvinnomigrationen från land till stad innebar att kvinnor ur flera sociala skikt synliggjordes i städernas kulturella liv, bland annat i det nattliga nöjeslivet och särskilt i Köpenhamn.[28] Enligt den danska historikern Hilda Rømer Christensen migrerade under perioden 1930–1940 84 000 kvinnor från landet till staden, vilket ska jämföras med den manliga migrationen, som omfattade 60 000 män.[29] I mitten av 1930-talet rådde det ett kvinnoöverskott på omkring

74 000 i Köpenhamn. Förklaringen till den sneda könsfördelningen skall möjligen sökas i en inskränkning av kvinnornas arbetsområde inom lantbruket, som långsamt övertogs av teknologiska hjälpmedel. Det arbete kvinnor kunde få i städerna var huvudsakligen fabriksarbete eller som hembiträde.[30]

Det nya kvinnoideal som uppstod i takt med urbaniseringen kom bland annat till uttryck i kvinnornas klädsel och livsstil, som ett bredare skikt av den kvinnliga stadsbefolkningen kunde identifiera sig med, eftersom mellankrigstidens massproducerade produkter kunde köpas för överkomliga belopp. I jämförelse med kvinnliga lönearbetare på landet uppstod för de kvinnliga arbetarna i staden en skillnad mellan arbete och fritid, och till det kom att arbetet i staden var bättre betalt. Utöver grundläggande förnödenheter hade både män och kvinnor råd att delta i stadens fritids- och nöjesliv.[31] Under 1930-talet blev det vanligare att se kvinnor i nöjeslivet utan manliga ledsagare.[32] Samtidigt kom delar av nöjeslivet, med dans och alkohol, att anses som en direkt orsak till prostitution. Enligt Kemp var unga kvinnors begär efter dansrestauranger och värdshus uttryck för en okontrollerad och avvikande sexualitet: ”[…] a frequent cause of prostitution is an inordinate love of pleasure and a desire to go to restaurants and dances. This probably has some connection with the erotomania [sjukligt stark könsdrift].”[33] Citatet är en typisk beskrivning av hur Kemp uppfattade det nattliga nöjeslivet som förödande för kvinnor som i viss omfattning var degenererade. Det var fråga om en utveckling som ledde till prostitution definierad som kortvariga och ofta förekommande herrbekantskaper, utan någon egentlig penningtransaktion eller annan form av betalning.

Migrationen och kvinnornas deltagande i det urbana livet framhävdes således som en samhällsmässig orsak till prostitutionen.[34] Kemps syn på migration som en av samhällsorsakerna till prostitution hör förmodligen ihop med den stora kvinnliga migrationen från land till stad. När kvinnor bröt upp från otillfredsställande livsvillkor på landet

för att söka lyckan i städerna, skapade det en ångest för ett brott med de dittillsvarande könsgränserna. Trots att Kemp framhåller biologin som en betydelsefull förklaring till kvinnornas avvikelser, läggs stor vikt vid sociala och samhällsmässiga förhållanden.[35] Enligt Kemp rådde det inget tvivel om att det i samhället existerade en ny och hotfull grupp av unga kvinnor, vars sexualliv var alltför fritt, och som krävde statlig övervakning och disciplinering. Denna nya grupp beskrevs av Kemp inom en läkarvetenskaplig diskurs med särskild tonvikt på de biologiska orsaksförklaringarna.

”Den prostituerade” eller ”den lösaktiga” har vilat på varierande köns- och sexualitetskonstruktioner. Både Kemp och sedlighetspolisen skilde mellan det så kallade ”gamla gardet” och en ny framväxande grupp av kvinnor, som representerade ”smygprostitutionen”. Kemp såg själva försäljningen och köpet av sexuella tjänster som en privatsak. ”Nowadays people do not regard prostitution in general, as concerning society, or as absolutely requiring police interference.”[36] Endast om handeln förorsakade spridning av könssjukdomar eller ledde till osedligt beteende i det offentliga rummet, menade Kemp att myndigheterna borde ingripa.[37] Denna hållning delades av förespråkarna för den tidigare reglementerade prostitutionen. Enligt både Kemp och sedlighetspolisen var spridningen av könssjukdomar och det osedliga beteendet det som särskilt utmärkte smygprostitutionen under 1930-talet. Dessutom täckte smygprostitutionen inte bara kvinnor vars inkomst uteslutande kom från prostitution, utan också till intet förpliktigande sexuella förhållanden och möten. Gränserna för smygprostitutionen var alltså inte klart definierade, men vilade i hög grad på bestämda köns- och sexualitetsuppfattningar.

Samma år som Kemps monografi kom ut skrev polisintendent Schepelern-Larsen i Ekstra Bladet att den förmodat minskande professionella prostitutionen var ett uttryck för en ny tendens i samtiden, en ny form för samvaro som: ”[…] [k]ännetecknas av ett friare och lättare tillträde till umgänge mellan könen.”[38] Polisintendenten var en

ivrig debattör när det gällde prostitution och hade, som tidigare nämnts, också samarbetat med Kemp i anslutning till dennes insamling av data för undersökningen.[39]

Enligt Kemp och sedlighetspolisen var det som sagt inte de ”etablerade” prostituerade kvinnorna som utgjorde ett hot i det offentliga rummet. Smygprostitutionen betraktades däremot som en samhällsangelägenhet eftersom den implicerade såväl hälsoproblem som moraliska problem. Spridningen av könssjukdomar och det lösaktiga beteendet bland kvinnor, vilket ledde till en nedbrytning av sedliga värden, frambringade myndigheternas önskan om bättre kontroll av de kvinnor som representerade smygprostitutionen.

Denna nya grupp av prostituerade, de lösaktiga kvinnorna, ansågs vara en bred, närmast ohanterlig och därmed problematisk grupp, eftersom den inte omedelbart skilde ut sig från den övriga kvinnliga befolkning som deltog i nöjeslivet. Det var en grupp som Köpenhamns sedlighetspolis hade särskild blick för i nattlivet: ”Vi såg ingen av de lösaktiga kvinnor som går under namnet ’Kafégäster’, men vi lade märke till 4–5 kvinnor som i varje fall inte avböjde att hamna i herrsällskap.”[40]

Polisen tillskrev den sociala tillhörigheten stor betydelse i sin värdering av de unga kvinnorna, på så sätt att osedliga förbindelser mellan gästerna omedelbart kopplades till de socialt lägre skikten, med ansvaret placerat på kvinnorna:

> På krogen uppehöll sig ca 90 gäster, av vilka ungefär hälften var hembiträden, fabriksarbeterskor och hotellanställda. De manliga gästerna består huvudsakligen av flottister. Inga av kvinnorna betraktas som lösaktiga.[41]

Det var just denna grupp kvinnor som låg till grund för Kemps undersökning. Enligt honom var det kvinnor med olika anställningar – huvudsakligen som hembiträden, diskare, expediter och fabriksarbeterskor – som strök längs gator och stråk, ofta besökte beryktade krogar och uteblev från sin behandling för könssjukdomar.[42] Detta var enligt Kemp de *egent-*

liga prostituerade – nämligen de kvinnor som föll in under smygprostitutionen. Det var denna grupp kvinnor som myndigheterna betraktade som smittospridare av könssjukdomar,[43] och inte sällan anhölls de med hänvisning till strafflagstiftningens § 199, lösdriverilagen, eller under § 233 för ”osedligt leverne”.

Både polisens och Kemps syn på prostitution kan definieras som dubbelmoral: mannens köp av sex var acceptabelt, ärbara kvinnor skulle förskonas och de kvinnor som prostituerade sig i en eller annan mening var onormala och skulle därför gömmas undan. Det var en utbredd uppfattning som levde i bästa välmåga under 1930-talet, på samma sätt som den hade gjort när prostitutionen var reglementerad. Det är dessutom en hållning som har levt i bästa välmåga rakt igenom andra hälften av 1900-talet.[44] Denna prostitutionsförståelse tog avstamp i en sexualsyn som gick ut på att män hade en sexualitet och en naturlig drift som gjorde att det under vissa omständigheter krävdes köp av sexuella tjänster. Prostitution betraktades alltså fortfarande som en *säkerhetsventil* i samhället på så sätt att män, oberoende av om de var gifta eller ej, kunde få sina sexuella behov uppfyllda.[45]

Den gifta husmodern som gränsmarkör

Enligt Kemp var lösaktighet, också definierad som smygprostitution, ett modernt storstadsfenomen[46] som överskred gränser för kvinnlighet och som bestämdes utifrån det legitima heterosexuella förhållandet. Polismannens och läkarens ögon riktades mot unga kvinnor som deltog i nöjeslivet, där de uppvisade ett beteende som av samtiden uppfattades som på gränsen mellan det anständiga och det oanständiga. I myndigheternas ögon var dessa unga kvinnor farliga, eftersom de inte var lätt igenkännliga, men dels genom en minutiös övervakning av deras uppförande och sättet på vilket de manifesterade kvinnlighet i det offentliga rummet, dels genom minutiösa undersökningar av kvinnorna vid anhål-

lande, kunde myndigheterna peka ut lösaktiga kvinnor. Kemps studie hade alltså till syfte att kategorisera och diagnostisera de kvinnor som representerade smygprostitutionen – de lösaktiga kvinnorna.

Inom de konturer, som träder fram i monografin, av kvinnorna som avvek, avspeglas också tidstypiska idealgestalter beträffande kvinnlighet och sexualitet, och i det följande ämnar jag ringa in hur gränserna för normal och onormal kvinnlighet konstituerade varandra.

Den goda husmodern och äktenskapet är de underliggande teman som löper genom de enskilda fallen i studien. Några av kvinnorna diagnostiserades varken som imbecilla eller sinnessjuka, men på grund av missnöje med arbetsvillkoren hade de lämnat sin anställning i förtid och samtidigt tagit del av det nattliga nöjeslivet, vilket var tillräckligt för att Kemp skulle stämpla dem som avvikande. De könskonstruktioner som skisseras i monografin innehåller både ideala och avvikande kvinnliga drag, som förmodligen var orsak till att den övervägande delen av kvinnorna definierades som gränsfall. Likväl var de enligt Kemp med sitt uppförande och sin sexualitet så avvikande att de utgjorde ett hot mot resten av samhället. I hans utvärdering av när kvinnorna överskred gränserna för ideal och avvikande kvinnlighet fungerade husmodersgestalten och äktenskapet som riktmärken, med hembiträdesarbetet som den viktigaste nyckeln i bekämpandet av den nya prostitutionsformen:

> A general reduction of social inequality and in particular improvement of working conditions for female hands, especially domestic servants, will be one of the most efficient measures against prostitution.[47]

Förklaringen till kvinnornas bristande självdisciplin och uthållighet när det gäller hembiträdesarbetet utgick i grunden från att de avvek genetiskt. Ovanstående citat tyder dock på att Kemp samtidigt var medveten om att kvinnornas självdisciplin i viss mån berodde på arbetsvillkoren. Kemp lade alltså större vikt vid de sociala och samhällsmässiga omständigheterna i förklaringen till kvinnornas lösaktighet, vilket vid

dåvarande tidpunkt var ett nytt sätt att beskriva marginaliserade sociala grupper på. Denna diskurs/beskrivning kom framöver att prägla den sociala omsorgen.

> She is clever at farming and housework, but as a rule she is only able to keep her posts for a short while as she gets bored by the same kind of work all the time and lacks the perseverance to continue.[48]

Denna konflikt, att kvinnorna hade goda färdigheter i hushållsarbete, men snabbt förlorade intresset för det, bekymrade Kemp och han såg det som ett uttryck för avvikande beteende. Den kvinna som handlade i enlighet med egna behov i stället för att inordna sig och vara uthållig blev i Kemps ögon till en farlig och rebellisk kvinna med bristande självdisciplin. En annan kvinna beskrivs också som lösaktig på grund av sin bristande självkontroll, trots goda husliga och lantbruksmässiga färdigheter:

> She would, however, rather not live in Copenhagen with its many temptations, but considers it better to take a situation in the country […] She likes to stay at home and read and embroider but she is also fond of going out and amusing herself. She is clever at farming and housework.[49]

I Kemps ansträngningar för att hitta fram till de så kallade naturvidriga sexuella avvikelserna spelade äktenskapet en central roll. Äktenskapet tillskrevs ett särskilt symbolvärde i normaliseringsprocessen av de lösaktiga kvinnorna. Enligt Kemp inbegrep prostitutionen allt det som äktenskapet och den goda husmodern *inte* stod för: ansvarslöst sex, egna behov och drifter. Om hon hade fött ett barn eller flera utom äktenskapet var det tillsammans med en rad andra faktorer som fattigdom, dålig uppväxt (dryckenskap och skilsmässa) och växlande anställningar ett uttryck för osedlighet:

> When she was 17 she secured a position as shop-assistant. She gave satisfaction and all went well until she became pregnant and consequently lost her post. After the birth of the child she obtained a situation in an office but lost it when she was with child the second time. After the birth of her second child she took a post as maid, but soon lost it. At the same time she began frequenting dance-halls and when 19 she drifted into prostitution.[50]

Dessutom framhålls det i detta fall att kvinnan redan i tidig ålder uppvisade: ”abnormal erotic inclinations and had a bad influence on her classmates”. Sex utom äktenskapet var uttryck för att kvinnan inte besatt den förmåga till självbehärskning som var ett av kriterierna för normal kvinnlighet.

Tillsammans hade de undersökta kvinnorna 310 barn, varav 227 (73 %) var så kallade oäkta barn och 83 (27 %) äkta barn.[51] På denna punkt levde de alltså inte upp till det goda husmodersidealet, och därmed inte till den normala kvinnligheten. Och å andra sidan skulle kvinnan inte heller vara asexuell: [hon] ”has always been quite frigid and this is the reason why her marriage was of such short duration […] she had various good offers of marriage but only that once persuaded herself to accept one of them”.[52] Som framgår av det första citatet kopplas kvinnans frigiditet till äktenskapets varaktighet. Om frigiditeten alls var orsaken till äktenskapets korthet, eller om kvinnan verkligen var frigid, framgår inte av monografin, eftersom det bara är Kemps tolkning av kvinnans berättelse som återges. I stället tyder sammankopplingen av frigiditet, abnormitet och äktenskap på att äktenskapet enligt Kemp var den enda riktiga lösningen för de kvinnor som låg på gränsen till imbecillitet eller sinnessjukdom. Eftersom kvinnan inte uppfyllde de sexuella förpliktelserna inom äktenskapets ramar, förmodar jag att Kemp betraktade sex som något naturligt som hörde äktenskapet till. Inte ”för mycket” och inte ”för lite” sex, men i sådan omfattning att ett barn kom till. Fortplant-

ning och mannens sexualitet utgjorde alltså premisserna för kvinnans sexualitet. Ännu ett skäl till att Kemp fann brister i hennes kvinnlighet var att hon inte antog något av de många äktenskapserbjudanden som hon hade fått efter skilsmässan.

Till den ideala bilden av den gifta kvinnan hörde sysslor som sömnad och barnpassning, på det hela taget, familjelivet. Denna bild var inte ny, den var den gängse under den period under slutet av 1800-talet när prostitutionen var reglementerad. I berömmande ordalag beskriver Kemp hur ett fåtal av kvinnorna räddades genom att ingå äktenskap: ”She has completely given up prostitution and attends to her home, husband and child and is living in a happy and tranquil domestic home.”[53] Eller:

> Two years and a half after the first examination the *proposita*'s mother reports that her daughter has completely reformed and is living a perfectly normal life. She is happily married, has just had a baby and is a model house-wife.[54]

Det framhålls särskilt om den äkta maken hade en god anställning och var ensamförsörjare i äktenskapet.[55]

Flera kvinnor skilde sig, och några få av dem hade flera äktenskap bakom sig. Framhävandet av att kvinnorna var ”lyckligt gifta” eller att de nu levde ett ”normalt liv” återspeglar en normaliseringsprocess. ”She tells us that ever since puberty she has enjoyed being with men, especially mariners, she says: 'I simply can't resist sailors […] When talking about mariners her eyes shine.” Med sitt begär efter sjömän överskred kvinnan gränsen för ideal kvinnlighet, då sjömän och soldater konnoterade ansvarslösa sexuella förhållanden. Å andra sidan var hon på det klara med vilka mål hon skulle sträva efter: ”[…] yet she declares that her most ardent wish is to marry a man in a good post and to get a pleasant home”.[56] Det starkaste skälet till att Kemp ställer diagnosen *erotomani* på kvinnan är att hon öppet erkänner sitt begär efter sjömän, dans och fest. Hos denna kvinna fungerar inte tanken på äktenskapet bra nog som

disciplineringsmekanism i förhållande till de kriterier som Kemp ställde upp för avvikande och normal kvinnlighet.

I monografin framställs äktenskapet som ett centralt kriterium för normal kvinnlighet. Detta var inte något nytt kriterium på 1930-talet, men i relation till att myndigheterna inte längre kunde tvångsregistrera kvinnor som befanns lösaktiga eller kontrollera bordellerna, blev tanken på äktenskap en viktig disciplineringsmekanism.

Myndigheternas förändrade maktbefogenheter i förhållande till prostituerade innebar en förändring i kontrollen och övervakningen av kvinnor som överskred den ideala kvinnlighetens gränser. Tidigare fungerade bordellerna och arbetsanstalterna som övervaknings- och kontrollmekanismer, och därmed var kontrollen mera fysisk och synlig i jämförelse med myndigheternas övervakning från omkring mitten av 1930-talet. Läkarvetenskapens metoder för inringande av de sexuellt avvikande kvinnorna byggde på tanken att läkaren genom samtal kunde avslöja sanningen om kvinnans sexualitet. I de flesta fallen lyder kvinnornas bekännelser sålunda: ”She realises that she has a weak character and is very changeable.”[57] Dessa bekännelser formulerades inom en läkarvetenskaplig diskurs. Maktmekanismerna vilade alltså på ett sjukliggörande av kvinnorna, där läkarna betraktade avvikelserna som en biologisk fråga. Avvikelserna uppfattades som en biologisk defekt i generna inom den enskilda släkten och var, som Kemp framhöll, orsaken till kvinnornas bristande självdisciplinering och självbehärskning:

> Nevertheless, she also had many good traits of character and she would probably not have failed to respond to a suitable up-bringing. Because of her weak character and her strong sexual desires she was not able to resist her inclinations, unhelped and unguided, and so she gradually sank deeper and deeper in society.[58]

När det gäller ogifta kvinnors omväxlande och kortvariga sexuella förhållanden framstår i Kemps berättelser den avvikande och oroväckande

kvinnligheten som naturvidrig. Därmed gjordes äktenskapet till de kortvariga och oförpliktigande förhållandenas motsats.

På 1930-talet fungerade äktenskapet således som ett av de disciplinerande redskapen i förhållande till lösaktiga kvinnor som inte var så avvikande att de placerades på slutna institutioner.

Ras-, social- och mentalhygien i gränslandet mellan biologiska och sociala förhållanden

Enligt den danska historikern Lene Koch låg de rashygieniska idéerna bara till grund för den del av social- och hälsopolitiken som handlade om de så kallat abnorma eller avvikande.[59] En annan uppfattning har framförts av den danska forskaren i pedagogik Birgit Kirkebæk, som skiljer mellan rashygien och socialhygien. Kirkebæk påpekar att båda önskade kontrollera kvaliteten på den mänskliga fortplantningen. Skillnaden var dock att rashygienen uteslutande tänkte i termer av naturligt urval, medan man inom socialhygienen föreställde sig socialmedicinska initiativ som lösning på en nedgång i kvaliteten på den mänskliga fortplantningen.[60] Vidare framhåller Kirkebæk att rashygienen ”[…] knöt sitt framtidshopp till biologiskt-medicinska lösningar” och ”socialhygienen […] till sociala lösningar som fattigvård och andra former av sociala stödåtgärder”.[61] Trots Kemps engagemang för och arbete inom den vetenskapliga rashygienen faller monografin snarast inom socialhygienens område, eftersom han mot bakgrund av rashygieniska och mentalhygieniska undersökningar av de unga kvinnorna föreslog sociala åtgärder och förebyggande initiativ som lösning på hur deras livsföring kunde bringas under kontroll.

Under 1930-talet och de följande decennierna förklarades orsakerna till lösaktigt beteende och smygprostitution utifrån en koppling mellan

kvinnans sociala villkor och ärftlighetsbiologiska drag.[62] Den lösaktiga kvinnans sociala agens – deltagande i nöjeslivet och intima förhållanden med olika män – förklarades i kombination med hennes sociala bakgrund och familjebakgrund utifrån hennes så kallade avvikande sexualdrift, som enligt Kemp var biologiskt betingad och därmed oföränderlig.

Enligt mellankrigstidens föreställningar uppfattades individen som ett underordnat led i samhällsgemenskapen och befolkningskvaliteten betraktades som en kollektiv och offentlig angelägenhet.[63] Utifrån statistiska beräkningar och genom kartläggning av familjemedlemmarnas hälsotillstånd, eventuellt understött med upplysningar från Den antropologiske Komités befolkningsregister[64], ansåg sig social- och rashygienikerna kunna påvisa hur diverse biologiskt betingade former av avvikelse fanns nedärvda genom släkten. Därmed skedde en degenerering och en spridning av ”undermåliga gener”, vilket ytterst utgjorde ett hot mot befolkningskvaliteten.

Enligt Kemp var alkoholism ovanligt utbrett bland kvinnornas fäder, vilket var ett uttryck för psykopati. På motsvarande sätt var många far- och mormödrar till de undersökta kvinnorna också prostituerade, vilket var ett uttryck för en mindre uttalad defekt i intelligensen. Förutom att prostitution och alkoholism var genetiskt bestämda, var dessa båda företeelser också könsbestämda.[65]

Monografin kan läsas som ett uttryck för nyare strömningar inom den offentliga sociala omsorgen. Tidigare hade det primärt varit privata filantropiska institutioner som hade svarat för hjälparbetet bland de ”fallna” kvinnorna, och räddningsarbetet hade huvudsakligen formulerats utifrån en religiös diskurs.[66] Från 1930-talet övertogs det sociala arbetet, bland annat hjälparbetet inriktat på lösaktiga kvinnor, långsamt av de offentliga institutionerna, eller så kom det att utvecklas som ett samarbete mellan offentliga och privata filantropiska institutioner, som till exempel Mødrehjælpen och Reden.[67]

Kemp tvivlade inte på att kvinnorna var avvikare i patologisk mening. För honom var det en fråga om hur mycket kvinnorna avvek. Till övervägande delen placerade sig de undersökta kvinnorna i gränslandet mellan normalitet och abnormitet. Kemp kom fram till att 70 % av de undersökta kvinnorna var ”individuals with slight mental defects – border-line cases”,[68] vilket var särskilt problematiskt eftersom gränsfallen varken hörde hemma på sinnesslöanstalterna eller bland ”normala” samhällsmedborgare.

> […] många av dessa prostituerade kvinnor [är] i psykiskt avseende bristfälligt utvecklade eller direkt abnorma. Av 530 kvinnor som undersöktes under åren 1931–1935 var ca 8 % sinnesslöa, 20 % var i uttalad grad efterblivna, medan bara hälften med hänsyn till intelligens låg på samma nivå som genomsnittet. Dessutom förekom ett stort antal fall av psykopati eller egentlig sinnessjukdom, så att bara ca 30 % var psykiskt normala utan nedsatt intelligens. Och till och med hos de sistnämnda förekom ofta utpräglade avvikelser från normen på det psykiska området, som t.ex. karaktärssvaghet, instabilitet, energilöshet, som växer till direkt arbetsskygghet, impulsivitet, stympat eller bristfälligt utvecklat känsloliv, och ibland, om än ganska sällan, otvivelaktigt hypersexualitet eller direkt erotomani.[69]

Kvinnorna uppvisade därmed inte tillräckligt mycket sinnesslöhet eller sinnessjukdom för att definieras som sinnesslöa och bli föremål för sociala åtgärder som sterilisering eller inspärrande på slutna anstalter. Kemp kommer fram till att bara 22,5 % av kvinnorna var uttalade psykopater och förmodligen var det bara en liten grupp av kvinnorna som blev föremål för de sociala åtgärder som var inriktade på sinnesslöa.[70] Å andra sidan gjorde han bedömningen att kvinnorna hade svårt att anpassa sig socialt,[71] och förmodligen var detta orsaken till att han fann en utbyggnad och förbättring av omsorgsväsendet som ett riktigt initiativ i bekämpandet av prostitutionen.[72] Rent konkret föreslog han särskild vägledning, rådgivning och utbildningsprogram i offentliga myndig-

heters regi. Trots kvinnornas biologiskt betingade defekta moral och mentalitet, som gått i arv genom släkten och som tog sig uttryck i kvinnornas bristande självbehärskning och självdisciplin, framhåller Kemp som sagt att flera av kvinnorna besatt goda husliga egenskaper, vilket förmodligen är orsaken till att han föreslog en förbättring av arbetsvillkoren för hembiträden. Dessutom betraktade han också äktenskapet som en självskriven institution som kunde rädda kvinnorna.

Även om Kemp i sin avslutning lägger fram förslag till förbättringar av de sociala hjälpåtgärderna, betraktade han sterilisering av de kvinnliga gränsfallen som ideallösningen, och han antog att det låg i både kvinnornas och samhällets intresse. Dels skulle kvinnan få ett bättre liv, dels skulle myndigheterna få möjlighet att kontrollera de dåliga arvsanlagen. Enligt Kemp kunde lösaktiga kvinnor som var steriliserade leva ett liv utanför de slutna vårdinstitutionerna i säker förvissning om att de inte spred sina dåliga och farliga arvsanlag, och därmed skulle lösaktigheten bromsas. Skärpningen av steriliseringslagen för sinnesslöa 1934 gjorde det möjligt för myndigheterna att sterilisera människor som ansågs degenererade[73], men problemet enligt Kemp var att kvinnorna som ingick i hans monografi, som framgått, låg på gränsen. Som Lene Koch också påpekar, fann Kemp dessutom den vetenskapliga grundvalen för sterilisering alltför svag.[74]

Enligt Kemp var det genom noggranna undersökningar av kvinnornas sociala förhållanden, hälsotillstånd, mentalitet och moral som läkaren kunde avslöja, och därmed synliggöra, kvinnornas avvikelser – sådant som inte kunde ses med blotta ögat, då deras utseende och beteende verkade normalt. Dessa undersökningar omfattade psykiatriska tester och IQ-tester. Kemp drog i diagnostiseringen också in tidigare psykiatriska undersökningar och rapporter från diverse institutioner (sedlighetspolisen, skolor, vårdinstitutioner osv.), upplysningar om kvinnans ålder, bostad, skola, uppväxt, arbetsförhållanden, äktenskapsstatus, graviditet och barn, könssjukdomar, kontakter med polisen i samband

med prostitution och inte minst hälsotillståndet i hennes släkt.[75] Även kvinnornas etiska och moraliska hållning till sådant som framtidsplaner och den respekt de hade för sina föräldrar ingick i läkarbedömningen.[76] Dessutom gjordes också en somatisk bedömning av kvinnorna, enligt vilken, ”the majority were physically normal”.[77] Men uttryck för degenerering fann Kemp i sin diagnos av samtliga kvinnor.

Kemp framhöll att böter eller fängelse var gagnlöst när det var fråga om lösaktiga kvinnor, eftersom deras lösaktighet var biologiskt betingad.[78] Han fann i stället en *mentalhygienisk undersökning* av den anhållna kvinnan mera lämplig, då en sådan undersökning kunde utgöra grundval för en precis klassificering, vilken innebar att myndigheterna hade bättre möjligheter att urskilja de ”normala”, gränsfallen, och de ”abnorma” från varandra. Kemp intresserade sig särskilt för att diagnostisera de två sistnämnda grupperna av kvinnor, eftersom han antog att genom precis diagnostisering av den enskilda kvinnan kunde myndigheterna sätta in rätt form av tillsyn, ordentlig rådgivning och rätt vård.

Jämfört med den reglementerade prostitutionen, där den prostituerade kvinnan huvudsakligen förstods som ett hälsoproblem och ett kriminellt problem, har jag med denna artikel velat visa hur den dominerande beskrivningen av ”den prostituerade” eller lösaktiga kvinnan under 1930-talet var förankrad i skärningspunkten mellan en läkarvetenskaplig diskurs, en omsorgsdiskurs och den könsförståelse enligt vilken moderskapsidealet var normerande för kvinnlighet. Det var i detta spänningsfält som socialhygienen och rashygienen formulerades.

Avslutning

Kvinnorna i monografin bröt den sociala köns- och sexualitetsordningen och kom därmed att framstå som ett hot i förhållande till det omgivande samhället, då det sätt på vilket de uttryckte kön och sexualitet i det offentliga rummet ifrågasatte samtidens idealföreställning om kvinnlig-

het. Kemp fann det särskilt problematiskt att kvinnorna inte var tillräckligt abnorma för att kunna skrivas in på sinnesslöanstalter, samtidigt som myndigheterna hade svårt för att skilja dem från övriga kvinnor. Den moralkodex och de normer som omgärdade kvinnligheten på 1930-talet var snäva, och graviditet och utomäktenskaplig födsel blev symboler för kvinnors bristande självbehärskning och bristande sedliga disciplinering – ett problem som ställdes på sin spets av kvinnors generella synlighet i det offentliga rummet, bland annat i nöjeslivet och på arbetsmarknaden.

Kemp var som representant för myndigheterna inte den enda aktören i förhandlingarna om den ideala kvinnlighetens gränser. 1930-talet kan också betraktas som en tid i uppbrott, med Sexpol och kulturradikalerna som representerade ett nytänkande och talade för kvinnans frigörelse inom en rad områden. Kulturradikalen Poul Henningsen argumenterade för sexuell frigörelse och likställighet mellan könen i alla samhällslivets aspekter. Det rörde sig om strömningar som blev tongivande för senare sexualitetsuppfattningar. En tredje falang som också var med om att dra upp gränserna för den ideala kvinnligheten var de kristna organisationerna, som fortsatte att hävda en traditionell moralkodex för kvinnlig sexualitet. I eftervärldens ögon kan den sistnämnda gruppen aktörer å andra sidan betecknas som pionjärer inom den offentliga välfärdens institutioner och det filantropiska arbetet.

Vilka kvinnor undgick sedlighetspolisens ögon? Vilka undgick förelägganden? Och vilka fattade Kemp intresse för vid insamlingen av materialet till sin studie? Dessa frågor bestämdes av Kemps och sedlighetspolisens gränser för den ideala kvinnligheten. Som representant för myndigheterna kan Kemp betraktas som en av aktörerna som försvarade föreställningen om kulturens stabilitet motiverad i socialhygieniska termer, en föreställning som präglade de socialmedicinska institutionerna under 1930-talet. Samtidigt var hans idéer om det socialt förebyggande arbetet nya. Idéer som, vilket också nämnts ovan, kom att prägla den moderna omsorgsdiskursen.

Trots de undersökta kvinnornas marginaliserade ställning i samhället och det sätt på vilket de övervakades av myndigheterna, skall de inte bara förstås som passiva och undertryckta figurer. Just sättet på vilket de framförde kön och sexualitet gjorde dem till medförhandlare, dels i skapandet av kvinnlighet, dels i utformningen av den framtida socialvården.[79]

Sett genom en bio-maktoptik[80] representerar Kemps verk, inklusive hans monografi, en av de mäktiga institutionerna, läkarvetenskapen, som ingår i en makt-vetandeproduktion. Genom läkarvetenskapens disciplinering av kroppen, med diagnostisering, klassificering och formulering av kvinnorna som sexuella avvikare, som härskartekniker, var den medskapare till sexualitetsinstallationen[81] under 1900-talet.

Myndigheternas tidigare syn på prostitutionen – betingad av samtidens normer och moralkodex för kvinnlighet, den läkarvetenskapliga diskursen och en försöksdiskurs – är av intresse för dagens prostitutionsförståelse och de premisser som utgör grunden för skapandet av prostitutionsförståelse. Därtill kommer att det blir viktigt att fråga efter dels vilka myndighetsgrupper som sysselsätter sig med prostitutionen och hur prostituerade kvinnor beskrivs, dels vilka grupper som befinner sig i myndigheternas sökarljus.

Det danska betänkandet om prostitution från 1973 representerar en ny epok vad beträffar myndigheternas prostitutionsförståelse. Från att ”Den prostituerade” beskrevs utifrån en socialhygienisk förståelse, har synsättet sedan mellankrigstiden och fram till 1970-talet förändrats. I dag förstås ”Den prostituerade” av myndigheterna huvudsakligen utifrån en socialpsykologisk diskurs, samtidigt som prostitution avgränsar sig till att bara omfatta kvinnor som säljer sexuella tjänster.[82]

Översättning Hans Dalén

Noter

1. Tage Kemp, *Prostitution. An investigation of its causes, especially with regard to hereditary factors*, København 1936, s. 161–162.
2. I denna artikel kommer Kemp att som exponent för en gren av läkarvetenskapen representera myndigheterna. Däremot bedömer jag inte Kemps förståelse av de prostituerade kvinnorna som representativ för läkarvetenskapen i sin helhet under 1930-talet.
3. Detta ”inhägningssystem” vilade på tre principer: I) en inhägning av prostituerade så att de var osynliga för barn och ärbara kvinnor, II) konstant övervakning enligt den panoptiska principen och III) upprätthållandet av en hierarisk struktur genom myndigheternas kontroll i avsikt att skilja ut de prostituerade för att undvika sammanblandning av åldersgrupper och klasser. Inhägningssystemet var dessutom strukturerat efter fyra platser: bordellen, lasarettet, fängelset eller härbärget. Alan Corbin, *Women for Hire. Prostitution and Sexuality in France after 1850*, Cambridge 1990, s. 9f.
4. Marlene Spanger, ”Det tilfældige og uforpligtigende møde. Overvågning og regulering af løsagtige kvinder fra 1920–1960”, *Den Jyske Historiker* 2002:98–99, s. 168f.
5. Anette Borchorst, ”Moderskab og børnepasning i 30’erne”, i Hilda Rømer Christensen & Hanne Rimmen Nielsen (red.) *Tidens kvinder. Om kvinder i mellemkrigstiden*, Århus 1985, s. 40.
6. Hanne Caspersen, *Moderskabspolitik i Danmark i 30’erne. Det modsætningsfyldte moderskab*, København 1985.
7. Hilda Rømer Christensen, *Mellem backfische og pæne piger. Køn, Kultur og KFUF i 1883–1940*, København 1995, s. 224.
8. Se Borchorst, s. 40.
9. Morten Thing, *Kommunismens kultur. DKP og de intellektuelle 1918–1960*, vol. I, København 1993, s. 320f.
10. *Politiken* 12.3 1936.
11. Kemp var särskilt inspirerad av Blaschkos monografi *Hygiene der Geschlechtkrankheiten*, Leipzig 1920. Se Kemp, *Prostitution*, s. 29–31.
12. Sheldon & Eleanor T. Glueck, *Five Hundred Delinquent Women*, New York 1934, s. 5.
13. Ibid.
14. Ibid, s. 88.
15. Medlemsfortegnelse fra Dansk Politiforbund (1924), s. 13. *Dansk Politistat*, vol. 1, København 1933–34, s. 291.
16. Se Kemp, *Prostitution*, förord.
17. Lene Koch, *Racehygiejne i Danmark 1920–56*, København 1996, s. 31, 143–144.
18. Bent Harvald, *Dansk Biografisk Leksikon*, vol. 7, København 1984, s. 626.
19. Se till exempel George V. Bredmose, ”Psychiatriske undersøgelser af prostituerede kvinder i København – særlig med henblik paa mentalhygiejniske forholdsregler”, *Juristen*, vol. 20, København 1938, s. 293–299; Grethe Hartmann, *The Girls they left behind*,

København 1946; Grethe Hartmann, *Bolig og Bordeller*, København 1949; Betænkning om foranstaltninger til bekæmpelse af prostitution, afgivet af Udvalget til overvejelse af foranstaltninger overfor prostituerede kvinder og ændring af gældende bestemmelser til modarbejdelse af prostitution, vol. 139, København 1955; Jens Jersild, *Løsagtige kvinder; Rapport til Kriminalforsorgsudvalget*, bilag 2, København 1962.

20. I en intervju med Tage Kemp i ett radioprogram om kvinnlig prostitution framhåller han att det skedde en förändring av rättspraxis. Lis Møller & Inga Dahlsgaard, program i Danmarks radio, 1956.
21. Se Bredmose, s. 293; Tage Kemps tal vid Kriminalistforeningens årsmöte, ”Prostitutionen som politimæssig og socialt problem. Forhandlingerne på Dansk Kriminalistforenings otte og tyvende årsmøde den 15 nov. 1937”, i Thune Jacobsen (red.), *De Nordiska kriminalistföreningarnas årsbok*, Stockholm 1937, s. 134.
22. Antagandet om en minskning av antalet anhållanden av kvinnor som prostituerade sig under 1960-talet har gjorts av den danske straffrättsprofessorn Vagn Greves.
23. Bredmose blev senare överläkare vid sinnesslöanstalten Andersvænge. Birgit Kirkebæk, *Letfærdig og løsagtig – Kvindeanstalten Sprogø 1923–1961*, Holte 2004, s. 116.
24. Se Bredmose.
25. Ibid.
26. Enligt den danske historikern Søren Kolstrup var Köpenhamns kommun en av ”välfärdspionjärerna”, då staten började ta över kommunens reforminitiativ för att göra dem till statliga angelägenheter på 1930-talet. Köpenhamns kommun blev alltså en förebild för staten, så att kommunen blev ett slags implementeringsagent för statsmakten och dess ramlagstiftning. Søren Kolstrup, ”Kommunesocialismen”, *Tidskrift for Historie, kultur og politik* 1996:4, s. 46.
27. *Nationaltidende* 14.10 1936.
28. Se Christensen, *Mellem backfische og pæne piger*, s. 182.
29. Ibid., s. 181f.
30. Søren Mørch, *Den ny Danmarkshistorie 1880–1960*, København 1982, s. 74, 90.
31. Hilda Rømer Christensen & Hanne Rimmen Nielsen, ”Mellemkrigstiden og kvinderne”, i Hilda Rømer Christensen & Hanne Rimmen Nielsen (red.), *Tidens kvinder i mellemkrigstiden*, Århus 1985, s. 69f.
32. Maiken Rude Nørup, *Det københavnske værtshusliv 1857–1998*, København 1999, s. 54.
33. Se Kemp, *Prostitution*, s. 113.
34. Ibid., s. 213.
35. Förhållandet mellan natur och samhälle återvänder jag till i sista avsnittet, se s. 215.
36. Se Kemp, *Prostitution*, s. 13.
37. Ibid., s. 13f.
38. *Ekstra Bladet* 14.10 1936.
39. Se Kemp, *Prostitution*, förord.

40. *Aakanden*, den 3 augusti 1934. Journalnr 4/1915–1961.
41. *Bernstoff*, den 29 november 1938. Journalnr 4/1915–82.
42. Se Kemp, *Prostitution*, s. 16f.
43. Liksom när prostitutionen reglementerades i lag lades under 1930-talet ansvaret för spridning av könssjukdomar på de prostituerade kvinnorna.
44. Se Claus Lautrup, "Unge i prostitution og lovgivning. Evaluering af Straffelovens §223a", opubl. rapport, København 2002; Spanger.
45. Järvinen, Margaretha, *Prostitution i Helsingfors. En studie i kvinnokontroll*, Åbo 1990, s. 12.
46. Se Kemp, *Prostitution*, s. 12.
47. Ibid., s. 247.
48. Ibid., s. 162–163.
49. Ibid., s. 161–162.
50. Ibid., s. 158–159.
51. Ibid., s. 39.
52. Ibid., s. 165.
53. Ibid., s. 114.
54. Ibid., s. 121.
55. Ibid., s, 150.
56. Ibid., s. 159–160.
57. Ibid., s. 159.
58. Ibid., s. 228.
59. Lene Koch hävdar att rashygienen var nära förknippad med utvecklingen av socialomsorgen under mellankrigstiden. Se Koch, s. 22–26.
60. Se Kirkebæk, s. 11f.
61. Ibid., s. 39.
62. Se t.ex. Kemp, *Prostitution* och Kemp, "Prostitutionen som politimæssig og socialt problem", jfr Betænkning (1955); Betænkning Afgivet af Det af indenrigsministeriet nedsatte udvalg ang. Revision af lov nr. 81 af 30 marts 1906 om modarbejdelse af offentlig usædelighed og venerisk smitte, København 1946.
63. K. K. Steincke, *Fremtidens forsørgelsesvæsen*, vol. I, København 1920, s. 237.
64. Från 1918 började Den antropologiske Komité att med statligt stöd registrera släkter med ärftliga sjukdomar. Se Koch, s. 136. Detta ärftlighetshygieniska register vidareutvecklades av Kemp och kom på hans tid att innehålla ca en kvarts miljon referenser. Jfr Harvald, s. 626.
65. Se Kemp, *Prostitution*, s. 248.
66. Se t.ex. Anna Jansdotters artikel i denna volym; Karin Lützen, *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800 tallets København*, København 1998; Tinne Vammen, *Rent og urent. Hovedstadens piger og fruer 1880–1920*, København 1986.
67. Den danska historikern Bente Rosenbeck visar i sin analys av socialrådgivarutbild-

ningen hur det sociala arbetet professionaliseras och sekulariseras med inrättandet av den offentliga socialrådgivarutbildningen 1937. Bente Rosenbeck, "'En fribåren social skole' – da det sociale hjælpearbejde blev till en uddannelse", i Karen Hjorth & Anette Warring (red.), *Handlingens kvinder*, Roskilde 2001, s. 127–164.

68. Se Kemp, *Prostitution*, förordet.
69. Se Kemp, "Prostitutionen som politimæssig og socialt problem", s. 129. Förmodligen hade Kriminalistforeningens styrelse utsett Kemp till föredragshållare eftersom han hade utgivit monografin året innan.
70. Exempelvis blev en av kvinnorna både förd till Sprogø och steriliserad. Sprogø är en liten ö som hyste kvinnor som ansågs vara sexuellt abnorma. Se Kirkebæk.
71. Ibid., s. 246.
72. Se Kemp, *Prostitution*, s. 245–247.
73. Se Kirkebæk, s. 162.
74. Se Koch, s. 180; Kemp, *Prostitution*, s. 245.
75. Se Kemp, *Prostitution*, s. 41–44.
76. Ibid., s. 44f.
77. Ibid., s. 43.
78. På Kriminalistforeningens årsmöte var deltagarna oeniga om huruvida prostituerade kvinnor skulle betraktas som en social angelägenhet, och huruvida kvinnorna skulle förstås som patologiska individer. Årsmötets deltagare bestod av både läkare och polisfolk. Vissa invände mot att kvinnorna skulle betraktas som patologiska fall, och mot att de skulle stå under uppsikt. Se Kemp, *Prostitution*, s. 158.
79. Inspirerat av Michel Foucault, *Viljen til viden. Seksualitetens historie*, vol. 1, Köpenhamn [1976] 1996.
80. Ibid., s. 143–146. Foucaults bio-maktbegrepp (1976) refererar till hur den industriella, teknologiska, agrara och vetenskapliga utvecklingen, inklusive den medicinska vetenskapen, i modern tid fokuserade på livet och på det produktiva (död, födelse, fortplantning etc.). Det innebar att det var möjligt att förlänga livet (utrota hungersnöd och epidemier). Det är i denna utveckling som makten konstitueras som något produktivt, men maktsystemen innebär också en kontroll och disciplinering av kroppen. Människan får således ett längre och säkrare liv, men också ett mer övervakat liv. Syftet blir att disciplinera och integrera kroppen i ekonomiska och effektiva kontrollsystem. Denna övervakning av kroppen och inlagring av livet i makt-vetandesystemen kallar Foucault bio-makt.
81. Enligt Foucault är sexualiteten en social konstruktion som skapas genom olika diskurser, strukturer och samhällsinstitutioner, vilka på olika sätt konstituerar maktteknik er. Foucaults poäng är att i konstitueringen av 1800-talets maktteknologi är sexualitetens installation ett av de viktigaste arrangemangen.
82. Spanger.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Arkiv

Norge

Bergen byarkiv. Bergen Stadsfysikat og Bergen Helseråd. Bergen helseråds journal, 1891–1896.

Sverige

Stockholms stadsarkiv. Den brittiska, kontinentala och allmänna Federationens svenska avdelnings arkiv. A. Protokoll m.m. 1879–1920.

Internet

www.finlex.fi/sv/laki/alkup/2006/20060743

www.hist.uib.no/krim/1874

www.hivnorge.no

www.regjeringen.no/nb/dep/jd/dok/rapporter_planer/rapporter/2004/Sexkjop-i-Sverige-og-Nederland.html?id=278400

www.regjeringen.no/upload/JD/Vedlegg/Hoeringer/Forslag_kriminalisering_av_sexkjop.pdf

www.regjeringen.no/nb/dep/jd/pressesenter/pressemeldinger/2007/Kriminalisering-av-sex-kjop.html?id=475931

Övrigt otryckt material

Hörnqvist, Linda, ”Från kvinnosak till ordningsfråga. Den svenska Federationen 1881–1905”, opubl. uppsats, Stockholms universitet, Stockholm 2000

Jansdotter, Anna, ”’Sippa damer’ eller ’radikala fruntimmer’? En studie av några federationskvinnors engagemang och föreställningar i 1880-talets Sverige”, opubl. uppsats, Lunds universitet, Lund 1994

Koren, Elisabeth, ”’En Trusel for Selve Samfundene’, venerisk sykdom: tiltak, medisinsk forståelse og moraldebatt i Norge 1880–1927”, opubl. hovedoppgave, Universitetet i Bergen, Bergen 2003

Lautrup, Claus, ”Unge i prostitution og lovgivning. Evaluering af Straffelovens §223a”, opubl. rapport, København 2002

Medlemsfortegnelse fra Dansk Politiforbund, København 1924

Melby, Kari, ”Prostitusjon og kontroll. En analyse av debatten om prostitusjon, kontroll og prostituerte kvinner og venerisk sykdom i Kristiania 1860–1900”, opubl. hovedoppgave,

Universitetet i Oslo, Oslo 1977
Witsø, Astri, "Prostitusjon i Trondheim i 1870- og 80-åra", opubl. hovedoppgave, Universitetet i Trondheim, Trondheim 1983
Øyre, Wenche Rand, "'I lidenskapens storm': Kristiania Forening til Fremme af Sædelighed 1882–1907, analysert gjennom tidsskrifta: Til Moralens Fremme, Moral og Værn", opubl. hovedoppgave, Universitetet i Bergen, Bergen 1995

Tryckta källor

Offentligt tryck

Danmark
Betænkning Afgivet af Det af indenrigsministeriet nedsatte udvalg ang. Revision af lov nr. 81 af 30. marts 1906 om modarbejdelse af offentlig usædelighed og venerisk smitte, København 1946
Betænkning fra den ved allerhøjeste Ordre af 17de August 1896 nedsatte Kommission til Prøvelse af de gældende Bestemmelser om Tilsynet med Prostitutionen i Kjøbenhavn, København 1897
Betænkning om foranstaltninger til bekæmpelse af prostitution, afgivet af Udvalget til overvejelse af foranstaltninger overfor prostituerede kvinder og ændring af gældende bestemmelser til modarbejdelse af prostitution, vol. 139, København 1955
Danmarks Riges Grundlov af 5te Juni 1849 i *Departementstidenden for 1849*, s. 489–502, København 1850
Dansk Politistat, København 1933–34
Højesteretstidende for 1896, dom over Hans Peter Pedersen, s. 61–63, København 1897
Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1870–1900
Lov af 11te Februar 1863 indeholdende nogle Forandringer i Bestemmelserne om Behandlingen af offentlige Politisager i Kjøbenhavn, m. m., i Algreen-Ussing, *Love og Anordninger for 1863*, s. 52–58, København 1864
Lov af 11te Februar 1863 angaaende Omordning af Kjøbenhavns Politi m. v., i Algreen-Ussing. *Love og Anordninger for 1863*, s. 59–65, København 1864
Almindelig borgerlig Straffelov af 10de Februar 1866, i Algreen-Ussing, *Love og Anordninger for 1866*, s. 57–122, København 1867
Lov af 4de Februar 1871 indeholdende Bestemmelser om Politiet udenfor

Kjøbenhavn i *Lovtidende for Kongeriget Danmark for Aaret 1871*, s. 49–53, København 1872

Lov om Foranstaltninger til at modarbeide den veneriske Smittes Udbredelse af 14de April 1874 i *Lovtidende for Kongeriget Danmark for Aaret 1874*, s. 139–142, København 1875

Regulativ for Politiets Tilsyn med offentlige Fruentimmer i Kjøbenhavn af 9 Marts 1877, i Algreen-Ussing, *Love og anordninger for 1877*, s. 80–91, København 1878

Lov om Forandring i og Tillæg til Lov af 10de April 1874 om foranstaltninger til at modarbejde den veneriske Smittes Udbredelse af 1ste Marts 1895 i *Lovtidende for Kongeriget Danmark for Aaret 1895*, s. 97, København 1896

Lov Nr. 54 af 11te April 1901 om Tillæg til Lov Nr. 47 af 10de April 1874 og Lov Nr. 44 af 1ste Marts 1895 i *Lovtidende for Kongeriget Danmark*, A, 1901, København 1902

Lov om Modarbejdelse af offentlig Usædelighed og venerisk Smitte af 30te Marts 1906 i *Lovtidende for Kongeriget Danmark for Aaret 1906*, Afdeling A, s. 335–339, København 1907

Register til Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger fra 6. April 1853 til 23. Marts 1896, København 1898

Register til Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger fra 13. April 1806 til 29. Marts 1909, København 1910

Finland

Författningssamlingen 27/1894

Komitébetänkande 6/1891. Från komitén för afgifvande af förslag rörande prostitutionen och de veneriska besigtningarna

Lantdagen 1882. Prästeståndets protokoll 1882

Lantdagen 1888. Ridderskapets och adelns protokoll 1888; Bondeståndets protokoll 1888; Borgareståndets protokoll 1888; Prästeståndets protokoll 1888. Handlingar V

Lantdagen 1897. Prästeståndets protokoll 1897

Norge

Forslag til lov om foranstaltninger mot kjønnssykdommer med motiver m.v. Avgitt av en av socialdepartementet opnevnt komite 1923, Bilag til Ot. Prp. Nr. 5 (1947)

Getz, Bernhard, *Udkast til Lov til Modarbeidelse af offentlig Usædelighed og venerisk Smitte*, Kristiania 1892

Stortingsforhandling: Ot. Prp. Nr. 5 (SF 1947). *Om lov om åtgjerder mot kjønnssykdommer*

Stortingsforhandling: St. meld. Nr. 32

(SF 1928 2b). *Om foranstaltninger mot smittsomme kjønnssykdommer*
Straffeloven av 1842
Straffeloven av 22. mai 1902
Sunnhetsloven av 16. mai 1860

Sverige
Motion i Första kammaren n:o 27, *Bihang till Riksdagens Protokoll år 1889*, 1 samlingen, 2 avdelningen, 1 bandet, 8 häftet, s. 2
Lindblad, Anders, ”Statistisk undersökning angående skörlefvande kvinnors lefnadsförhållanden”, *Underdånigt betänkande angående åtgärder för motarbetande af de smittosamma könssjukdomarnas spridning*, vol. 3, Stockholm 1910
Malmroth, Carl, ”Om de smittosamma könssjukdomarnas bekämpande i Sverige m.m.”, *Underdånigt betänkande angående åtgärder för motarbetande af de smittosamma könssjukdomarnas spridning*, vol. 4, Stockholm 1910

Uppslagsböcker

Bull, Anders Krogvig & Gerhard Gran (red.), *Norsk biografisk leksikon*, band IV, Oslo 1923–1983
Nordisk Familjebok: konversationslexikon och realencyklopedi, Stockholm 1904
Norstedts svenska ordbok, Stockholm 1990
Norlind, Tobias, *Allmänt musiklexikon*, del 1, Stockholm 1927
Svenska kvinnor från skilda verksamhetsområden. Biografisk uppslagsbok, Stockholm 1914

Periodica

Aftenbladet (Danmark)
Aftonbladet (Sverige)
Ekstra Bladet
Ljus i mörker
Maanedsblad
Månadsskrift för diskussion af frågor rörande den allmänna och enskilda sedligheten
National Tidende
Politiken
Rigsdagstidende
Sedlighets-Vännen
Tidskrift för diskussion af frågor rörande den allmänna och enskilda sedligheten

Övriga tryckta källor

Ahlbäck, Anders, ”Där pojkarna blir män. Manlighetskonstruktion i finländska tidskrifter för värnpliktiga 1890–1940”, *Historisk tidskrift för Finland* 2004:2

Ahlbäck, Anders, ”’En riktig karl är behärskad, ren i själen och ädel till lynnet’. Manlighet och moral i tidskrifter för finska värnpliktiga, 1888–1939”, *Lähde – historiatieteellinen aikakauskirja* 2005:1

Amos, Sheldon, *A Comparative Survey of Laws in Force for the Prohibition, Regulation, and Licensing of Vice in England and Other Countries*, London 1877

Andersen, Poul, *Den danske Statsforfatningsret*, København 1954

Anderson, Amanda, *Tainted Souls and Painted Faces: The Rhetoric of Fallenness in Victorian Culture*, Ithaca, N.Y. 1993

Andersson, Lillian & Petra Östergren, ”Ny lag förvärrar för sexarbetare”, *Aftonbladet* 11.5 1998

Andersson, Lillian & Petra Östergren, ”Slutrepliken: Med lögner blev sexarbetarnas kunder kriminella”, *Aftonbladet* 15.6 1998

Astikainen, Arto, ”Seksin ostaminen muuttuu rangaistavaksi. Ehdotettu laki kieltäisi myös lahjaseksin [Sexköp blir straffbart]”, *Helsingin Sanomat* 16.12 2005

Baldwin, Peter, *Contagion and the State in Europe 1830–1930*, Cambridge 1999

Barry, Kathleen, *The Prostitution of Sexuality. The Global Exploitation of Women*, New York & London 1995

Bartley, Paula, *Prostitution. Prevention and Reform in England, 1860–1914*, London & New York 1999

Bentzen, Gotfred, ”Historiske Oplysninger om Prostitutionsvæsenet i Christiania”, i *Aktstykker vedkommende Prostitutionsvæsenet i Christiania*, Kristiania 1889

Bernstein, Laurie, *Sonia’s Daughters. Prostitutes and Their Regulation in Imperial Russia*, Berkeley m.fl. 1995

Berg, Siv Frøydis, *Den unge Karl Evang og utvidelsen av helsebegrepet*, Oslo 2002

Bexell, Oloph, *Sveriges kyrkohistoria. 7, Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid*, Stockholm 2003

Boldt, Jean, *Prostitutionens reglementering och läkaresällskapet*, Helsingfors 1897

Bland, Lucy, *Banishing the Beast. English Feminism and Sexual Morality 1885–1914*, London 1995

Blom, Ida, ”Contagious Women and

Male Clients. Public Policies to Prevent Venereal Diseases in Norway, 1888–1960", *Scandinavian Journal of History*, vol. 29, 2004

Blom, Ida, "Fra tvang til frivillighet? Forebygging av veneriske sykdommer i Kristiania, 1888–1910", i Edgeir Benum m.fl. (red.), *Den mangfoldige velferden. Festskrift til Anne-Lise Seip*, Oslo 2003

Blom, Ida, "Krig og kjønnssykdom. Norge 1945–1953", i Göran Fredrikson m.fl. (red.), *Könsmaktens förvandlingar. En vänbok till Anita Göransson*, Göteborg 2003

Boeck, Cæsar Peter Møller, "4 Tilfælde af Syfilitisk Infektion gjennem Tonsillen", *Tidsskrift for praktisk Medicin* 1883:3

Boëthius, Ulf, *Strindberg och kvinnofrågan. Till och med Giftas I*, Stockholm 1969

Booth, William, *I mörkaste England och vägen ut*, Stockholm 1890

Borchorst, Anette, "Moderskab og børnepasning i 30'erne", i Hilda Rømer Christensen & Hanne Rimmen Nielsen (red.), *Tidens kvinder. Om kvinder i mellemkrigstiden*, Århus 1985

Bredmose, George V., "Psychiatriske undersøgelser af prostituerede kvinder i København", i *Juristen*, vol. 20, København 1938

Bruusgaard, Edvin, "Bekjempelsen av de veneriske sykdommer (med særlig henblikk på den personlige forebyggelsen)", i Karl Evang m.fl. (red.), *Seksuell opplysning*, Oslo 1933

Bruusgaard, Edvin, "De førende linjer i kampen mot de veneriske sygdommer og det nye norske lovforslag om foranstaltinger mot kjønssygdommer (foredrag ved Den n. Lægeforenings 21. landsmøte i Oslo 1926)", *Tidsskrift for Den norske lægeforening* 1926:46

Butler, Anne, *Daughters of Joy, Sisters of Misery. Prostitutes in the American West 1865–90*, Urbana 1985

Canth, Minna, "Siveellisyysasia [Sedlighetssak]", *Valvoja* 1887:4

Carrigan, Tim, Bob Connell & John Lee, "Toward a New Sociology of Masculinity," *Theory and Society*, vol. 14, no. 5, 1985

Caspersen, Hanne, *Moderskabspolitik i Danmark i 30'erne. Det modsætningsfyldte moderskab*, København 1985

Caulfield, Sueann, "Getting into Trouble. Dishonest Women, Modern Girls, and Women-men in the Conceptual Language of Vida policial, 1925–1927", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 19, no. 11, 1993

Christensen, Hilda Rømer, "Ungpigekultur i provinsen", i Hilda Rømer Christensen & Hanne Rimmen Nielsen (red.), *Tidens kvinder. Om kvinder*

i mellemkrigstiden, Århus 1985

Christensen, Hilda Rømer, ”Arbejdet bærer lønnen i sig selv – om landbokvinder, husarbejde og husholdningsideologi i mellemkrigstiden”, *Den Jyske Historiker* 1985:34

Christensen, Hilda Rømer, *Mellem backfische og pæne piger. Køn, Kultur og KFUF i 1883–1940*, København 1995

Christensen, Hilda Rømer & Hanne Rimmen Nielsen, ”Mellemkrigstiden og kvinderne”, i Hilda Rømer Christensen & Hanne Rimmen Nielsen (red.), *Tidens kvinder. Om kvinder i mellemkrigstiden*, Århus 1985

Cohen, Sherrill, *The Evolution of Women's Asylums since 1500. From refuges for ex-prostitutes to shelters for battered women*, New York 1992

Connell, R.W., *Gender and Power. Society, person and sexual politics*, Cambridge 1987

Connell, R.W., *Masculinities*, Cambridge 1995

Corbin, Alain, *Women for Hire. Prostitution and Sexuality in France after 1850*, Cambridge, Mass. 1990

Davidoff, Leonore & Catherine Hall, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780—1850*, London 1987

Davidson, Roger, ”’The Sexual State’. Sexuality and Scottish Governance, 1950–1980”, *Journal of the History of Sexuality*, vol. 13, no. 4, Oct. 2004

Donaldson, Mike, ”What is hegemonic masculinity?”, *Theory and Society,* vol. 22, no. 5, 1993

Ekelund, Constance, ”Hvad är Federationen?”, *Helsingfors Dagblad* 10.10 1878

Epstein Nord, Deborah, *Walking the Victorian Streets. Women, representation, and the city,* Ithaca, N.Y. 1995

Eriksson, Torsten, *Prostitution och samhälle*, Stockholm 1939

Evans, Richard J., ”State and Society in Imperial Germany”, *Past & Present*, Febr. 1976

Evans, Richard J., *Tales from the German Underworld. Crime and Punishment in the Nineteenth Century*, New Haven 1998

von Fiendt, Karl, ”Vieläkin prostitutsionikysymyksestä [Ännu om prostitutionsfrågan]”, *Duodecim* 1888:4

Finsk Kvinnoförening, *Uppmaning*, Helsingfors 1887

Finska Läkaresällskapets handlingar 1888, Helsingfors 1888

Florin, Christina, ”Män som strategi. Rösträttkvinnornas informella vägar till det politiska medborgarskapet”, i Yvonne Svanström & Kjell Östberg (red.), *Än män då? Kön och feminism i Sverige under 150 år*, Stockholm 2004

Florin, Christina, Lena Sommestad & Ulla Wikander (red.), *Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter*, Stockholm 1999

Foucault, Michel, *Viljen til viden. Seksualitetens historie*, vol. 1, København [1976] 1996

Freedman, Estelle B., *Their Sisters' Keepers. Women's Prison Reform in America, 1830–1930*, Ann Arbor 1981

Gabbert, Ann R., "Prostitution and Moral Reform in the Borderlands: El Paso, 1890–1920", *Journal of the History of Sexuality*, vol. 12, issue 4, Oct. 2003

Gedin, David, *Fältets herrar. Framväxten av en modern författarroll. Artonhundraåttiotalet*, Eslöv 2004

Gibson, Mary, *Prostitution and the State in Italy 1860–1915*, Columbus 2000

Gless, Sabine, *Die Reglementierung von Prostitution ins Deutschland*, Berlin 1999

Glueck, Sheldon & Eleanor T. Glueck, *Five Hundred Delinquent Women*, New York 1934

Goldman, Marion S., *Gold Diggers and Silver Miners. Prostitution and Social Life on the Comstock Lode*, Ann Arbor 1981

Grøn, Kristian, "Den individuelle profylakse ligeoverfor veneriske sygdomme", *Tidsskrift for Den norske lægeforening* 1904:24

Gunner, Gunilla, *Nelly Hall: uppburen och ifrågasatt. Predikant och missionär i Europa och USA 1882–1901*, Uppsala 2003

Goos, C. & Henrik Hansen, *Grundtræk af den danske Statsret*, København 1890

Guy, Donna J., *Sex and Danger in Buenos Aires*, Lincoln & London, 1991

Guy, Donna J., "'White Slavery', Citizenship and Nationality in Argentina", i Andrew Parker (red.), *Nationalisms and Sexualities*, New York 1992

Hammar, Inger, *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*, Stockholm 1999

Hammar, Inger, "From Fredrika Bremer to Ellen Key. Calling, gender and the emancipation debate in Sweden, c. 1830–1900", i Pirjo Markkola (red.), *Gender and Vocation. Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940*, Helsingfors 2000

Harris, Christopher, "Fra Faldne Kvinder til Dyktige Piker", *Bergensposten* 2000:1

Harsin, Jill, *Policing Prostitution in Nineteenth-Century Paris*, Princeton, N.J. 1985

Hartmann, Grethe, *Bolig og bordeller*, København 1949

Hartmann, Grethe, *The Girls They Left*

Behind, København 1946

Hearn, Jeff, ”From hegemonic masculinity to the hegemony of men”, *Feminist Theory*, vol. 5, no. 1, 2004

Henriques, Fernando, *Prostitution and Society*, vol. 1–3, London 1961–1968

Hershatter, Gail, *Dangerous Pleasures. Prostitution and Modernity in Twentieth-Century Shanghai*, Berkeley 1997

Hobson, Barbara Meil, *Uneasy Virtue. The Politics of Prostitution and the American Reform Tradition*, New York 1987

Holst, Axel, ”Mere om de veneriske sygdommes tiltagen i Kristiania”, *Tidsskrift for Den norske lægeforening* 1898:15

Holst, Axel, ”Om de veneriske sygdommes tiltagen i Kristiania”, *Tidsskrift for Den norske lægeforening* 1896:13

Holst, Axel, ”Om rigsadvokat B. Getz's forslag til lov til modarbeidelse af usedelighed og venerisk smitte (Indledende foredrag til diskussionen i Det medisinske selskab i Kristiania)”, *Tidsskrift for Den norske lægeforening* 1893:13

Hurd, Madeleine, Tom Olsson & Lisa Öberg (red.), *Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder*, Stockholm 2005

Häggman, Kai, ”Från självklarhet till ideologi – familjen som den bildade klassens ideal i 1800-talets Finland”, i Panu Pulma (red.), *Den problematiska familjen*, Helsingfors 1991

Häggman, Kai, *Piispankadulta Bulevardille. Werner Söderström Osakeyhtiö 1878–1939* [Förlaget WSOY 1878–1939], Helsinki 2001

Häkkinen, Antti, *Rahasta – vaan ei rakkaudesta. Prostituutio Helsingissä 1867–1939* [Prostitutionen i Helsingfors 1867–1939], Helsinki 1995

Inghe, Gunnar, ”Socialpsykologiska synpunkter på lösdrivare och prostituerade”, Skrifter från Kriminologiska institutet, Stockholm 1949

Jansdotter, Anna, *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920*, Stockholm 2004

Jansdotter, Anna, ”På turné för sedligheten. Nathalie Andersson-Meijerhelms resa i södra Sverige våren 1883”, i Åsa Bergenheim & Lena Lennerhed (red.), *Seklernas sex. Bidrag till sexualitetens historia*, Stockholm 1997

Jansdotter, Anna ”'Syster kan ändå aldrig lemna mig'. Prostitution, filantropi och ett personligt möte vid sekelskiftet 1900”, i Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg (red.), *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten cirka 1880–1940*, Stockholm 2002

Jeffreys, Sheila, *The Idea of Prostitution*, Melbourne 1997

Jeffreys, Sheila, *The Spinster and Her Enemies. Feminism and Sexuality 1880–1930*, London 1985

Jensen, Inger Lise, ”Kampen om moderskabet”, i Hilda Rømer Christensen & Hanne Rimmen Nielsen (red.), *Tidens kvinder. Om kvinder i mellemkrigstiden*, Århus 1985

Jersild, Jens, *Løsagtige kvinder. Rapport til Kriminalforsorgsudvalget*, bilag 2, København 1962

Johansson, Gunilla, ”Motståndet mot reglementeringen”, i Gunilla Fredelius (red.), *Ett onödigt ont: en antologi mot porr och prostitution*, Stockholm 1978

Johansson, Gunilla, ”Prostituerade kvinnors levnadslopp”, i Lars Wikström (red.), *Studier och handlingar rörande Stockholms historia VI*, Stockholm 1985

Järvinen, Margaretha, *Prostitution i Helsingfors. En studie i kvinnokontroll*, Åbo 1990

Karlsson, Gunnel, ”Anpassning eller protest? Överlevnadsstrategier bland prostituerade kvinnor i Göteborg på 1860-talet”, i Birgit Sawyer & Anita Göransson (red.), *Manliga strukturer och kvinnliga strategier*, Göteborg 1987

Karlsson, Gunnel, ”’Snälla herr polismästare’ – ’Herrn som såg så god och snäll ut’. Brev ur poliskammaren i Göteborgs arkiv”, i *Från adelsbrev till automobil. Skrift utgiven till Landsarkivets i Göteborg 75-årsjubileum 1986*, Göteborg 1986

Karlsson, Gunnel, ”Så skapades prostitutionen”, i *Bibliotheca Feminarum. Om de kvinnohistoriska samlingarna i Göteborg, kvinnoliv och kvinnotanke under 300 år*, Göteborg 1984

Kemp, Tage, *Prostitution. An Investigation of its Causes*, København 1936

Kemp, Tage, ”Prostitutionen som politimæssig og socialt problem. Forhandlingerne på Dansk Kriminalistforenings otte og tyvende årsmøde den 15 nov. 1937”, i Thune Jacobsen (red.), *De Nordiska kriminalistföreningarnas årsbok*, Stockholm 1937

Kimmel, Michael, *Manhood in America. A Cultural History*. New York m.fl. 1996

Kirkebæk, Birgit, *Letfærdig og løsagtig – Kvindeanstalten Sprogø 1923–1961*, Holte 2004

Klinge, Matti, *Idyll och hot. Zacharias Topelius – hans politik och idéer*, Helsingfors 2000

Koivunen Bylund, Tuulikki, *”Frukta icke, allenast tro”. Ebba Boström och Samariterhemmet 1882–1902*, Stockholm 1994

Koch, Lene, *Racehygiejne i Danmark 1920–56*, København 1996

Kolstrup, Søren, ”Kommunesocialis-

men", *Tidsskrift for Historie, kultur og politik* 1996:4

Koren, August, "Den individuelle profylakse ligeoverfor veneriske sygdomme. Aabent brev til hr. overlæge dr. med. Kr. Grøn", *Tidsskrift for Den norske lægeforening* 1904:24

Krefting, Rudolf, *Syfilis og kjønssygdomme*, Kristiania 1913

Larsen, Øivind (red.), *Norske Leger*, Oslo 1996

Leminen, Pia, *Prostituutio naisen elämänkulussa 1900-luvun alun Helsingissä* [Prostitutionen i kvinnans levnadslopp i Helsingfors vid början av 1900-talet], Helsinki 1993

Leminen, Pia, "Elämää prostituution jälkeen [Livet efter prostitutionen]", i Matti Heikkilä & Kari Vähätalo (red.), *Huono-osaisuus ja hyvinvointivaltion muutos* [De vanlottade och förändringen av välfärdsstaten], Tampere 1994

Lennartsson, Rebecka, *Malaria urbana. Om byråflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900*, Eslöv 2001

Levin, Hjördis, *Masken uti rosen. Nymalthusianism och födelsekontroll i Sverige 1880–1910. Propaganda och motstånd*, Stockholm 1994

Levin, Hjördis, *Testiklarnas herravälde. Sexualmoralens historia*, Stockholm 1986

Licht, Hans [pseudonym för Paul Brandt], *Sexual Life in Ancient Greece*, London 1932

Liliequist, Jonas, "Sexualiteten", i Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*, Hedemora 2006

Littlewood, Barbara & Mahood, Linda, "Prostitutes, Magdalenes and wayward girls. Dangerous sexualities of working class women in Victorian Scotland", *Gender and History*, vol. 3, no. 2, 1991

Lorentzen, Jørgen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*, Hedemora 2006

Luker, Kristin, "Sex, social hygiene, and the state. The double-edged sword of social reform", *Theory and Society*, vol. 27, no. 5, Oct. 1998

Lundahl, Pia, *Intimitetens villkor. Kön, sexualitet och berättelser om jaget*, Lund 2001

Lundberg, Anna, "Inte får jag väl fängelse? En studie av Lex veneris, dess utformning, praktisering och inverkan på enskilda människors liv 1919–1945", *Historisk tidskrift* 2001:4

Lundquist, Tommie, *Den disciplinerade dubbelmoralen. Studier i den reglementerade prostitutionens historia i Sverige 1859–1918*, Göteborg 1982

Lützen, Karin, *Byen tæmmes. Kerne-*

familie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København, København 1998

Lützen, Karin, "Dekonstruktion af heteroseksualitet: hvorledes filantropiske frøkenpar socialiserede den københavnske arbejderklasse til kernefamilien 1877–1927", *Lambda nordica* 1989:1

Lützen, Karin, "The cult of domesticity in Danish women's philanthropy, 1870–1920", i Pirjo Markkola (red.), *Gender and Vocation. Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940*, Helsinki 2000

Lösa blad från Slum- och räddningsverket, Stockholm 1892

Mahood, Linda, *The Magdalenes. Prostitution in the nineteenth century*, London 1990

Malmström, Evald, *Femtio års fälttåg. Frälsningsarmén i Sverige 1882–1932*, Stockholm 1932

Manns, Ulla, *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921*, Eslöv 1997

Manns, Ulla, "Kvinnofrigörelse och moderskap. En diskussion mellan Fredrika-Bremer-förbundet och Ellen Key", i Ulla Wikander & Ulla Manns (red.), *Det evigt kvinnliga. En historia om förändring*, Lund, 2001

Manns, Ulla, "Så skriver vi historia. Den svenska kvinnorörelsen ur ett historiografiskt perspektiv", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2000:4

Manns, Ulla, *Upp systrar, väpnen er! Kön och politik i svensk 1800-talsfeminism*, Stockholm 2005

Markkola, Pirjo (red.), *Gender and Vocation. Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940*, Helsingfors 2000

Markkola, Pirjo, *Synti ja siveys. Naiset, uskonto ja sosiaalinen työ Suomessa 1860–1920* [Synd och sedlighet. Kvinnor, religion och socialt arbete i Finland 1860–1920], Helsinki 2002

Matlock, Jann, *Scenes of Seduction. Prostitution, Hysteria, and Reading Difference in Nineteenth-Century France*, New York 1994

McClintock, Anne, *Imperial Leather. Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*, London 1995

Meddelelse fra Sjøfartskontoret, nr 2, Oslo 1928

Melby, Kari, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och politik i Norden ca 1850–1930*, Centrum för Danmarksstudier 11, Göteborg & Stockholm 2006

Melby, Kari, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg, *The Nordic Model of Marriage and the Welfare State*, Nord 2000:27,

København 2000

Messerschmidt, James, *Masculinities and Crime. Critique and Reconceptualization of Theory*, Lanham 1993

Morgan, Sue, "Faith, Sex and Purity. The religio-feminist theory of Ellice Hopkins", *Women's History Review,* vol. 9, no. 1, 2000

Mosse, George L., *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*, New York & Oxford 1996

Mumm, Susan, "'Not worse than other girls'. The convent-based rehabilitation of fallen women in Victorian Britain", *Journal of Social History*, vol. 29, no. 3, 1996

Mørch, Søren, *Den ny Danmarkshistorie 1880–1960*, København 1982

Naiset ja siveellisyys. Selostus naisjärjestöjen siveellisyyskokouksesta tammik. 10–13 p:nä 1917 [Kvinnorna och sedligheten. Kvinnoorganisationernas sedlighetsmöte den 10–13 januari 1917], Helsinki 1919

Nead, Lynda, *Myths of Sexuality. Representations of Women in Victorian Britain*, Oxford 1990

Nieminen, Armas, *Suomalaisen aviorakkauden ja seksuaalisuuden historia* [Den finska äktenskapliga kärlekens och sexualitetens historia], Helsinki 1993

Nieminen, Armas, *Taistelu sukupuolimoraalista* [Kampen om sexualmoralen], Helsinki 1951

Nørup, Maiken Rude, *Det københavnske værtshusliv 1857–1998*, København 1999

Osign., "Sexköp med bidrag", *Dagens Nyheter* 25.9 2005

Parent-Duchâtelet, Alexandre-Jean-Baptiste, *De la prostitution dans la ville de Paris*, 3. uppl., Paris 1857

Pedersen, Merete Bøge, *Den reglementerede prostitution i København 1874–1906*, København 2000

Pedersen, Merete Bøge, "Et socialhistorisk portræt af prostitutionen i København ca. 1874 til 1906", *Kvinder, køn og forskning* (vol. 10), 2001:3

Petri, Alma, *På studiefärd i slum- och räddningsverket. En tio-års revy öfver Frälsningsarméns slum-, och räddnings- och döfstumarbete i Sverige jämte finansberättelser för år 1899*, Stockholm 1900

Petri, Alma, *Slummens överste. En kort teckning av Elisabeth Liljegrens liv*, Stockholm 1923

Petri, Laura, *Hanna Cordelia Ouchterlony: banbrytare för frälsningsarmén i Skandinavien*, Lund 1924

Petri, Laura, *Kvinnokamp. Tjugu-års berättelse från slum- och räddningsverket*, Stockholm 1910

Petri, Laura, *Slumsystern*, Stockholm 1908

Professor Castbergs Svar paa Doktor

Scheels Skrivt: "Er Kjøbenhavn virkelig i overordentlig Grad smittet af den veneriske Syge o.s.v.", Kjøbenhavn 1810

Pärlfiske. 15-års revy öfver Frälsningsarméns slum-, räddnings-, och döfstumarbete i Sverige, Stockholm 1905

Ramsay, Alexandra, "Fruntimmer och fallna kvinnor. Ett ertappande i Helsingfors fattigregioner 1860", *Historisk tidskrift för Finland* 1990:2

Rein, Th., "Prostitutsioonikysymys [Prostitutionsfrågan]", *Valvoja* 1888

Relander, Konrad, "Sananen prostitutsionikysymyksestä [Ett ord om prostitutionsfrågan]", *Duodecim* 1888:2

Roos, Julia, "Backlash against Prostitutes' Rights. Origins and Dynamics of Nazi Prostitution Policies", *Journal of the History of Sexuality*, vol. 11, issue ½, Jan.–Apr. 2002

Rosen, Ruth, & Sue Davidson (red.), *The Maimie Papers*, London 1979

Rosen, Ruth, *The Lost Sisterhood. Prostitution in America, 1900–1918*, Baltimore 1982

Rosenbeck, Bente, "'En fribåren social skole' – da det sociale hjælpearbejde blev til en uddannelse", i Karen Hjorth & Anette Warring (red.), *Handlingens kvinder*, Roskilde 2001

Rosenqvist, G. G., "Från lantdagen", *Teologisk Tidskrift* 1897

Rosenqvist, G. G., "Hvilken lösning skall den s. k. sedlighets- eller prostitutionsfrågan få hos oss?", *Teologisk Tidskrift* 1896

Rosenqvist, G. G., *Är det meningen att fortfarande i Helsingfors bibehålla det s.k. "tolerans- och reglementeringssystemet" beträffande prostitutionen? Frågar Stadsbo*, Helsingfors 1895

Ryan, Mary, *Women in Public. Between Banners and Ballots, 1825–1880*, Baltimore 1990

Ryley Scott, George, *The History of Prostitution*, London [1968] 1996

Schepelern-Larsen, C. *Prostitutionen og løsgængerilovgivningen*, København 1931

Schiøtz, Aina, "Folkets helse – landets styrke", i Aina Schiøtz, *Det offentlige helsevesen i Norge 1603–2003*, del II, Oslo 2003

Schiøtz, Aina, "Prostitution og prostituerte i 1880-årens Kristiania", i A-M. Gotaas m.fl. (red.), *Det kriminelle kjønn – om barne fødsel i dølgsmål, abort og prostitusjon*, Oslo 1980

Scott, Joan Wallach, *Gender and the Politics of History*, New York 1988

Scott, Joan Wallach, *Only Paradoxes to Offer. French Feminists and the Rights of Man*, Cambridge, Mass. 1996

Severin, *I sedlighetsfrågan. Anteckningar öfver prostitutionens uppkomst, utveckling och bekämpande i utlandet och hemlandet*, Helsingfors 1886

Silfverberg, Katri & Jaana Kauppinen, *Raportti Suomen prostituutiotilanteesta: viranomaiskäytännöt, palvelujärjestelmät ja lainsäädäntö* [Rapport om prostitution i Finland], Helsinki 1992

Sipilä, Jorma, ”Miestutkimus – säröjä hegemonisessa maskuliinisuudessa [Mansforskning – sprickor i den hegemoniska maskuliniteten]”, i Jorma Sipilä & Arto Tiihonen (red.), *Miestä rakennetaan, maskuliinisuuksia puretaan* [Mannen konstrueras, maskuliniteter dekonstrueras], Tampere 1994

Slagstad, Rune, *De nasjonale strateger*, Oslo 1998

Slum. Från Frälsningsarméns slum- och räddningsverk, Stockholm 1912

Spanger, Marlene, ”Det tilfældige og uforpligtende møde. Overvågning og regulering af løsagtige kvinder fra 1920–1960”, *Den Jyske Historiker* 2002:98–99

Spongberg, Mary, *Feminizing Venereal Disease. The Body of the Prostitute in Nineteenth-Century Medical Discourse*, Basingstoke 1997

Stansell, Christine, *City of Women. Sex and Class in New York, 1789–1860*, New York 1986

Steincke, K. K., *Fremtidens forsørgelsesvæsen*, vol. I, København 1920

Stridbeck, Ulf, ”Ingen sexköpslag i Norge”, *Svenska Dagbladet* 14.2 2005

Strindberg, August, ”Ett dockhem”, *Giftas*, Stockholm [1884] 1985

Støren, Eilert, ”Lues på landsbygden og efterslekten – litt om luesbehandling i gamle dager”, *Tidsskrift for Den norske lægeforening* 1923:43

Svanström, Yvonne, ”En självklar efterfrågan? Om torskar och sexköpare under hundra år”, i Yvonne Svanström & Kjell Östberg (red.), *Än män då? Om kön och feminism i Sverige under 150 år*, Stockholm, 2003

Svanström, Yvonne, ”Handel med kvinnor. Debatten i Sverige och Nederländerna om prostitution och trafficking”, i Christina Bergqvist & Christina Florin (red.), *Samtiden i framtiden. Ett jämförande perspektiv på framtidens könsrelationer*, Stockholm 2004

Svanström, Yvonne, ”Prostitution as Vagrancy. Sweden 1923–1964”, *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, vol. 7, issue 2, 2006

Svanström, Yvonne, ”Offentliga kvinnor i offentliga rum”, i Christina Florin & Lars Kvarnström (red.), *Kvinnor på gränsen till medborgarskap*, Stockholm 2001

Svanström, Yvonne, *Offentliga kvinnor. Prostitution i Sverige 1812–1918*, Stockholm 2006

Svanström, Yvonne, ”’Öronen skymta

fram'. Polisen och kvinnorna i Stockholm under 1800-talet", i Ingrid Lander, Tove Pettersson & Eva Tiby (red.), *Femininiteter, maskuliniteter och kriminalitet. Genusperspektiv inom svensk kriminologi*, Lund 2003

Svanström, Yvonne, *Policing Public Women. The Regulation of Prostitution in Stockholm 1812–1880*, Stockholm 2000

Swärd, Hans, "Ord och bild från samhällets botten", i Anna Meeuwisse & Hans Swärd (red.), *Den ocensurerade verkligheten i reportage, bild och undersökningar*, Stockholm 2003

Söderblom, Tomas, *Horan och batongen. Prostitution och repression i folkhemmet*, Stockholm 1992

Taistelu prostitutionia ja sukupuolitauteja vastaan [Kampen mot prostitutionen och könssjukdomar], Helsingfors 1913

Tegen, Martin, *Musiklivet i Stockholm 1890–1910*, Stockholm 1955

Thing, Morten, *Kommunismens kultur. DKP og de intellektuelle 1918–1960*, vol. I, København 1993

Timm, Annette F., "Sex with a Purpose. Prostitution, Venereal Disease, and Militarized Masculinity in the Third Reich", *Journal of the History of Sexuality*, vol. 11, issue ½, Jan.–Apr. 2002

10 års fälttåg. En skildring af frälsningsarméns arbete i Sverige intill slutet af år 1892, Stockholm 1893

Tjeder, David, "Borgerlighetens sköra manlighet", i Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*, Hedemora 2006

Tjeder, David, "Don Juans problematiska manlighet. Förföraren och sedlighetsdebatten i svenskt 1800-tal", *Historisk tidskrift* 2003:3

Tjeder, David, *The Power of Character. Middle-Class Masculinities, 1800–1900*, Stockholm 2003

Tjugofem år. Minnesskrift vid frälsningsarméns 25-årsjubileum i Sverige den 28 december 1907, Stockholm 1907

Trettebergstuen, Anette, "Hiv i Norge", *Dagbladet* 12.10 2006

Tuulasvaara-Kaleva, Tiina, "De prostituerades rättsliga ställning i Finland från 1870-talet till 1930-talet", *Historisk tidskrift för Finland* 1990:2

Valverde, Mariana, *The Age of Light, Soap and Water. Moral reform in English Canada, 1885–1925,* Toronto 1991

Vammen, Tinne, *Rent og urent. Hovedstadens piger og fruer 1880–1920*, København 1986

Virkkunen, Paavo, *Den sexuella frågan vid kristendomsundervisningen. För lärare och uppfostrare i kyrka, skola och hem,* Uppsala 1906

Virkkunen, Paavo, *Elämä puhtaudessa.*

Esitelmä Valkealan kristillisessä oppilaskokouksessa 1909 [Livet i renlighet], Porvoo 1909

Virkkunen, Paavo, *Nuoren miehen suhde neitoon. Esitelmä nuorille miehille* [Den unge mannens förhållande till den unga kvinnan], Helsinki 1915

Virkkunen, Paavo, *Sukupuoliasia kristinuskon opetuksessa koulun ja seurakunnan opettajille*, Helsinki 1905 [svensk utgåva 1906, se ovan]

Wahab, Stéphanie, "'For Their Own Good?' Sex work, social control and social workers, a historical perspective", *Journal of Sociology and Social Welfare*, vol. XXIX, no. 4, Dec. 2002

Walker, Pamela J., *Pulling the Devil's Kingdom Down. The Salvation Army in Victorian Britain*, Berkeley 2001

Walkowitz, Judith, *City of Dreadful Delight. Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian London,* London 1994

Walkowitz, Judith, "Male vice and feminist virtue: feminism and the politics of prostitution in nineteenth-century Britain", *History Workshop,* no. 13, 1982

Walkowitz, Judith, *Prostitution and Victorian Society. Women, class and the state*, Cambridge 1980

Weidling, Paul, "The politics of international co-ordination to combat sexually transmitted diseases, 1900–1980s", i Virginia Berridge & Philip Strong (red.), *AIDS and contemporary history*, Cambridge 1993

Westerberg, Otto, *Prostitutionens reglementering. Kritisk belysning med bilagor*, Stockholm 1890

Winston, Diane, "Living in the Material World: Salvation Army Lassies and Urban Commercial Culture, 1880–1918", i John M. Giggie & Diane Winston (red.), *Faith in the Market. Religion and the Rise of Urban Commercial Culture*, New Brunswick, N.J. 2002

Winston, Diane, *Red-hot and Righteous. The urban religion of the Salvation Army,* Cambridge, Mass. 1999

Zahle, Henrik (red.), *Danmarks riges grundlov med kommentarer*, København 1999

Åberg, Ingrid, "Revivalism, philanthropy and emancipation: women's liberation and organization in the early nineteenth century", *Scandinavian Journal of History*, vol. 13, 1988

Öhrström, Eva, *Borgerliga kvinnors musicerande i 1800-talets Sverige*, Göteborg 1987

Medverkande författare

Anna Jansdotter, f. 1966, är fil.dr i historia och verksam vid Historiska institutionen och Centrum för genusvetenskap vid Lunds universitet. Hon disputerade 2004 på avhandlingen *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920*. För närvarande arbetar hon med projektet ”Den (själv)biografiska produktionen av den prostituerade kvinnan vid sekelskiftet 1900” som är finansierat av Riksbankens Jubileumsfond. Anna Jansdotter har publicerat ett antal artiklar om prostitution och socialt arbete och tillsammans med Christina Carlsson Wetterberg givit ut boken *Genushistoria. En historiografisk exposé* (red., 2004).

Elisabeth S. Koren, f. 1977, är cand. philol. i historia. Hennes kandidatuppsats handlade om förebyggande av könssjukdomar i Norge. Hon avslutade nyligen sin avhandling, *Beskytte, forme, styrke. Helsefremmende arbeid overfor norske sjøfolk i utenriksfart 1890–1940*, där hon vidare utforskar sammanhangen mellan könsideal och medicin. För närvarande arbetar hon som konservator vid Sjøfartsmuseet i Oslo.

Pirjo Markkola, f. 1959, är professor i nordisk historia vid Åbo Akademi. För tillfället forskar hon kring välfärd, religion och kön i Norden från 1700-talet till 1900-talet. Bland hennes senaste publikationer märks ”Introduction” (tillsammans med Niels Finn Christiansen, i *The Nordic Model of Welfare. A Historical Reappraisal*), flera artiklar i *The Cambridge History of Christianity,* Vol. 9: World Christianities, 1914–2000, samt ”Nordic Gender Models and Lutheranism. A Historical Perspective” i *Gender, Religion, Human Rights in Europe* (samtliga 2006).

Merete Bøge Pedersen, f. 1968, är fil. dr i historia och arkivarie vid Landsarkivet för Nørrejylland. Hon arbetar för närvarande med projektet Lösaktiga fruntimmer i Viborg Tugthus. Bland hennes senaste publikationer märks artiklarna ”Mandens lyst – kvindens lod. Køn, seksualitet og lovgivning i det 19. århundrede” (i antologin *Køn i historien*, 2003), ”Indbydende og udstødt. Om 1800-tallets offentlige fruentimmere” (i *Bibliotek for Læger*, 2006) och doktorsavhandlingen *Prostitutionen og Grundloven – Regulering af og debat om prostitution i Danmark i perioden ca. 1860–1906* (2007).

Marlene Spanger, f. 1970, är cand. mag. i historia och internationella utvecklingsstudier och kandidatstipendiat vid Forskerskolen for Internationale Udviklingsstudier vid Roskilde Universitetscenter. Senaste publikationen är *Thailandske migranters salg af seksuelle ydelser*, Rapport til den danske Ligestillingsafdeling (2006).

Yvonne Svanström, f. 1965, är docent i ekonomisk historia vid Stockholms universitet. Hon har tidigare forskat om prostitution under 1800-talet och 1900-talet med ett feministiskt perspektiv. Hennes nuvarande forskning är begreppsteoretisk och diskuterar hur innehållet i begreppet ”arbete” förändrats under 1900-talet genom att undersöka sysslor som traditionellt utförts av kvinnor. Till hennes senaste publikationer hör *Offentliga kvinnor. Prostitution i Sverige 1812–1918* och ”Prostitution as Vagrancy. Sweden 1923–1964” i *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention* (båda 2006).

Bildkällor

s. 49. *Fyren* 1906:33.
s. 75. Foto Gust. Joop & co. Porträttsamlingen, Kungl. Biblioteket. Reproduktion: Björn Green.
s. 85. *Söndags-Nisse* 1880:45.
s. 97. *Naggen* 1914:9.
s. 108. Foto Frälsningsarméns arkiv.
s. 123. *Ljus i mörker* 1901:2. Kungl. Biblioteket. Reproduktion: Jessica Lund.
s. 141, 144. Aalborg Byfoged, Landsarkivet for Nørrejylland.
s. 145, 147. Det kgl. Bibliotek. Kort- og Billedafdelingen.
s. 151, 160. Aalborg Byfoged, Landsarkivet for Nørrejylland.
s. 187. [endast tryckt bok] Edvard Munch: *Arv*, 1897–99. © Munch-museet/ Munch-Ellingsen-gruppen/BUS 2007. Foto © Munch-museet.
s. 188. Foto ur Edvin Bruusgaard, *Forelesninger over syfilis*, Oslo 1930.

Personregister

Ahlbäck, Anders 48
Alopaeus, C. H. 53, 54
Andersson, Hanna 117

Bartley, Paula 27, 40, 73
Bergman, Ellen 18, 71, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 86, 87, 89, 90, 93, 94, 96, 98, 99, 102, 104
Billström, Selma 91, 93, 94, 96, 98
Bjørnson, Bjørnstierne 68
Bland, Lucy 27, 28, 40, 73, 104
Blom, Ida 190
Boëthius, Ulf 99
Booth, Catherine 112
Booth, William 111, 112
Borelli, C. J. 149, 150
Borg, Elsa 101, 102
Bredmose, George Vilhelm 204, 223
Bruusgaard, Edvin 14, 169, 170, 171, 179, 180–186, 188, 189, 190, 191, 192
Butler, Josephine 19, 72, 73, 101

Carrigan, Tim 66
Cederschiöld, Amélie 81, 85, 88, 90, 104
Christensen, Hilda Rømer 205
Cohen, Sherrill 110
Connell, R. W. 66
Cullwick, Hannah 111

Donaldson, Mike 56

Ehlers, Edvard 151
Ekelund, Constance 42, 43, 44
Evang, Karl 184, 185

Feilitzen, Otto von 90, 104
Florin, Christina 86
Forselles, Emil af 57, 58
Forsman, Georg 67
Foucault, Michel 25, 34
Fredrikson, Wilhelm 43, 46, 47, 48, 50
Freud, Sigmund 184
Fryxell, Eva 90
Fryxell, Mathilda 93

Geijerstam, Gustaf af 54, 55
Getz, Bernhard 171, 172, 173, 174, 179, 180, 181, 185, 191
Glueck, Eleanor T. 202, 203
Glueck, Sheldon 202, 203
Greves, Vagn 223
Gripenberg, Alexandra 49
Grøn, Kristian 183
Guy, Donna J. 26

Hammar, Inger 24
Hansen, Hans Nicolai 147, 161, 162
Harsin, Jill 26, 153
Hearn, Jeff 66
Heikel, Rosina 57
Henningsen, Poul 199, 200, 220
Hjelt, Otto 67
Holst, Axel 14, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 185, 189, 191, 192
Höjer, Anna 93, 95

Ibsen, Henrik 186
Ingerslev 161

Jacobi, H. A. 161, 162, 163
Jansdotter, Anna 19, 20, 24, 28, 29, 30, 79, 80
Johansson, Gunilla 23

Karlsson, Gunnel 22
Kemp, Tage 21, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 208–225
Kimmel, Michael 61, 62
Kirkebæk, Birgit 215
Knudsen, Peter 158
Koch, Lene 215, 218, 224
Koch, P. F. 161
Kock, Ragnar von 90, 104
Kolstrup, Søren 223
Koren, August 183
Koren, Elisabeth S. 13, 21
Korn, Henrik Frederik 145, 146, 147, 148, 150

Lee, John 66
Leminen, Pia 23
Lennartsson, Rebecka 24
Levin, Hjördis 23, 27
Levin, Per Axel 58, 79, 102
Liljegren, Elisabeth 124, 129
Lindblad, Anders 102
Littlewood, Barbara 109
Lombroso, Cesare 202
Lundahl, Pia 84
Lundberg, Anna 190
Lützen, Karin 24, 29, 30

Mahood, Linda 25, 29, 109
Manns, Ulla 23, 81, 84
Markkola, Pirjo 17, 18, 24, 28
Matlock, Jann 25
McClintock, Anne 111, 113, 127, 128, 132, 133
Melby, Kari 22
Meyer, Peter Thorvald 146, 147, 148, 150
Moberg, Adolf 43
Mosse, George L. 48, 62
Mourier. P. P. F. 159
Mumm, Susan 29, 110
Munby, Arthur 127
Munch, Edvard 187
Myhrman-Lindgren, Anna 86, 90, 102, 104

Nead, Lynda 25, 109, 178
Nellemann, J. 145, 148, 158
Nieminen, Armas 70
Nord, Deborah Epstein 135
Nordwall, Lina 80, 81, 89, 90, 93, 102

Ouchterlony, Hanna 117, 118, 130

Parent-Duchâtelet, Alexandre-Jean-Baptiste 14, 15, 153
Pateman, Carole 27
Pedersen, Merete Bøge 15, 23
Petersen, Eugen 146, 147, 148, 150, 161, 162
Petersen, H. P. (”Smukke-Petersen”) 149, 150
Petri, Laura 19, 108, 117, 118, 121, 124, 126, 130, 131

Pontoppidan, Erik 165

Reich, Wilhelm 199
Rein, Thiodolf 55
Relander, Konrad 67
Rosenbeck, Bente 225
Rosenqvist, G. G. 39, 55, 59, 64
Rump, Nicolai Reimer 151
Råbergh, Herman 56, 67
Rönnbäck, Josefin 86

Schepelern-Larsen, C. 203, 207
Scott, Joan W. 41
Sipilä, Jorma 66
Spanger, Marlene 21
Spongberg, Mary 176, 186
Stanley, Henry Morton 112
Strindberg, August 71
Svanström, Yvonne 18, 23, 24, 26
Swensson, Jenny 117

Tamm, Hugo 83, 89, 90, 103
Thomsen, Oluf 203
Tjeder, David 48, 61
Tolstoj, Leo 60

Valverde, Mariana 40, 50
Virkkunen, Paavo 61
Walkowitz, Judith 21, 22, 26, 73, 116, 117, 120, 122, 127, 131, 143, 144
Wimmer, August 203
Winston, Diane 116, 117, 118, 120, 131

Yrjö-Koskinen, Yrjö Sakari, se Forsman, Georg